مهراڻ

نمبر ۳/۱۹۹۰ع

جولاء — سيپٽمبر

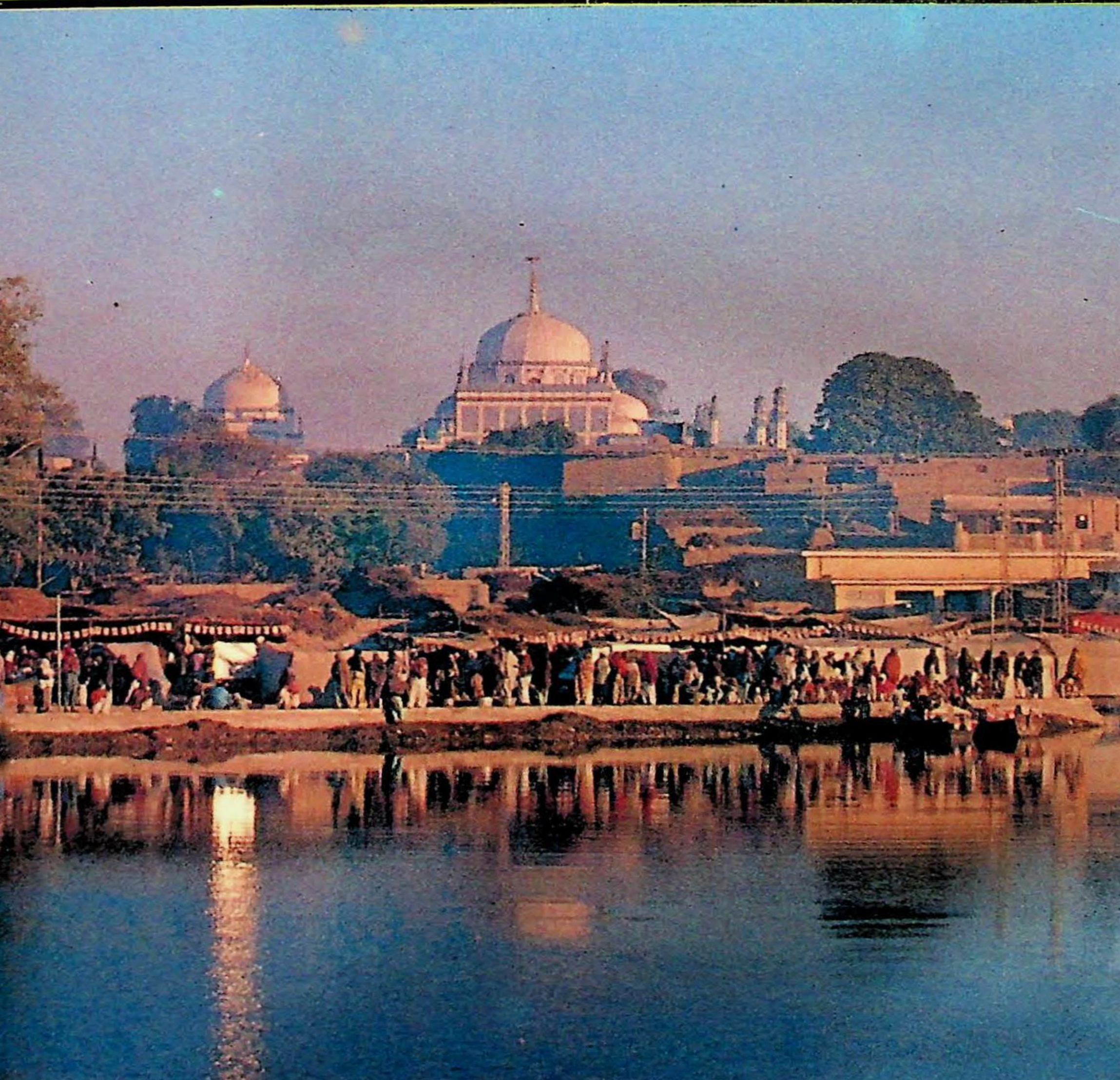

بسم اللہ الرحمن الرحیم

محمد رسول اللہ

لا الہ الا اللہ

سائين سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار

دوست تون دلدار عالم سڀ آباد ڪرين

شاهه لطيف

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٣٩] [نمبر ٣

جولاءِ – سيپٽمبر ١٩٩٠ع

سرپرست اعليٰ

مخدوم محمد زمان "طالب المولى"

ايڊيٽوريل بورڊ

مخدوم جميل الزمان "جميل"
عبدالله ورياه
سيد احسن الهاشمي
حبيب الله صديقي

ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

مـهـراڻ

سنڌي ادبي بـورڊ

اسٽيشن روڊ، ڄامشورو، سنڌ

The "MEHRAN", Quarterly
Vol: 39, No. 3, 1990
[Established in 1955]

- An age old leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan.
- Published by SINDHI ADABI BOARD for the development and promotion of Sindhi literature.
- Contemporary Creative Literature, History, Civilization, Lexicography, Education, Music, Folklore, Archaeology and General Culture of Sind are the main topics of material usually published in this periodical.
- Besides translations of world literature are also presented.
- All correspondence about publication be addressed to:

Nafees Ahmad Shaikh
Editor 'Mehran', Quarterly,
Sindhi Adabi Board,
@ Jamshoro, (Post Code:- 76070)
Via: Hyderabad, Sind, Pakistan.
Telephone: (0221) 71276 and 71565

خريداريءَ لاءِ خط و ڪتابت

مئنيجر بوڪ اسٽال

سنڌي ادبي بورڊ، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد (فون: ٢٣١٤٩)

سالياني چندو: ١٠٠-٠٠ رپيا   في ڪاپي: ٣٠-٠٠ رپيا

Printed & Published by Mr. Habibullah Siddiqui Secretary Sindhi Adabi Board at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Jamshoro, Sind, Pakistan.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.
پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

حال احوال

(ايڊيٽوريل)

لطيفيات ۽ مهراڻ

سنڌ جي سولهن ۽ سُونهن حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جي ٢٤٦-هين عرس مبارڪ جي دلپذير موقعي تي مهراڻ جو هي پرچو نهايت احترام ۽ خلوص سان پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ڪندي، هڪ خاص لطف ۽ خوشي محسوس ڪريون ٿا، جو هي شمارو چند ڏينهن جي قليل عرصي ۾ راس ڪيو ويو آهي ۽ ان کي لطيفي ميڙي جي روح پرور موقعي تي پڌري ڪرڻ جي سعادت حاصل ٿي رهي آهي.

موقعي جي مناسبت سان مهڙ ۾ هڪ "خاص مضمون" پڻ درج ڪيو ويو آهي ۽ ڊاڪٽر تنوير جو تحقيقي مضمون، لطيفيات جي سلسلي ۾ هڪ اهم اضافي جو باعث پڻ آهي.

هن موقعي تي اسان هڪ ٻي ڳالهه پڻ ڪرڻ گهرون ٿا. شاهه لطيف تي اڀياس جي سلسلي ۾ هونئن ته مهراڻ ۾ سدائين مضمون شايع ٿيندا پئي رهيا آهن، پر اسان جو ارادو آهي ته آئينده مهراڻ جي هر شماري ۾، پابنديءَ سان، هڪ تحقيقي مقالو شايع ڪجي، جيئن هن اهم موضوع تي اشاعت جو هڪ مستقل بندوبست ميسر هجي. هن ڏس ۾ اسين پنهنجن مهربان محققن ۽ عالمن کان تعاون جا خاص طلبگار ٿينداسين. ڪرمفرما پڙهندڙن کي روشن آهي ته گذريل پنج سالن ۾ اسان مهراڻ ۾ ڪجهه نوان عنوان/ڪالم: "سنڌ جي تاريخ جو حصو"، "سنڌ جا قديم سڪا"، "عالمي ادب"، "جديد سنڌي ادب جو اڀياس" ۽ "صفحا ساروڻين جا" شروع ڪيا آهن، جن کي قارئين بيحد پسند ڪيو آهي ۽ لکندڙن اُنهن ۾ وڏي دلچسپي ورتي آهي. مهراڻ جي نئين سال ١٩٩١ع جي پهرئين شماري کان وٺي اسان "لطيفيات" جي نئين سيري هيٺ، تحقيقي مضمونن جو هڪ اهڙو مستقل سلسلو شروع ڪرڻ چاهيون ٿا، جنهن ۾ شاهه صاحب جي سوانح ۽ سنيهي بابت اهم، نئون اڪور ۽ مستند مواد درج هجي. روايتي قسم جا مضمون ته وڏي تعداد ۾ عام جي اکيان اپندا رهن ٿا، پر اسان چاهينداسون ته ان سلسلي ۾ انفراديت ۽ معيار برقرار رکندي، پڙهندڙن کي ڪي نوان مواد/معلومات ڏيون. ان ڏس ۾ لطيف جي عالمن ۽ محققن کي اسان خاص گذارش ڪنداسين ته مهراڻ جي هن نئين سلسلي کي سجائڻ لاءِ اسان سان علمي سهڪار ڪن.

سنڌي لئنگويج اٿارٽي

سنڌ جي نگران وزيراعليٰ جام صادق علي، سنڌي لئنگويج اٿارٽي قائم ڪرڻ جو اعلان ڪيو آهي ۽ سنڌي زبان جي ماهر، برک محقق ۽ عالم، ٻولي ۽ ادب جي مثالي خدمتگذار محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي ان جو سربراهه مقرر ڪيو ويو آهي.

سنڌي لئنگويج اٿارٽي جي قيام تي اسان خوشيءَ جو اظهار ڪندي سنڌ سرڪار کي مبارڪباد ڏيون ٿا ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي سربراهيءَ کي هڪ تحسين جوڳو فيصلو قرار ڏيون ٿا.

اٿارٽي جو قيام، سنڌ جي ماڻهن جو هڪ پراڻو مطالبو هو، جيئن سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ سرڪاري سطح تي، جامع نمونو ڪم ٿي سگهي.

سنڌي لئنگويج اٿارٽيءَ جي قيام سان سنڌي ٻولي ۽ ادب، ثقافت ۽ تعليم کي جيڪو فروغ حاصل ٿيندو، ان جو هر علم دوست آساليءَ سان اندازو لڳائي سگهي ٿو. ڊاڪٽر صاحب پنهنجين لاتعداد علمي خوبين سان گڏ هڪ "اداره ساز" خوبي جو پڻ مالڪ آهي. اسان کي يقين آهي ڊاڪٽر صاحب جي رٿابنديءَ ۽ محنت سان هي ادارو نه صرف پختن بنيادن تي قائم ٿيندو، پر ان سان گڏ ترقيءَ جون وڏيون منزلون ماڻيندو.

- نفيس احمد شيخ

فهرست

شاعري

مخدوم طالب المولي	٩	مخدوم جميل الزمان "جميل"	١٨
سيد احسن الهاشمي	١٠	آزاد ورياه	
تنوير عباسي		حبيب الله صديقي	١٨
امداد حسيني	١١	اياز گل	
عنايت بلوچ		ذوالفقار سيال	١٩
سرويچ سجاولي	١٢	بخشڻ مهرائوي	٢٠
استاد بخاري		عزيز ڪنگراڻي	٢١
محمد علي جوهر	١٣	مانڪ ملاح	
عبدالقيوم صائب	١٤	پريتم پياسي	٢٢
مظفر حسين جوش		ناظم منگي	
محسن ڪڪڙائي	١٥	سليمان سولنگي	٢٣
انور هالائي	١٦	همدم سروري	
مخدوم سعيد الزمان "عاطف"		اشفاق آذر	٢٤

مقالا

١. آخوند فيض محمد روهڙوي	ـ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	٢٥
٢. شاهه جي رسالي جو ١٢٧٥هه وارو قلمي نسخو	ـ تنوير عباسي	٣٨
٣. مهان وال تحريڪ جو سرواڻ ميان نصير محمد ڪلهوڙو ۽ ان جا ساٿي (قسط ٢)	ـ عبدالله مگسي	٤٥
٤. نئي تي آيل صدمات (ارغون دؤر)	ـ مير خادم حسين ٽالپر	٦١
٥. انگريزن جي سنڌ ۾ آمد	ـ الهڏنو سومرو	٦٩
٦. اجرڪ (سنڌ جو هڪ اهم ثقافتي اهڃاڻ)	ـ ادل سومرو	٨١
٨. سنڌ جا سومرا سلاطين	ـ محمد يوسف اٽڪي مترجم: عبدالرسول قادري	٩٧

● سنڌ جي تاريخ جو حصو
مغل منصبدارن خلاف سنڌي عوام جي شاندار جدوجهد — ايم. ايڇ. پنهور
مترجم: غلام محمد لاکو ١٠١

● سنڌ جا قديم سڪا
"سنڌ ۾ ٽالپر دور جا سڪا" (قسط ٢) — عبدالله ورياه ١٢٥

ڪهاڻيون

١. ڪاڪ ڪنڌيءَ تيرون — حميد سنڌي ١٣٩
٢. ٿڪل مسافر — انيس انصاري ١٤٤
٣. رت، رات، ستارا — شبنم گل ١٤٩
٤. ٽٽل ڪڙا — ضراب حيدر ١٥٤

● انسان ۽ زندگي سيريز — ٢ — حبيب الله صديقي ١٥٩
● ادب لطيف — جهامنداس ڀاٽيا ١٧٢
● رفتار ادب — ١٧٤
● آڏيسي آئي ويا......
— مرزا اسد بيگ — نصير مرزا
— افضل قادري — تاج جويو ١٨٥
● تعزيتي گڏجاڻي
— حاجي سليمان ڀان — ڊاڪٽر غلام علي الانا ١٩٦

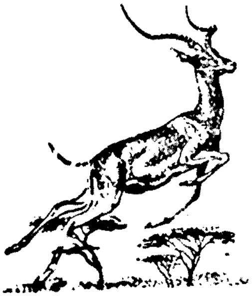

جيئي لطيف

لطيف سائينءَ جي ٢٤٦ عرس شريف ١٤- صفر ١٤١١هه/٥- سيپٽمبر ١٩٩٠ع جي موقعي تي، مقالو خصوصي طور ڊاڪٽر سنڌايو جو هي مضمون پيش ڪجي ٿو.)

لطيف سائينءَ جي شاعريءَ ۾ جمالياتي تصوّر

ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو

نهائينءَ ڪان نينهن، سِڪ منهنجا سهرين،
سَڙي سارو ڏينهن، پَهِر پاڻ نه نڪري.
(رپ: ٢-١٧)

نينهن جو اظهار هڪ اهڙي ڪيمياگري آهي، جو اُن ڪيمياگر جو جنهن کي چڱهاڻ حاصل ٿئي ٿو ته اهو سون بڻجيو پوي ٿو.

تون سهڻ، آئون سيڪڙو، تون ڏاتار آئون ڏوهه،
تون پارس، آئون لوهه، جي سڪي ته سون ٿيان.
(پرڀاتي: ١-٢٥)

پيره جي راهه جي ڳالهه پولهه سڄي صوفي درويشن ڪئي آهي. لطيف جوانيءَ اها پريم جي سُتي ۽ نينهن جو نشو بڄاڻ هرڪنهن جو ڪم نه آهي. پر هي هڪ اهڙو مارڳ آهي، جنهن جي پالنا اندر جي پيالي ۾ ڪرڻي آهي، پڙڪ پاهر ناهي ڪڍڻي. انسان ۾ سِڪ جي پردي پوشي جي ساڃهه جو هجڻ عشق جو بنيادي اصول آهي. شاهه سائين جو سڄو رسالو انهن عشقي اصولن جي اپٽار آهي، جنهن ذريعي انسان پنهنجي هستي جي هوڏ ڇڏي، ڪنهن هڪ جي پنڌڻ ۾ اٽڪي، ان جي روح ۾ رلجي ۽ سرور ۾ سمائجي (Salvation) پائي ٿو.

شاهه جي پيغام جو اپياس ڪيترن ئي وڏن عالمن ڪيو آهي، جن پنهنجي پوري زندگي سندس ڪلام جي مطالعي ۾ گذاري ڇڏي. انهن هستين جي خيالن جا انبار، اڄ اسان کي لطيف سائينءَ جي فلسفهءِ جماليات کي سمجهڻ ۾ سهڪار ڪن ٿا.

صوفين جي ساڌنا جو بنياد عشق آهي. اهوئي تسلسل ڪين منزل مقصود تي پهچائڻ ۾ ڪارآمد ٿئي ٿو. صوفين جي انهيءَ تسلسل جو پهريون ڏاڪو عشق مجازي آهي، جنهن جي ذريعي آهي عشق- حقيقي کي حاصل ڪن ٿا. انهيءَ راهه ۾ صرف فڪر سان فنا ناهي ٿيڻو، پر پنهنجي وجود کي، ان جي ظاهري روپن کي، ڪنهن اهڙي ظاهري (مجازي) هستي جي روپن ۾ رلڻو آهي، جنهن جي آتما جي آسيس ۽ سرير جي سنگت، ڪيس اصل انسان بڻجڻ ۾ سهڪار ڪري. اهڙي ريت ئي فرد ۾ پنهنجي پريتم سان ڪيل قول کي پاڙڻ ۾ سولائي ٿئي ٿي، سندس پاڪائي ۽ پوترتائي به قائم رهي ٿي ۽ حسن و جمال ۽ سونهن سوڀيا جي به ڄاڻ حاصل ٿئي ٿي. مرزا غالب جو خيال آهي ته شوق جي ڪائي منزل نه آهي. جيڪا منزل اچي ٿي اها عارضي آهي، ان سان اڳتي جي منزل جي نشاندهي ٿئي ٿي.(١) صوفي انهيءَ منزل جي ڳولا لاءِ سنسار ۾ علندا رهن ٿا ۽ اهو انهن جو عقيدو آهي ته سنسار ۾ "عشق" ئي هڪ اهڙو قدر (Value) آهي، جنهن سان من کي سڪون يا شانتي حاصل ٿئي ٿي. عشق جي اهميت کي وڌيڪ چٽو ڪرڻ لاءِ صوفي شاعرن پنهنجي دور جي عشقيه ڪهاڻين تي آڌاريو آهي. اسان جي شاعر ۽ دنيا جي ٻين شاعرن جيان جمالياتي ذوق جي اظهار لاءِ ڏيهي قصن ۽ ڪهاڻين مان ڪردار چونڊيا آهن.

عشق ۽ حسن ٻئي هڪ ٻئي کان ڌار نه آهن. حسن جيئن ته ڪائنات جو فطري جوهر آهي، ان ڪري حسن جي ابدي حيثيت کان ڪنهن به صورت ۾ انڪار ڪري نٿو سگهجي. پر حسن جو معيار مقرر ڪرڻ ۾ انساني خواهشن ۽ خيالن جو عمل دخل به آهي. ظاهري طور تي حسن کي ڪنهن به شيءِ ۾ ڏسڻ سان، ان شيءِ ۾ وڌيڪ جاذبيت ۽ ڪشش پيدا ٿئي ٿي. نصير احمد ناصر "تاريخ جماليات" ۾ لکي ٿو: "حسن به اسان جي تصور ۽ تخيل ۽ جذبي توڙي خواهش جي تخليق آهي ۽ هي به ڪائنات جيان موجود في الذات ناهي، پر موجود في الذهن شيءِ آهي."(٢)

سگمنڊ فرائڊ 'حسن جي ڪرشمي' کي 'جنسي جبلت' سان تعبير ڪيو آهي.(٣) ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو لکي ٿو ته "عشقيه شاعري محض حسن جي تعريف تائين محدود نه آهي، ان ڪري شاعرن به محبوب جي رنگ روپ، جوڙ جنس، شڪل شباهت، قد قامت، هالي ڪالي، رفتار گفتار وغيره کي ڏسي، پنهنجن بيتن ۾ اهيئي تشبيهون ڏنيون."(٤)

مولوي پنڊت حبيب الرحمان چوي ٿو ته "سنسڪرت نظريي موجب "شرنگ" محبت جي ديوتا "ڪامديو" جي ايرڻ کي چئجي ٿو. هن جي ايرڻ سبب ۽ اعليٰ ترين هيرو (Hero) جي رس کي عشق جو رس چئجي ٿو." (ڪتاب: "رس يعني فلسفه انبساط" (ص -١٣٧)

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ "رس" (يعني لذت، خوشي يا مسرت) بابت ٽي اصولي نظريا ڏنا آهن. پهرين نظريي مطابق سنسڪرت جي جمالياتي فڪر موجب رس جي معنائن کي چئن ڪيو ويو آهي، جنهن مطابق "رس رهائيون ڪرڻ"، "واڳ جو رس" ۽ "رس راوڻا" جا اصطلاح رس جي معنيٰ لاءِ سنڌيءَ ۾ مروج آهن. ٻئي فڪر مطابق رس جي سمجهاڻي نفسياتي طور تي ڏني وئي آهي ۽ جنهن جي آڌار تي رس کي جدا جدا نالن سان سڏيو ويو آهي، جيڪو ڪنهن ڪيفيت يا جذبي تحت ظاهر ٿئي ٿو. ٽئين فڪر جو واسطو اسلامي تصوف يا ويدانتي فلسفي سان آهي، ان جو تعلق "ذات الاهي" سان آهي، جو ته ذاتِ الاهي ئي لامحدود مسرت ۽ وجداني تجلي جو واحد سرچشمو آهي. والله نور السمٰوات و الارض. (۵)

حسن جي تعريف جي سلسلي ۾ سورنهن سينگار مشهور آهن، جن لاءِ مختلف ڳهڻا ۽ ٻيا هار سينگار اصطلاح طور استعمال ٿيندا آيا آهن. پر هندي جي مشهور شاعر ملڪ محمد جائسي (وفات ۱۰۴۹ھ/۱۶۳۹ع) عورت جي مختلف عضون جي ٻيهڪ مطابق سورنهن سينگار جو اصطلاح ڏنو آهي، جنهن مطابق مٿي جا وار، آڱريون، اکيون، ڳچي جو ڍڪهو هجڻ، ڏند، پستان، پيشاني، دن جو ننڍو هجڻ، نڪ، چيلهه، پيٽ، چپن جو سنهو هجڻ، ڳل، ٻانهون، ڪرايون ۽ رانون پريل ۽ نرم هجڻ شامل آهن.

اهڙن نظرين ۽ تصورن کي بنياد بڻائي، زندگي جي هر گوشي ۽ علم جي هر زاويي ۾ جماليات جي تشريح جدا جدا نموني ٿيڻ لڳي.

اسان جي شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو سچو تاجي پيٽو "عشق" تي ٻڌل آهي. هن پنهنجي اظهار لاءِ رومانوي داستانن کي وسيلو بڻايو. ڊاڪٽر هرسو جيسارام گدواڻي، فارسي ۽ هندي وغيره جي صوفي ساهت ۾ سورمن ۽ سورمين جي من ۾ چئن نمونن سان هڪٻئي لاءِ پريت جو سلو اپرندو ڏيکاريو آهي؛ پهريون ساڪيات درشن، ٻيو چتر درشن، ٽيون ڳڻ ڪٿن ۽ چوٿون سپني ۾ درشن. شاهه صاحب گهڻو ڪري ساڪيات درشن وسيلي ئي عشق جي شروعات ڏيکاري آهي. انهيءَ طريقي سان شاعر پنهنجي معشوق جي حسن ۾ خدا جو نور پسندا آهن (۶). ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي به لطيف سائينءَ جي محبوب کي نشانبر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. لکي ٿو: "رسالي تي نظر وجهڻ سان ڪيترا اهڙا بيت ملندا، جن ۾ محبوب مجازي ٿو لڳي. ان کي سراپا نويسيءَ جي بنياد تي متعين نٿو ڪري سگهجي. ممڪن آهي ته رسول ڪريم صلعم جن جي اوصاف حميده ۽ پاڪ صورت بابت شاهه صاحب اڏيندا جيو هجي (۷)."

سڀني بيان مان اهو نڪتو نروار ٿئي ٿو ته لطيف سائينءَ جو محبوب خدائي نور جو انساني روپ آهي. بلها شاهه جو قول آهي ته:

تُسين آپ هي آپ ساري هو،
ڪيون ڪهيٺي: تسين نياري هو.
آئي آپ اپني نظاري هو،
وچ برزخ رکيا خاڪي دا،
ٻه پردا ڪيس تون راڪيدا.(٨)

محترم نصيراحمد لکي ٿو ته تصوريت جي اثر و رسوخ آهستي آهستي فلسفي ۽ جماليات ٻنهي تي پنهنجو قبضو ڪري ورتو آهي. جيئن ته جيڪڏهن فلسفي ۽ جماليات ڪي تصوريت جي ان ناجائز قبضي کان نجات حاصل ڪرڻي آهي ته قرآن حڪيم جي اصول وحدت جمال جي ذريعي ئي ملي سگهي ٿي ۽ صرف اهو ئي اصول فڪر انسان کي علم جي انهن ٻنهي گوشن ۾ صحيح راهه ۽ منزل تي لڳائي سگهي ٿو(٩).

مولانا روم فرمائي ٿو:

ملت عشق از همه دينها جدا ست،
عاشقان را مذهب و ملت خدا ست.

(يعني: عشق جو دين مڙني دينن کان نيارو آهي، عاشقن جو مذهب ۽ دين خدائي آهي.)

عاشق جو ڪنهن دوزخ يا جنت سان ڪم ڪونهي. اهو اندر جي ٻڌرائيءَ کي ماٺيءَ ۽ روح جي پاڪائيءَ تي ڌيان ڏئي ٿو، جنهن ۾ نه ڪو جهڳڙو آهي ۽ نه ڪٽراڪ. صرف دل کي ڌيان سان پوتر ڪرڻو آهي، جيڪا محبت جي سمائجڻ جي جاءِ آهي. بلها شاهه چوي ٿو:

پڙهه نقطا، ڇوڙ حساٻان نون،
ڇڏ دوزخ، گور عذابان نون،
ڪر بند ڪفر ديان باٻان نون،
ڪر صاف دل ديان خواٻان نون،
ڪل ايسي گهر وچ ڍُڪدي اي،
اڪ نقطي وچ گل مُڪدي اي.
("بلها شاهه"، ص-١٥٦)

ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو ته "مسجد ۽ مندر، دئارو ۽ ديول، صوفيءَ جي نظر ۾ هڪ آهن. صوفي لاڪوني آهي. جيتوڻيڪ شاهه ظاهري طرح شريعت جي آخر تائين پيروي ڪندو آيو، تڏهن به سندس سچو مذهب صوفيالو هو" (١٠)

عشق، حسن ۽ نينهن ڪنهن به سماج يا مذهب جا پابند ناهن. مذهب ڪهڙو به هجي، مسلڪ ڪهڙي تي به ڪاربند هجي، هرهنڌ حسن ۽ سونهن جو تصور ايڪائي جي صورت ۾ موجود آهي، ان ڪري ڪنهن مخصوص سماج سان حسن و جمال

کي پابند ڪرڻ ڏاهپ جي خلاف آهي. ها، انهن ضرور ٿئي ٿو ته جڏهن اُن ۾ جتي ٻه جمالياتي ذوق ۽ جمالياتي حس، پنهنجي افاديت وڃائي، نااميد ٿي وڃي ٿي، تڏهن جماليات جي سچي تشريح بجاءِ غلطيون وارد ٿين ٿيون. جماليات جي افاديت ۽ جتي تشريح ڪنهن هيئن بيان ڪري سگهجي ٿو ته جنهن شيءِ يا جنهن ماه لقا جي ظاهري صورت، زبانِ خاموشيءَ سان اهڙو اظهار ڪري، جو نتيجي ۾ خوشي، مسرت ۽ لذت محسوس ٿئي ته اها افاديت سان ڀرپور جماليات ڪوٺي سگهجي ٿي. انهيءَ صورت ۾ السالي ادائون، ريکائون، روپ رنگ، فطرت جا سڀ منظر ۽ راڳ رنگ، ناچ ۽ ڳانا، شاعري ۽ ناٽڪ جماليات کان ٻاهر نه آهن.

عاشق هميشه پنهنجي عشق جي شروعات مجازي محبت سان ڪندو آهي، ان لاءِ معشوق جي حسن، ادائن ۽ جواني کي، هو پنهنجي اکين ۽ دل ۾ ائين ٿو جاءِ ڏئي جو آهي مقدس روح (آتما) تائين پهچائڻ ۾ مددگار ٿين ٿيون.

لطيف سائينءَ وٽانءَ جي واردات هوبهو ته پيش ڪونه ڪئي آهي، پر پنهنجي محبوب جي تعريف ضرور ڪئي اٿس ۽ ڪانئس پيار جي پوتر تقاضا به ڪئي اٿس. اهڙي قسم جا ٻه بيت هيٺ ڏجن ٿا.

ڪنئير ڪَتَ سڪن، چلڻ جي چاهه پئي،
هندوا حيرت ۾ پيا، لالي ڪي لبن،
چمڪن چوڏس چنڊ جيئن، وڄڙيون وسن،
لوڇن ڏا لطيف چئي، پسڻ لاءِ پرين،
ڪيسر قربن سنپاهي سان ڪنيا.
آڏواڻي (سر سارنگ: ٣-١)

معني: هاڻي جيڪر شوق ۽ هيج سان هلڻ ڪانئس سگهن. ميهن وساڙا به عجب ۾ پيا، سندس چپن جي سرخي (لالي) ڏسي، شاه کي وڄ جي چمڪاٽ ۾ پرين جي لبن جي لالي نظر اچي ٿي. ڪنوٽيون چوڏهين جي چنڊ جيان چئوطرف پيون ڪنون. محبوب جي پسڻ لاءِ اهي سڀ متلاشي آهن. محبوب پاڻ سان ڪيسر کڻي هليا آهن.

هنن بيت ۾ وري محبوب سان وصل جي خواهش، حظ حاصل ڪرڻ جي آرزو ۽ ڳلي لڳڻ جي پوتر خواهش جو اظهار آهي. اهو ڪو برو عمل نه آهي ۽ نه وري انساني ضروريات مطابق اهڙي الجهڻ آهي، جنهن جي جنسي آسودگي ٿي ازالو آهي. شاهه چوي ٿو:

توڻي تواني، توه تنهنجو آسرو،
سڄڻ ڳَرَ لائي، کهرون ڏهنديس جيڏ يين.
(سر پرڀاتي: ٦-١٣

"هيلڊي بڪ" پنهنجي تصنيف "انڊين لَوَ پينٽنگس" ۾ لڳ ڀڳ ساڳي ڳالهه ڪئي آهي.

"Beauty has its source in sex, and from sex it derives its charm and power" (۱۳)

هيلڊي بڪ جي بيان مان اهو نڪتو ملي ٿو ته پيار جيڪو اسان جي زندگي آهي، زندگي جڏهن عشق جو روپ وٺي ٿي تڏهن هڪ ٻي زندگي جو ظهور ٿئي ٿو ۽ انهي ساري جذباتي ڪيفيت، عمل ۽ قوت جو واسطو به عشق سان آهي.

شاهه سائين بنيادي طور صوفي مت شاعر آهي. هن پنهنجي پيار ۽ محبت واري ڳالهه ٻولهه به ڏاڍي باوقار، سليقي ۽ احترام واري طريقي سان ڪئي آهي. اهو به درست آهي ته سندس سڄي رسالي ۾ ڪٿي به اهڙو اعتراض جوڳو بيان ڪونه ٿو ملي جنهن سان سندس شخصيت داغدار ٿئي، پر جمالياتي سوچ ۽ عشق جي نڪتي يعني حسن کي بيان ڪرڻ ۾ به ڪمال ڪري ڇڏيو اٿس. چوي ٿو ته:

تارا، تير، تيرو ڪٽيون، سٿن ڦلڙيون،
ڪوهه سي راتڙيون، جي مون ٻرهن پچائان پيئيون.
(ڪنڀات ۱-۲۵)

شاهه جو محبوب تمام خوبصورت، سندر ۽ سوڀاوان آهي. اهڙي ميتا ڪندي چوي ٿو:

ڏلي جن هيڪار، صورت ساهڙ ڄام جي،
سک ٿي سڱيون ڪين ڪي، ٻرين ساڻ پتار،
کهڙ ٻون کهڙنان ڏار، ڪاهي پيون ڪنن ۾.
(سهڻي: ۱-۵)

هن بيت مان ظاهر ٿئي ٿو ته لطيف سائين مجازي محبوب جي عشق جي ڏاڪي کان چڙهي، پنهنجي آخرين روحاني منزل يعني عشق حقيقي تائين رسائي حاصل ڪئي.

جو ته ڏسجي ٿو ته سهڻي جو پتي هڪ آهي ۽ ٻريمي ٻيو. جڏهن ٻريمي جي سڪ ۽ سونهن کيس مدهوش ڪيو ته هو ٻيچين ٿيو ڪنن ۾ ڪاهيو پوي ٿي ۽ پنهنجي پوتار (دنيوي ڪانڌ) کي ننڊ ۾ ڇڏي هليو ٿي وڃي. پر شاهه ته ان کان به هڪ قدم اڳتي وڌي وڃي ٿو. اخلاقي طور تي سهڻي جو ميهار سان ملڻ ابوتر آهي، پر شاهه جي خيال مطابق، سهڻي جيسين ميهار جي ناهي ٿي، تيسين ابوتر آهي.

ساهڙ ڏاران سهڻي، نسوري ناپاڪ،
نجاست نااهه ڪري، انين جي اوطاق،
هوءَ جي ڪير پياڪ، پاسي تنين پاڪ ٿئي.
(سهڻي ابيات متفرقه-۲)

انهيءَ سلسلي ۾ سائين تنوير عباسي لکي ٿو تہ شاہ لطيف جي نظر ۾ محبت ٺي هڪ اهڙو جذبو آهي، جيڪو انسان کي پاڪ ڪري ٿو. سماج جي دباءُ هيٺ زبردستي سان قبول ڪيل ميلاپ ناپاڪ آهي. ان ناپاڪ ميلاپ کان موت بهتر آهي. (١٣) لطيف سائين چوي ٿو:

مــرج وٽ ميهار، مــتــان مــوڪــن ســهڻي،
ســاهــڙ جـــا سينــگار، مــتــان ڏم ڏيــکاريين.
(سهڻي: ٩ — ٤)

صوفين جي مت مطابق اهو اصول مڃيل آهي تہ جنهن بہ سالڪ (چاهيندڙ) هڪ دفعو حقيقي حسن جو جلوو پسيو آهي، اهو ان جي پسڻ لاءِ هميشہ بي چين رهي ٿو ۽ سدائين اتي پهچڻ لاءِ تانگهي ٿو. سندس هار سينگار بہ صرف ساهڙ (محبوب) لاءِ ٿي هوندا آهن ۽ نہ آهي ڪنهن ڏم (ڪر) وغيره لاءِ هوندا آهن.

لطيف سائينءَ جي جمالياتي شاعري جو اهم نڪتو "ذاتِ الاهي" آهي، جنهن جو پرتوو انسان آهي. خدمتِ انسان ٺي اصل ۾ دائمي حسن ۽ عشق ۾ سمائجي وڃڻ جو تصور ۽ نجات جو ذريعو آهي. صوفين انفرادي توڙي اجتماعي سطح تي سور کي گهٽائڻ ۽ سک کي عام ڪرڻ لاءِ هر دور ۾ پتوڙيو آهي. نظريہ جماليات جي خيال کان سکن کي عام ڪرڻ ٺي اصل ۾ اهڙو عمل آهي، جنهن سان سماج ۾ حسن، صداقت، انصاف ۽ امن برپا ٿئي ٿو. انهيءَ ڪري ٺي هر صوفي دانشور پنهنجي دور ۾ سر جي بازي لڳائي بہ اهڙي سونهن، سُرهاڻ ۽ مسرت کي عام ڪرڻ لاءِ پتوڙيو آهي.

عاشق زهــر پــيــاڪ، وہ ڏســي وھسن گهڻو،
ڪـــڙي ۽ قـــاتـــل جا هـــمـــيشـــہ هــيـــراڪ،
لکين لـــنـــو لطيف چئي، فـــنـــا ڪيا فـــراق،
توڙي چڪن چاڪ، تہ بہ آہ نہ سلن عام سين.
(ڪلياڻ: ٢ — ٢٣)

حــوالا

١. يوسف حسين خان: "غالب اور اقبال ڪي متحرڪ جماليات" نگارشات لاهور. ١٩٨٦ع. ص-٩٤.
٢. ناصر نصير احمد، "تاريخ جماليات" (حصہ اول) مجلس ترقي ادب لاهور، ١٩٦٢ع. ص ١٣
٣. ايضاً ص ٢٧

۴. سنڌيلو عبدالڪريم (ڊاڪٽر) : ”لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو“ سنڌ الاجي ڄامشورو. ۱۹۸۶ع ص-۱۳۵.
۵. بلوچ نبي بخش (ڊاڪٽر) ”سنڌي سينگار شاعري“ سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو. ۱۹۸۶ع ص-۷.
۶. ڪدواڻي هرسو جيسارام (ڊاڪٽر) ”شاه جو شعر“ سنڌي ٽائمس پبليڪيشن الهاس نگر. ۱۹۷۳ع ص-۳۰.
۷. جوڻيجو عبدالجبار (ڊاڪٽر): ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“ سرمد ڪتاب حيدرآباد. ۱۹۷۳ع ص ص-۴۸-۴۹.
۸. سي ايس اسبورن، لاجونتي، لوٿر: ”بلها شاه“ شيخ مبارڪ علي لاهور. ۱۹۸۲ع ص-۱۳۴.
۹. ناصر نصير احمد، ”تاريخ جماليات“ ص-۲۷.
۱۰. گربخشاڻي هوتچند مولچند (ڊاڪٽر)، ”مقدمه لطيفي“ ورسٽي پبليڪيشن ڪراچي. ۱۹۷۷ع ص-۸۰.
۱۱. ڪدواڻي هرسو جيسارام (ڊاڪٽر)، ”شاهه جو شعر“ ص-۳۵.
۱۲. هيلڊي بڪ: ”انڊين لَو پينٽنگس“ ڪرسينٽ بڪس نيو يارڪ. ۱۹۸۵ع ص-۲۹.
۱۳. عباسي تنوير: ”شاه لطيف جي شاعري“ (جلد ٻيو) نيو فيلڊس پبليڪيشنس حيدرآباد. ۱۹۸۵ع ص-۹۰.

"اسان جي شاعريءَ جي هڪ وڏي خوبي هيءَ به آهي ته شعر ۾ اهائي زبان ڪم اچي ٿي، جيڪا اسين روز ڳالهايون ٿا. پر موزون شاعريءَ جي زبان جدا آهي، جا فقط شاعريءَ ۾ ئي ڪم ايندي آهي. ان ڪري ئي ته ٻاهرئين شاعري ۾ ڌاريائي ۽ مصنوعيت آهي. ايتري لکڻ جو مقصد هي نه آهي ته موزون شاعريءَ کي خراب سمجهيو وڃي ٿو يا ان کان نفرت ڪئي وڃي ٿي. مطلب آهي پنهنجي ۽ پرائي شاعريءَ جي ڀيٽ ڪرڻ..."

— مخدوم محمد زمان "طالب المولىٰ"

شاعري

لافاني ڪلام

مخدوم امين محمد صديقي "امين" رح

●

رائي منجهہ رهاڻ،
ڪيچي ويا منهنجي ڪاڻ ڪري.

پياريءَ جو پنڌ پر، ساڻي گهرجي ساڻ،
پريم آءٌ تون پير پري.

ڪوهياري اٿي ڪيچ ڏي، هلي ويندا سين هاڻ،
ويچاري سا ڪيئن وري.

هن سورن جي سٽي، ٿي ڪنياڻي ڪاڻ،
ڏونگر منجهہ سا ڪيئن ڏري.

توڏا وجن ٽا تڪڙا، جتن ڪاٿو تاڻ،
هلان آءٌ ڪيئن هري.

"امين" آڏيون لکيون، آرياڻي تو آڻ،
توکان منهنجي سڀ سري.

مخدوم محمد زمان "طالب المولیٰ"

غزل

غم ۽ آلام جي شدّت اچا تائين آها آهي،
محبت عشق ۾ حدّت اچا تائين آها آهي.

هجي هو نوبنو محبوب شل قربت نٿي حاصل،
وڃڻ صدمن سندي جدّت اچا تائين آها آهي.

اسان جي واعظن تبليغ ڏاڍي ذوق سان ڪئي آ،
مگر هي حالتِ مِلّت اچا تائين آها آهي.

طبيبا ڏيج وري موٽي ضرورت تنهنجي ڪانهي ڪا،
مريضِ عشق جي صحّت اچا تائين آها آهي.

زمانو آسمانن تي ڪڏهوڪو ٿي وڃي پهتو،
جهان ۾ قرب جي قلّت اچا تائين آها آهي.

خبر عشاق جي دل جي حڪيمن کي ڀي ڪا ڪانهي،
انهي ۾ درد جي دِقّت اچا تائين آها آهي.

پڇڻ محبوب جو نالو ته ٽٽڪيو نا پئون هڪدم،
اسان منجهه رمز جي رِقّت اچا تائين آها آهي.

ڏسي چپ چپ اسان کي ماڻهئو هرگز متان ڀلجو،
اسان وٽ جرئت ۽ هِمّت اچا تائين اها آهي.

صنم جي وعدهٔ فردا جي هردم طالب المولیٰ،
اسان وٽ حُرمت ۽ عزّت اچا تائين آها آهي.

•

ازل کان آهه مجبورِ مقدّر نوعِ انساني،
بهارِ جانفزا ڪٿ ۽ ڪٿي ورهن کان ويراني.

تبسم دوست فرمايو، ڏسي حالِ زبون منهنجو،
اچي ويٺي مون کي ڪم نيٺ پنهنجي چاڪ داماني.

مقدر منهنجو ٿيو وابستهِ خاڪِ ڪوچهءِ جانان سان،
سندس نقشِ قدم ٿيو منهنجي لئه نقشِ سليماني.

مرڻ مون کي قبول آهي، مگر ڪٿ ٿي نه ٿئي جاني،
مون کان ٿيو تنهنجي اندازِ تغافل کي پشيماني.

نه تنهنجي قرب جي ها بيرخيءَ جي ڳالهه ياد آئي،
ڳان ٿي اڄ آهجي ٿر ڪير ڳوڙهن جي مهماني.

سڄڻ جي سنگ در تي ٿي سندم سجدن جي تاباني،
سوڊ ڪي ٿي بادشاهي کان مٿي دلبر جي درباني.

نظر آئين تہ منهنجي ضبط جا زاويا بدلجي ويا،
ڪري ويا سندم اشڪِ روان ڪيڏي نه ناداني.

سنڌي آهيان، مون کي سنڌي هئڻ تي فخر ناز آهي،
نه آئون عربي، نه هندي ۽ نه افغاني، نه ايراني.

سڏائي پنجتن سرمايهٔ علم و هنر احسن،
عطا ٿي مون کي ان در تان فصاحت جي فراواني.

تنوير عباسي

•

چيو جو شعر اهو تنهنجي چپ تي آيو آ،
جهڙو سجايو آ، پنهنجو اکڻ سجايو آ.

ڪٿي هئي مون ته رکيو تنهنجي سونهن جي ماراهہ،
۽ ٿوري ڳالهہ کي سالهن ڪٿي وڌايو آ.

هجي سچاڻ اکين ۾ ته هر ڪو آ پنهنجو،
نہ آ سچاڻ ته جڳ سارو ڄڻ پرايو آ.

خبر نہ آهي ته طوفان در کي کڙڪايو،
يا دل جو دوست ڪوئي منهنجي در تي آيو آ.

اوهان لہ منهنجي طرف اک کڻي بہ ڪين ڏٺو،
۽ مون تہ روز اوهان لاءِ پنهي لهاريو آ.

امداد حسيني

جهنڊا جهولائيندا هلو

لينهن جو نعرو لڳائي ورڪ وڌائيندا هلو!
سچ پنڌ و آهي تہ چاهي دل جلائيندا هلو!

هيءُ اونداهي بہ آکري پار پونداسين ضرور،
گيت ڳائيندا هلو جهنڊا جهولائيندا هلو!

سر ڪٽائڻ آهہ پنهنجي پتر پرين ڪان دوستو،
پتر پاريندا آبا ڏاڏا ساهائيندا هلو!

راهہ ۾ ڪنڊا هجن پٿر هجن شيشا هجن،
عمر جان گهلندا گلن جان مسڪرائيندا هلو!

ڏاڍ جون ڏمڪاءُ جون ٺڪريون اُڏائيندا هلو،
تخت کي ۽ تاج کي ٺوڪر لڳائيندا هلو.

عنايت بلوچ

●

ديوانن جو هاڪو آهي،
جيون ڏوڙ ڏماڪو آهي.

نفرت، ظلم ۽ ناانصافي، هي انساني خاڪو آهي.
پيار کي ويڙهي وٺي وڻ ويڙهي، ڪوڙ ڪٽنب جو ڌاڪو آهي.
سچ چوڻ کي سولو ناهي، سُوري پهريون ڏاڪو آهي.
"جهڙي ڪرڻي، تهڙي ڀرڻي" سارو سچ ڀهاڪو آهي.
شايد ويڙهه وڌي وٺي آهي، 'وارو - وارو' واڪو آهي.
روشنين جي راهه اٽانڪي، تنهن ۾ وَرُ وراڪو آهي.
پر جي عزم اٽل آ پيارا، منزل چڻ هڪ ڏاڪو آهي..

سرويچ سجاولي

●

سڪي سڪي جي ملنداسين، پوءِ موٽي مور نه ڇڄنداسين،
اکڙيون اکڙين ۾ اٽڪايو، هڪ ٻئي کي پيا ڏسنداسين!

چيٽ وارن چوماسن ۾، جونڪاري ڪي گيت غزل،
پيار ۾ پاڪل پورهيت پنجي، ڪٽڪون ڇانيا لڏنداسين!

مينهن واريءَ موسم ۾ ٻئي مستيءَ ۾ ٿي مست و مست،
ڪونجيءَ توڙي پنهواريءَ جي پاڻي ۾ پيا ترنداسين!

ماڇر ميرانپور ۾ مڪليءَ، ميانيءَ جا ميدان پسي،
ڪارونجهر ۾ ڪيٽي بندر، ڪينجهر منڇر گهمنداسين!

سنڌ سڄيءَ جي گولن توڙي پولن پدن شهرن ۾،
راتيون روز ۽ هفتا مهينا، سال سڄا پيا لڪنداسين!

سنگت ۾ "سرويچ" سڏائي، پيچ مٽيءَ سان پڪا پائي،
ڌرتيءَ پنهنجيءَ جي او دلبرا پاڙي چمنداسين!

آستاد بخاري

•

مور ۾ ناٽڪ جي محبت ڪهڙي،
سونهن، ستم جي سنگت ڪهڙي.

اک ۾ ڪوڪا، ڪک ۾ ڪانيون، دل تي پٿر، فرحت ڪهڙي؟
جفت قيد، جهنم جهوسي، بهتي هيءَ قيامت ڪهڙي!
ساگر ڦٽڪيو، ڌرتي تڙپي، سهني سان ٿي حالت ڪهڙي.
اڄ هوا کي لڳي چڪي آ، تنهنجي چنڊ ضرورت ڪهڙي!
آس نه گهوڙهن منجهه، اڏڻ ذي، جڙ ۾ جڙندي تربت ڪهڙي!
پيا نه چمان ها يا نه مران ها، هن ڪان وڌ پي حسرت ڪهڙي.
مشتاق آ 'استاد بخاري'، شاعر جي پي شهرت ڪهڙي!

محمد علي جوهر

•

هر اشاري ۽ ادا تان يار سان صدقي ٿيان،
دلبري جي داءَ تان دلدار سان صدقي ٿيان.

کهٽور سان کهائي وري تو مرڪ سان ماري ڇڏيو،
سوز ميٺڙي مرڪ تان منٺار سان صدقي ٿيان.

وات وارن سان پلهاري لين رستي تي رڪان،
هڪ دفعو اچ تون هلي، سؤ وار سان صدقي ٿيان.

پانهن سيرالدي ڏني سان پير پياري جا چمان،
سير جا سائين، ساهه جي سرڪار، سان صدقي ٿيان.

دل جي زخمن تي رکي مهر و وفا جي تو مَلم،
منهنجا محسن مهربان غمخوار سان صدقي ٿيان.

دل ۾ دردن جو آ ديرو، مگر سهني ۾ سڪون،
لاهه 'جوهر' تان ڏکن جا بار سان صدقي ٿيان.

عبدالقيوم صائب

●

جتي ها ميزبان چونڊيل جتي ها ميهمان مخصوص،
اتي ها خادم و مخدوم ۽ خود جانِ جان مخصوص.

ڏسون، ڇا سونهن جو معيار ٿا هن پيري قائم ڪن،
چمن کي سونهن بخشڻ لئه رکن پيا باغبان مخصوص.

ڏٺوسين دور ناڪامي، ڪئي سين پوري ناداني،
دلِ ناشاد کي ڏيڻو وري پيو امتحان مخصوص.

مٿائي واءُ جي اڄ آسري تي هٿ چڙهيا آهن،
ڪليو اميد جي پيڙيءَ جو آهي بادبان مخصوص.

اٿون نغمو، اشين ڏن سان هتي الاپيو ويندو،
نہ بزمِ ۾ خود ايندا رهن ٿا نغمہ خوان مخصوص.

پراڻي سرت ساڃهہ کي نئي شايد رهڻيو ويندو،
ڏنو ذهنِ رسا کي پيو وڃي جو آستان مخصوص.

عجب هي ميڪده آهي، هيا رندن جي رفاقت ۾،
صراحي، ساغر و ساقي سان گڏ پيرِ مغان مخصوص

چمن غارتگرن جي ور چڙهي ويو آهہ اي يارو!
ڪريل ها خوانِ نغمہ تي مڙيئي مهربان مخصوص.

خزاني کي لٽائي خود، ڪري دانهون اٿيا آهن،
ڪرشمو هو ڪري ڏيکاريو چشمِ بتان مخصوص.

فلڪ جي زد ڪاڻ بچندي واديءَ همت ۾ گهاريندي،
بلندين تي رسي شاهد وڃي ڪو رازدان مخصوص.

سچائي گرچہ سهڪو ٿو، بچي پر ڪو سگهيو ناهي،
بچي ڪائي حريفن سان ڪو صائب ناگهان مخصوص.

مظفر حسين جوش

●

هڪ مسلسل ٿي انتظار آهي،
زندگي آهي ڀاڪ ڀار آهي.

زندگي تلخ ٿي سهي ليڪن، زندگيءَ سان اسان کي پيار آهي.
وحشتِ دل ڪيو آهي مجبور، ۽ نه توتي ڪو اختيار آهي.
تنهنجو غم جانگداز ٿي ليڪن، تنهنجو غم باعثِ قرار آهي.
تنهنجي لئه قابلِ عتاب آهيان، پوءِ به اک تنهنجي اشڪبار آهي.
جت به منهنجي قدم کي لغزش ٿي، سمجهيم تنهنجي رهگذار آهي.
سون ڏليون نرگسي اکيون ڪنهن جون، منهنجن اکين ۾ اڄ بهار آهي.
ظرف گهرجي ٿو باده نوشي لئه، پي نه ٻهڪي سو باده خوار آهي.
’جوش‘ جي شاعري آهي گلرنگ، جنهن ادب ۾ نئون بهار آهي.

محسن ڪڪڙائي

وائي

ٻيڙي ٻڏي ٿي
وَرندو ڪوئي واهرو!؟
اوزارن جي اند ۾، ڌرتي ڌُڏي ٿي،
وَرندو ڪوئي واهرو!؟
سڀي ڏوها بازار ۾، گولي گَڏي ٿي،
وَرندو ڪوئي واهرو!؟
دهشت، پنهنجي ڏُنڊ ۾، ڪنهن نه ڪَڏي ٿي،
وَرندو ڪوئي واهرو!؟
هيبت، هوش حواس کي، ٿُو ٿُو ٿَڏي ٿي،
وَرندو ڪوئي واهرو!؟
چادر چيڙهئون تي وني، لوئي لَٿَڏي ٿي،
وَرندو ڪوئي واهرو!؟
چاهه ۽ چو سنڌ ۾، آوندهه اڏي ٿي،
وَرندو ڪوئي واهرو!؟
ٻيڙي ٻڏي ٿي!!!

انور هالائي

•

پورا ٿين ٿا وعدهٔ فردا ڪڏهن ڪڏهن،
محبوب مهربان ٿئي ڳويا ڪڏهن ڪڏهن.

ديوانگي ۾ پاڻ کي ڄاڻان ٿو عقلمند،
بڻجان ٿو اهلِ ذوقِ تماشا ڪڏهن ڪڏهن.

آه و فغان منهنجا سدا همشريڪ پر،
ڪارانجي وڃن ٿا ستارا ڪڏهن ڪڏهن.

اڪثر ڪري ٿا ڪوڙا ٿين تنهنجا واعدا،
سچ ٿي پوي ٿو عالمِ رويا ڪڏهن ڪڏهن.

هرڪا خوشي بشر جي حصي ۾ لکي اچي،
پوري ٿئي ٿي ڪا ڪا تمنا ڪڏهن ڪڏهن.

زاهد اچي ٿو روز بنا خوف ان ڪري،
ميخاني ۾ ملن ٿا شناسا ڪڏهن ڪڏهن.

ايلاو مريضِ عشق کي ثابت قدم ڏسي،
تشويش ۾ پوي ٿو مسيحا ڪڏهن ڪڏهن.

گرداب سان جهيڙو ڪري بحر سان اڙي،
ٻيڙا ٽڪن اچيو لبِ دريا ڪڏهن ڪڏهن.

پيو ڪونه هو نه موردِ الزام همنشين،
اشڪن ڪيو ٿي راز کي افشا ڪڏهن ڪڏهن.

جڏهن لاشعور ٿي ٿو مسلط شعور تي،
نادان بڻجي پون ٿا دانا ڪڏهن ڪڏهن.

هر زخم تي لڳي ٿو نئون زخم روز روز،
ٻاڪن سان ڪنهن جو ٿيندو مداوا ڪڏهن ڪڏهن.

پٿر اگر نه ٿو دلِ بيتاب جي هڏي،
بيڪار آ ٻتن سان تقاضا ڪڏهن ڪڏهن.

محسن سندم ٿو ٿاري نوازش ڪرم ڪري،
انور جي سر اچن ٿا جي خطرا ڪڏهن ڪڏهن.

مخدوم سعيدالزمان "عاطف"

●

سنڌ مست نظرن سان پياري هليو وئين،
سنڌ م دل کي ساڄن تون ڳاري هليو وئين.

محبت کان ڀرين نہ جهڙو هنس مان، ~~~ ڪري پيار ان تي تون ماري هليو وئين.
اها رات آهي صنم ياد مون کي، ~~~ ڳلي سان لڳائي جياري هليو وئين.
مون توکي گهڻي روڪيو پر نہ ٻڌئين، ~~~ محبت سان مٽرڪي نهاري هليو وئين.
ڪري واعدو يار آئين تون مون وٽ، ~~~ سنڌ واعدو پوء پاري هليو وئين.
اڄ ڪان سنڌ اگ هٿا درد دل ۾، ~~~ سڪون دل کي تون پر ڏياري هليو وئين.
مڙي تنهنجو "عاطف" پيو آڙاه ۾ هت، ~~~ محبت جي جا باهہ ٻاري هليو وئين.

مخدوم جميل الزمان "جميل"

●

اڄ ديده حيران ڏٺو حيران زمانو،
پر شور، پر آشوب، پريشان زمانو.

حيوان پڇي ويا ٿيو حيوان زمانو، ~~~ صديون کان پو ڏسندو وري انسان زمانو.
هر وقت آ افتان ۽ خيزان زمانو، ~~~ پنهنجو ئو ڪري پاڻ ئي نقصان زمانو.
سمجهي نٿو حالات کي نادان زمانو، ~~~ تا حشر ڪندو پاڻ تي ارمان زمانو.
هڪ پاسي آ خاموش هراسان زمانو، ~~~ ٻي پاسي تڪو شوخ ۽ شيطان زمانو.
هن تند و ڪشاڪش جي زماني ۾ اي يارو! ~~~ ويهي نہ وڃائي ڪٿي ايمان زمانو.
تبديليء ماحول جا آثار ڏسون ٿا، ~~~ محسوس ٿئي ٿو تہ آ مهمان زمانو.
پيغامبر امن ٿا جي خود کي سڏائن، ~~~ مشڪل بہ انهن آ ڪيو آسان زمانو.
مولا جي ڪرم ساڻ ﷺ جي مهابي، ~~~ ٿيندو وري گلزار گلستان زمانو.
الله جوئي لطف "جميل" آهي وگرنہ، ~~~ ڇا ذره ناچيز ڇا طوفان زمانو.

"آزاد" ورياهه

گيت

تـڏا ڏينهن ٿيا ۽ اتـر واءُ وريـو آ،
وري منـد مـونـي ٽيو مـن چريـو آ.

لڏي وڻ جون لامون هلي آ چون پيون،
هي هوندون بهاريون به تو کي سڏن ٿيون،
کني ڪوڪ ڪوئل هيئنون ڇڻ ڏريو آ،
آنـي منـد مـونـي ٽيو مـن چريـو آ.

ٽيو جـوش جـذبـن ۽ جولان جـاري،
الائـي مون ساٿي! کهڙي ڪيئن کهاري،
پري تو کان پـل ڪين منهنجو سريو آ،
آنـي منـد مـونـي ٽيو مـن چريـو آ.

هجان ها جـي "آزاد" گـڏجـي پيارا،
ڪريون ها جهڙالـي جـا ويهي نظارا،
هتي مينهن ساڙهو بدن ڇڻ پـريـو آ،
آنـي منـد مـونـي ٽيو مـن چريـو آ.

[٢٢- نومبر ١٩٦٩ع
سينٽرل جيل، حيدرآباد.]

حبيب الله صديقي

٥

حـيـاتـي آ گـذري فـقـيـريءَ ۾ يارو،
ڪبو ويس کهڙو ڪو پيريءَ ۾ يارو.

حياتي نـرو قـيـد ناهي تـه چـاهـي، جوانيءَ ۾ وڃ ڪجهه نه پيريءَ ۾ يارو.
نڪو دم دلاسو نڪا هاڄ حاجت، نـه ٿـي عيش راحـت اسيريءَ ۾ يارو.
وڏا پيٽ تـن جا وڏيون اوڳرايون، گذارن پيا بـي ضمـيـريءَ ۾ يارو.
زمانـي جي رفـتـار ساڻ خـوب هلبو، طـرف ڪين مٿبو ڪو پيريءَ ۾ يارو.
هـلـي ڪين ٿـي هن جهان ۾ ’حبيبا‘، رضـا سان گـذاريـو فقيريءَ ۾ يارو.

اياز گُل

●

جنهن جي ساھون سڳنڌ ۽ ساڳيءَ سان ڀي ڏيندي آهي،
ڪاڻي ساڳيا، سپني ڪان ڀي سهڻي ٿيندي آهي.

سونهن جلھن ڪي عڪس، اکين ۾ اوتيندي آهي،
ننڊ ۾ آسڻر جي، هيرَ ڏکڻ جي ورسري ويندي آهي.

ڪڏهن هيئنين جي حالتَ هوندي آهي ائين، جيئين!
سنڌ جي شهرَ ۾ آڌيءَ راتِ جو، ٽرين ڇڏيندي آهي.

مان هين ڪي ٿوريءَ جهٽ ۾ بيزار ڪري وڃهندو هانَ،
هيءَ حياتي توسان ٿي پر، ٻور نه ٿيندي آهي.

راتِ ڪنهن ٻيوَهم عورتَ وانگي، چنڊ شرابيءَ جيان،
يادِ ڪڙي ڪا اوجاڳن جا ڪَنَ پريندي آهي.

فون تي پڇندو آهي هڪڙو يادِ ڪرڻ وارو،
”تو ڪي ڀي او جيڏا ا، منهنجي يادِ ڪا ايندي آهي؟“

ذوالفقار سيال

●

چار گھڙيون سفر جيڪو توسان ٿيو،
منهنجي جيون جو مٺڙو حصو ٿي ويو.

تون ڪٿين نيڻ آلا، جي آئين جڏهن،
ساهه منهنجو ته ڄڻ ڪو نپوڙي ويو.

وار تنهنجا ڪُھليا، ڦهلي خوشبوءَ وئي،
ڪيڏو توسان حسين سات پنهنجو رهيو.

زندگي ڄڻ ته صحرا آ، ماڻهو هتي،
درد ۽ سُک جي واريءَ ۾ ڦاسي پيو.

ذلف ذرڙا هوا ۾، اتشي پيار جا،
ساهه جو، چاهه سان ٻيج آهي پيو.

بخشڻ مهراڻوي

ماءُ اڄان ڪيسين؟

اڄ وري سانوڻيءَ جون هي هوائون،
ڪنهن ڏکي ڪونئل سنديون،
درد جون ساريون صدائون.

ڏس اُڀ اُڏري ٿيون ڇڏين،
زخم تنهنجي ياد جا،
ڪنهن جُهرالي شام جهڙو،
تنهنجو جوڀن،
ڪنهن عقابي اک جهڙي،
تنهنجي مستي ۽ جواني،
ڪنهن شرابي جيان خمار ۾،
تنهنجي چپڙن جي ڪنارن جون چميون.

هن اڪيليءَ رات ۾،
ڪنهن ٻڪيءَ جي لات ۾.

اڄ وري مون ڏانهن ورڻيون،
ڪنهن چرڪ جان جاڳي آئيل،
منهنجي من جي هي صدا،
او! وڇوڙي جي هوا
يا خدا،
ماءُ اڄا ڪيسين جيان؟
ماءُ اڄا ڪيسين جيان؟

وقت جي ڪنهن پڃيان،
ڪيترو ماضي لڪيل،
نقش جيڪو هو اکين ۾،
تنهن وري ڪاڏي آئل،

ڪيترا صدما اکين ۾،
ڪيترا آلڪا اکين ۾،
ڪيترا آدما اکين ۾،
ڪيترا سُڏڪا اکين ۾،
هي اکيون هين، يا وري،
درد جو ڪوئي ڪتاب.

ڪير آهي جو اڄي،
زندگيءَ جو پلئاءُ،
درد جون ساريون چڻڪون،
ساريون ڪهاڻيون سارَ جون،
ساريون ڪهاڻيون يار جون،
ساريون ڪهاڻيون پيار جون—

پيهر لڪي،
هاءِ وڇايل پار جهڙا
هي اسان جا خواب سارا،
ڪير تن جي ساپيا جا،
ماءُ، پيءُ ڳولي لهي،
ڪير آهي؟
”ڪو به ناهي!“
بس اڪيلو هي سوال،
بس اڪيلي هي صدا،
يا خدا،
ماءُ اڄا ڪيسين جيئان؟
ماءُ اڄا ڪيسين جيئان؟

عزيز ڪنگراڻي

گيت

وڃين ٿو ڏور وڇ ڀلي، ڪٿي نه ڏور ڪهارجان،
پريت منهنجي هيءَ ڪڏهن پرين نه تون وسارجان.

چريو ٻڌيو هي چاهه آ، پل پل نگاهه آ،
منهنجو تو ۾ ساهه آ، چپن تي سرد آهه آ،
سدا تون مون ڪي سارجان،
پرين نه تون وسارجان.

بهار ۾ جي گل ٽڙن، چمن ۾ ڀونر جي ميڙن،
هوائون پيار جون گهلن، ۽ آسون ڪر موڙي اچن،
تون موٽي واڳ وارجان،
پرين نه تون وسارجان.

انبن ۾ ٻور جي ٽٽن، ۽ لوب ڪٽڪ ۾ پٽون،
اندر ۾ دود جي دکن، غبار غم وڌي وڃن،
اچي سٺا ميسارجان،
پرين نه تون وسارجان.

وڇوڙو من جگر وڍي، فراق دل اگر ڦٽي،
جي سوز سڪ سڄڻ سٽي، وجود کي ڪٻي ڪٽي،
مٿل ڪي تون نه مارجان،
پرين نه تون وسارجان.

نه ايندين پنڌ پنڌ پنڌ ٿڪاڻبو، لڇي لڇي گذاربو،
عزيز جيءَ جلائبو، گهڙي گهڙي پڪاربو،
صنم سدا اکڙي ٺارجان،
پرين نه تون وسارجان.

ساڏڪ ملاح

گيت

تون ئي مرڪين گل ٽڙن ٿا،
چانڊوڪيءَ جي جهالر جهرڪي،
تارا تنهنجا ٽهڪ لڳن ٿا.

پرهه ڦٽين سان لوليون ڏئي ٿي، ماڪ ڇمين آلاڻ لڳي ٿي،
ساري فطرت ناچ نچي ٿي،
سج جا ڪرڻا ورڪا ڪن ٿا.

هير هندورو ٻڌجي جهومي، خوشبو آن سان ڪڏجي جهومي،
تنهنجي ٻيڙا ٻي ٿي جهومي،
ياد سدا جيئڻ جهڪ سهن ٿا.

ڏينهن ڏکيو ۽ رات ڏهاڳڻ، ويتر ساري ٻڏوندن ڪڻ ڪڻ،
جهوڻن رُت ۾ آ ڇڻ ٻڻ - ڇڻ،
لڙڪن ڳلڙا روز ڇڻن ٿا.

پريتم پياسي

غزل

اوهان وٽ ڪوڙ رهيو پل مٺا بس هاڻ وينداسين،
ڇڏايو تو وطن پنهنجو، پرين پک ڇاڻ وينداسين.

سدائين تو مٺا ورتي تشدد ۽ ستم جي راهه،
مياڙون ڇا ڏيون توکي، غمن جي ساڻ وينداسين.

ڪهڙي ٿي آ مٺا نفرت نه تو سمجهيو ڏسڻ واجب،
پري توکان پيارا ڪنهن وطن اڻڄاڻ وينداسين.

پري ڪان ٿي خدا حافظ ڪندس تان لڙڪ وسندا پر،
مڃي ويندي اندر دلڙي ڪهڙي ڇڪتاڻ وينداسين.

جيا سين جيترين گهڙيون، مگر سلڙا مرڻ تائين،
مڪان ڪان لامڪان تائين ڪندا واڪاڻ وينداسين.

نه چولڊي دل پريتم جي ڇڏي توکي وڃي هڪ پل،
مگر مجبور اکڙين سان ڪٽي آلاڻ وينداسين.

ناظم سنگي

●

ٿورڙو مُرڪي نهاريو تہ غزل ٽوٽي لڳان،
سڏي ٻرسان ويهاريو تہ غزل ٽوٽي لڳان.

تنهنجو سينگار تخيل کي رواني ٿو ڏئي،
تنهنجي زلف سنواريو تہ غزل ٽوٽي لڳان.
هائي محرومي جي دنيا کان ڪڍي، درشن جو،
ٿازو وِساهه ڏياريو تہ غزل ٽوٽي لڳان.
قرب ڌارين کان ملي ٿو اهو دل تي ٿي نہ آ،
ٻانهن پنهنجن ۾ قطاريو تہ غزل ٽوٽي لڳان.
سوچ سورن جي چڻبي ۾ آ خدا خير ڪري،
ڀڄي فڪرات کي ٽاريو تہ غزل ٽوٽي لڳان.
توسان ابجد ٿو پڙهائي آ ملڻ ناممڪن،
ٻار قسمت کي سنواريو تہ غزل ٽوٽي لڳان.
تنهنجي تصوير تصور ۾ آ "ناظم" ليڪن،
رات آغوش ۾ گهاريو تہ غزل ٽوٽي لڳان.

سليمان سولنگي

وائي

سرهو، سار، ولر —
سانجهيءَ جي آڪاس ۾.

ساريءَ اڄل هٽ ۾،
ساڳي ٻول تتر — سانجهيءَ جي آڪاس ۾.

ولي نڪتا واٽ تي،
تنهنجو ٽانءُ نڌر — سانجهيءَ جي آڪاس ۾.

ٻيي ڌوڙ درياءَ ۾،
مونجهيا سير بحر — سانجهيءَ جي آڪاس ۾.

تنهنجيءَ سار ٻچار ۾،
گهليون ڳوٺ شهر — سانجهيءَ جي آڪاس ۾.

خادم حسين 'همدم' سروري

•

نگاهن ۾ سمايل هر گهڙي بس مه لقا آهي،
سراپا حسن آ جاني، هُو بلڪل با وفا آهي.
ڀلا ڪنهن کي خبر ڪهڙي ڪيان ٿو ياد ڇو هن کي،
سڄڻ مون لا مسيحا آ ۽ دردن جي دوا آهي.
نگاهن ۾ پريشاني، ادائن ۾ لڪل شوخي،
شڪايت مان ٻه سمجهان ٿو ته هن کي ڪا نه ڪا آهي.
اها مون لئه سعادت آ، اهو منهنجو مقدر آ،
ٻڌو ٿم دلربا محفل ۾ ڪئي منهنجي پڇا آهي.
لڳائي جان جي بازي اسان ناتي نڀائڻ لئه،
"ٻڌاڙي آ ڇڏبل توتي اسان ڪئي ابتدا آهي."
نه آ پروا زماني جي ته پو خطرو رهي ڇا جو،
مزو آهي نڀائڻ ۾، رُسڻ ۾ ڇا ڀلا آهي.
آهين جي هرگهڙي مون سان ته مون لا چؤ بهار آهي،
بنا تنهنجي صنم سهڻا گذارڻ بي مزا آهي.
ڀلا غمگين رهان ڇا لئه، اداسي ڇج پري مون کان،
نياپو نينهن جو تازو ڏنو بادِ صبا آهي.
ڪئي ڪو ڇا چوي ليڪن اسان جو هي عقيدو آ،
سڄڻ جي بي وفا آهي، تڏهن پڻ با وفا آهي.
ملي بيحد خوشي تو کي، رهين آباد اي جاني،
دلِ بيتاب جي 'همدم' سدائين سا دعا آهي.

اشفاق 'آزر'

وائي

موني آئي مُند ملهار، ڇو نه پرين تون موني آئين.
آيا ڏينهن وري ساوڻ جا، نڙيا چمن ۾ گل هزار،
ڇو نه پرين تون موني آئين.
منهنجي دل ۾ ٻرڇي لڳي، لڳي ٿي ڪوئل جي ڪوڪار،
ڇو نه پرين تون موني آئين.
هرڪو موني آيو ماڳ، ڪونه رهيو ڪو دريا پار،
ڇو نه پرين تون موني آئين.
پريت جي بازي ۾ 'آزر' ڪئي به مڃيم پنهنجي هار،
ڇو نه پرين تون موني آئين.

مقالا

تاريخي طور، سنڌي زبان کي خصوصي تعليمي حيثيت ۽ اهميت حاصل رهي آهي، ڇاڪاڻ جو برصغير هندستان جي ٻين صوبائي ٻولين ۾ سنڌي ئي اها اڪيلي زبان آهي، جنهن ۾ نه صرف ڪن ٻين صوبائي ٻولين وانگر تعليم ڏني وئي، پر جنهن کي ٻين زبانن سکڻ لاءِ سڀ کان اڳ 'تعليمي ذريعي' طور استعمال ڪيو ويو. اهو خيال سراسر غلط آهي ته ڪو انگريزن جي دور ۾ سنڌي الف-ب ٺهي، يا سنڌي ۾ تعليم ڏيڻ جي شروعات ٿي، يا سنڌي کي 'تعليمي ذريعي' طور استعمال ڪيو ويو. اهي ٽيئي مرحلا سنه ١٨٤٣ع ۾ انگريزن جي سنڌ تي ڪاهه ۽ قبضي کان صديون اڳ طئي ٿي چڪا هئا.

- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

آخوند فيض محمد روهڙوي

١٣- صدي ھ (١٩ عيسوي) جو شاعر ۽ اديب

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

ٽالپورن جي آخري دور ۽ انگريزن جي حڪومت جي اوائلي دور ۾ سنڌ اندر گھڻائي عالم ۽ اديب هئا، جيڪي بنيادي مڪتبي تعليم ۽ تربيت هيٺ فارسي زبان ۽ ادب کان چڱيءَ طرح واقف هئا. ٻيا جيڪي مدرسن وارين درسگاهن مان فارغ ٿيل هئا، سي عربي جا به وڏا عالم هئا. ساڳئي وقت مڪتبن توڙي مدرسن ۾ الهن سيني پڙهيان کي سنڌي زبان مان به لڳاءُ هو، ڇاڪاڻ جو مڪتبن ۾ سنڌيءَ جا سبق به ملندا هئا ۽ پڻ فارسي شعر جي مطالعي سان سنڌي شعر ڏانهن به چاهه وڌندو هو. انهيءَ دور جي فارسي خوان شاعرن ۽ اديبن ۾ مير عبدالحسين خان سانگي وڏيڪ نالي وارو ٿيو، جنهن جون تصنيفون ۽ ديوان توڙي سندس همعصر شاعرن اديبن جا ڪتاب ۽ ديوان مشهور معروف آهن. البت اهي شاعر ۽ اديب جيڪي سانگي کان اڳين ٿهيءَ جا هئا، تن مان ڪن ٿورن جا حالات هن وقت تائين معلوم ٿي سگهيا آهن. روهڙيءَ جو آخوند فيض محمد، سانگيءَ جي وڏن معاصرن مان هو جنهن جا حالات هاڻي دستياب ٿيا آهن*. جيتوڻيڪ سندس تصنيفن ۽ شعر جي ذخيري جو سڄو سربستو مواد باقي نه بچيو آهي، بهرحال جيڪو مواد دستياب ٿيو آهي، تنهن جي مطالعي جي آڌار تي آخوند فيض محمد جي سوانح ۽ سندس شعر ۽ ادب جي نوعيت تي هيٺ روشني وڌي وڃي ٿي.

سوانح

آخوند فيض محمد پيريءَ ۾ پاڻ پنهنجي حياتيءَ جو احوال لکيو. فارسيءَ ۾ لکيل سندس اها سوانح البت آخر ۾ اڻپوري آهي ۽ پڻ وچان پنن جي ڦاٽڻ ۽ ڦاٽل ٽڪرن جي گڏوچڙ ٿيڻ سبب بيان جو سلسلو ثابت نه رهيو آهي. جزوي تفصيل کي ڇڏيندي، مجموعي طور سان آخوند مرحوم جي زندگيءَ جو احوال سندس خود نوشته بيان جي روشنيءَ ۾ هيٺينءَ طور معلوم ٿئي ٿو.

* شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور جي 'شعبه آثار قديمه' جي صدر محمد مختار قاضي گذريل سال ١٩٨٩ع ۾ آخوند فيض محمد جو بياض موڪليو ۽ پڻ چيائين ته آءٌ ان بابت مقدمي طور ڪجهه لکان ته جيئن هيءُ بياض شايع ڪرايو وڃي. ان بعد اپريل-مئي ١٩٩٠ع ۾ سندس والد قاضي محمد هاشم صاحب خود آخوند فيض محمد جي پنهنجي دستخط سوانح جو عڪس ۽ ان سان گڏ آخوند مرحوم جي زندگيءَ بابت ڪجهه ٻيو مواد موڪليو، جيڪو قاضي محمد مراد، مخدوم عبدالغفور، عبدالله ايم. آخوند ۽ خود قاضي محمد هاشم جي پنهنجين يادگيرين جي آڌار تي لکيل هو.

آخوند فيض محمد جا وڏا اصل کان روهڙي جا رهندڙ هئا، جن مان ڪانئس ٻارهن پيڙهيون اڳ وڏي ڏاڏي پنهنجي والده سميت اسلام قبول ڪيو ۽ شيخ دين محمد جي لالي سان سڏيو ويو. هو دل سان دين ڏانهن مائل رهيو، 'وارمبارڪ' تي ڏها ڪيڍائين ۽ مولود ۽ مداحون پڙهيائين، ۽ بالاخر تعلقي روهڙي جي ديهه ڇهار لياري جي هڪ درويش عمر لانگي جي دعا سان ڪيس علم جي روشني عطا ٿي ۽ مڪتب پڙهايائين. روهڙي ۾ موتي آيو ته اتي جي مغل قبيلي مان سندس شادي ٿي ۽ ڪيس اولاد ٿيو جن مان ٻارهين پشت ۾ شيخ محمد اڪرم هو ۽ ٻارهين ۾ سندس پٽ شيخ فتح محمد هو. محمد اڪرم آخوند فيض محمد جو ڏاڏو ۽ فتح محمد والد هو. شيخ محمد اڪرم پنهنجي وقت جو عالم فاضل شخص هو. قاضين جي مسجد ۾ سندس مدرسو هو، جنهن مان ڪي شاگرد وڏا ڪامياب ٿي نڪتا ۽ مشهور ٿيا جيئن ته شرافت پناهه قاضي فيض الله، بلاغت آگاهه قاضي وڏيو ۽ حڪيم قاضي جان محمد ۽ ٻيا جيڪي سنڌ جي حاڪمن مير صاحبن جا خاص حڪيم هئا. شيخ محمد اڪرم تصوف ۾ نقشبندي طريقي جو مريد هو ۽ سڄي عمر قاضين واري مسجد ۾ عبادت ڪندي گذاريائين. ڪيس چار نياڻيون ٿيون ۽ پوءِ دير سان ستر ورهين جي وڏي ڄمار ۾ هڪ پٽ شيخ فتح محمد ڄائو، جنهن پنهنجي ذهانت سان "علوم فارسي، حساب ابجدي، تعويذات ۽ فال اندازي" ۾ دسترس حاصل ڪئي ۽ پڻ وڏي اخلاق وارو ٿيو. پٽس خوش ٿيو ۽ نوجوان فتح محمد جي شادي روهڙي مان جامع العلوم مولوي محمد سعيد پٺاڻ جي وڏي نياڻيءَ سان ڪرايائين. شيخ محمد اڪرم اهي سڀ اميدون ڏسي سئو سالن کن جي عمر ۾ وفات ڪئي.

شيخ فتح محمد کي نياڻين جي ولادت بعد، تاريخ پهرين شعبان اربع ڏينهن پنهرن جو سنه ۱۲۴۴ع هجري (۱۸۲۹ع) ۾ هڪ پٽ فيض محمد ڄائو، جنهن کي پهريائين پاڻ تعليم ڏنائين ۽ پوءِ استاد شيخ وَريي وٽ وڌيڪ تعليم لاءِ وهاريائين جنهن جي توجهه سان هن ڏهن سالن جي عمر تائين گهڻو ڪجهه حاصل ڪيو. شيخ فتح محمد ان وقت رئيس مسو خان جي ڪم ۾ هو ۽ مسو خان وارو مشهور باغ سندس ئي رکيل هو. پنجن سالن بعد (سنه ۱۲۵۹ھ/۱۸۴۳ع ۾) جڏهن انگريزن سنڌ تي قبضو ڪيو تڏهن شيخ فتح محمد نوڪري ڇڏي مدرسو کوليو ۽ پڙهائڻ لڳو، جتي فيض محمد چوڏهن پندرهن سالن جي عمر کان وٺي ويهن سالن تائين هيٺين موضوعن جي مطالعي مان بهره ور ٿيو: فارسي نظم و نثر، رياضي ۽ حساب، علم حڪمت بدني (طب)، حڪمت علم طبعيات (فلسفو)، علم اخلاق، رمل و نجوم، صنايع ۽ بدايع، صرف و نحو، جغرافيه ۽ تاريخ، علم تصوف، انشا وغيره. ڪجهه انگريزيءَ مان به واقفيت حاصل ڪيائين.

تعليم پوري ڪرڻ بعد، عمر جي ٽيويهين سال کان وٺي فيض محمد 'آخوندگي' شروع ڪئي، يعني آخوند جي حيثيت ۾ مڪتبي تعليم ڏيڻ لڳو ۽ آخوند سڏجڻ لڳو، جيتوڻيڪ پيون نوڪريون به ڪيائين. پاڻ پنهنجين مصروفيتن ۽ ملازمتن جو تفصيل هيٺين طور ڏنو اٿئين:

- ادوبر' جي ڏاريجي وڏيري جي پٽ الهڏني ۽ ٻين ٻارن کي پڙهائڻ: ٧- ماهه رمضان سنه ١٢٦٧هه کان وٺي ٧- ماهه رمضان سنه ١٢٦٨هه تائين.
- ڪوٽ مير يعقوب خان (روهڙي اسٽيشن لڳ) جي سيد امير بخش جي پٽ مشتاق علي شاهه کي ٻه سال پڙهائڻ، ماهيانو معاوضو پنج - ڇهه رپيا.
- چالان نويسي پوسٽ آفيس روهڙي.
- درياءَ جي پتڻ تي آمدني روانگي لکڻ، پگهار ڏهه رپيا.
- آر. ڪُوپر ڊپٽي ڪليڪٽر ۽ پڻ ڪليڪٽر ضلعي شڪارپور ۽ اڳوڻي سنڌ جي ڪمشنر سر بارٽل فريئر جي سفارش تي روهڙي جي سرڪاري مدرسي جو هيڊماسٽر مقرر ٿيڻ: آخوندصاحب پهرين نومبر ١٨٥٥ع تي انهيءَ عهدي تي ڇهن يا ستن رپين (؟) ماهوار پگهار سان مقرر ٿيو ۽ پوءِ کيس اضافا مليا، تان جو سورهن سالن جي نوڪري بعد سنڌ جي مدرسن جي ناظر (صوبي سنڌ جي اعليٰ تعليمي نگران) ميجر گولڊ سمڊ جي سفارش تي تاريخ ١- مئي ١٨٦١ع کان وٺي سندس جملي ماهيانو پگهار وڌي اناويهه رپيا ٿيو. ان بعد ١٠- فيبروري ١٨٧٣ع کان وٺي سندس ماهيانو پگهار ٽيهن رپين کان ڪجهه وڌيو جو کيس تي رپيا ماهوار پنشن مان لڳو.

مٿين احوالن کان سواءِ وڌيڪ اهو ڪجهه ڄاڻايو اٿس ته سرڪاري نوڪري مان ڪڍهن فارغ ٿيو ۽ پوءِ ڇا ڪيائين، پر سندس باري ۾ جيڪي يادگيريون هن وقت موجود آهن تن مان سمجهجي ٿو ته آخوند فيض محمد سرڪاري نوڪري بعد پنهنجو مڪتب قائم ڪيو جنهن ۾ هندو شاگرد به پڙهندا هئا. اهو مڪتب روهڙي شهر جي 'چانڊلي چوڪ' کان اتر ويندڙ گهٽيءَ ۾ واقع هو (١). ڪجهه وقت روهڙي سول ڪورٽ ۾ عريضي نويسي به ڪيائين، جو هڪ انگريز جج طرفان کيس مليل اهڙو سرٽيفڪيٽ محفوظ آهي (٢).

آخوند فيض محمد پنهنجي خودنوشت سوانح ۾ پنهنجي ڪتب (والدين ۽ پيڙهين توڙي پنهنجي اهليه ۽ نياڻين) بابت تفصيل سان لکيو آهي، جنهن ۾ ڪي خاص ڳالهيون ۽ احوال هن طرح ڄاڻايل آهن. سندس والد آخوند فتح محمد پنجاهين سالن جي عمر ۾ ١٣- محرم ١٢٨٦هه مطابق ٢٦- اپريل ١٨٦٩ع تي وفات ڪئي، ۽ سندس والده بي بي فاطمه تاريخ ويهين رمضان ١٢٩٠هه مطابق ١٢- نومبر ١٨٧٣ع اربع ڏينهن ٻاهٺ - ٽياهٺ سالن جي عمر ۾ وفات ڪئي. آخوند فيض محمد

(١) زباني قاضي محمد مراد.
(٢) زباني قاضي محمد هاشم.

کي اٺ ڪول ٿيو، ٻر نياڻيون ٿيون ۽ سندس چئن نياڻين جو اولاد موجود آهي (۱). انهن چئن مان ٽري سندس حياتيءَ ۾ فوت ٿيون. سندس پٽيون ٻه سندس حياتيءَ ۾ فوت ٿيون جن مان آخر ۾ بيبي جيوڻ عرف شفاعت خاتون تاريخ ۲-جمادي الاول ۱۲۹۱ھ (۱۷- جون ۱۸۷۴ع) تي وفات ڪئي.

آخوند فيض محمد جو پيءُ توڙي ڏاڏو ٻئي اهل سنت جي نقشبندي طريقي جا سالڪ هئا. سندس پيءُ آخوند فتح محمد نقشبندي طريقي جي ناميارِي بزرگ پير نظام الدين سرهندي جو مريد هو. آخوند فيض محمد جي 'شاهه جي رسالي' ذريعي شاهه عبداللطيف سان عقيدت ٿي ۽ پوءِ هو ظاهري طرح وچي پنشاهه جي پير مدد علي شاهه ڳهوٽ جو مريد ٿيو. هن پنهنجن غزلن ۽ قافين ۾ حضرت شاهه عبداللطيف سان عقيدت جو اظهار ڪيو آهي، ۽ ٻن هڪ قافي قلندر شهباز جي شان ۾ چئي آهي.

سنه ۱۳۰۰ھ (۱۸۸۳ع) بعد آخوند صاحب جي عمر جي آخري دور جا خاص اهڃاڻ اهي ملن ٿا جنهن وقت شعر ۽ ادب سان سندس خاص شغف هو، ۽ تيرهين صدي جي پڄاڻي ۽ چوڏهين جي شروعات جي تبديل کي محسوس ڪندي پنهنجي هڪ فارسي غزل ۾ ان جو ذڪر ڪيائين ته:

سيزده صدي گذشت و چهار دهم شد شروع
روز و شب اين عالمي در انقلاب افتاده است

يعني ته تيرهين صدي پوري ٿي ۽ چوڏهين شروع ٿي آهي، ۽ هيءُ عالم ڏينهن رات جي تبديل واري انقلاب ۾ اچي ويو آهي. سنه ۱۸۸۹ع (۱۳۰۶ھ) ۾ درياء تي روهڙيءَ واري پل ٺهي راس ٿي ته ان تي تاريخي قطعو چيائين. ان وقت سندس عمر پاهٺ سال کن هئي. ان بعد سندس آخري عمر تڪليف ۾ گذري. پاڻ پنهنجي سوانح ۾ جيڪا ان عمر واري دور ۾ لکيائين جاڻايو اٿئين ته: 'تن تنها پنهنجي اصلي اباڻي گهر ۾ يا والد جي اوطاق واري جاء ۾ غمگيني، بي پشت پناهي، يتيمي ۽ مسڪيني حالت ۾ گوشه نشين ٿي گذاريان ٿو.' سندس وفات جو سال معلوم ناهي. جنهن گهٽيءَ ۾ سندس اصل اباڻو گهر هو ۽ جتي پاڻ رهندو هو، سا پوءِ سندس نالي سان

(۱) وڏي نياڻي بيبي برڪت خاتون 'وار مبارڪ' جي مخدومن ۾ ڏنائين جنهن جي اولاد مان عبدالغفور، عبدالحميد، غلام ياسين، عبدالرؤف ۽ ٻيا موجود آهن. ٻي نياڻي نوشابه بيبي آخوندن جي خاندان ۾ آئي، جنهن جي اولاد مان مرحوم عبدالرزاق ٿيو، جنهن ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم سان گڏ لنڊن ۾ ڊاڪٽري جي ڊگري حاصل ڪئي ۽ ولايت مان ايندي فوت ٿيو. ٽين نياڻي دُر بيبي روهڙي جي قاضي خاندان ۾ آئي جنهن جي اولاد مان قاضي محمد مُراد حال حيات آهي. چوٿين نياڻي بيبي حرمت خاتون عرف بهار خاتون قاضين جي خاندان ۾ قاضي غلام حسين جي گهر ۾ آئي، جنهن جو ڏوهٽو قاضي محمد هاشم حال حيات آهي.

'آخوند فيض محمد گهتي' سڏجڻ لڳو، ۽ روهڙي سنڌي سروي رڪارڊ ۾ پڻ انهيءَ نالي سان داخل هئي (١).

آخوند فيض محمد جو آخري آرامگاهه سندس والد آخوند فتح محمد جي تربت جي پرسان سول ڪورٽ روهڙي (ناڪي) جي هيٺان آهي (٢). پاڻ جيئري پنهنجي مزار جي باري ۾ چيائين ته:

بسر مزارِ من مزاريد اي عزيزان زينهار
طالبِ حق خود بخود خوابيد در دارالقرار
تن بخاک وجان بکاخِ لامکان موجود حق
تو نمي بيني ولي مي بينمت ليل و نهار

(اي عزيزو! منهنجي مزار تي نہ رئو، جو حق جو طالب دائمي آرام واري جاءِ تي جاڳيل آهي. سندس جسم خاڪ ۾، مگر روح لامڪاني محل ۾ حقي موجود آهي. تون مون کي نٿو ڏسين پر مان توکي ڏينهن رات پيو ڏسان).

اديب ۽ شاعر

آخوند فتح محمد مڪتبي توڙي مدرسي واري تعليم حاصل ڪئي. هو فارسي نظم ۽ نثر، صنايع ۽ بدايع، طب، فلسفيانہ حڪمت، علم اخلاق، نجوم، تصوف وغيره علمي موضوعن مان بهره ور ٿيو. اهو بنيادي درسي مطالعو جيڪو ڪافي وسيع هو سو سندس اديب ۽ شاعر بنجڻ ۾ ڪارآمد ثابت ٿيو. ان سان گڏ هو طب مان واقف هو ۽ بيمارن لاءِ دوائن جا نسخا لکيائين جن مان ڪي ڪاغذ محفوظ رهيا آهن. پيشي جي لحاظ سان هو 'آخوند' (مڪتب توڙي مدرسي جو استاد) هو ۽ وڏي عرصي تائين استاد جي حيثيت ۾ پڙهايائين. ان وقت جي تعليمي نصاب ۾ 'ڪتابت' (سهڻي ۽ صحيح صورتخطي) تي خاص ڌيان ڏنو ويندو هو، ۽ آخوند فيض محمد پڻ سندس شاگردي واري زماني کان وٺي 'ڪتابت' سان ايترو ته چاهہ رکيو جو هو هڪ چڱي 'ڪاتب' واري درجي تي پهتو. سندس دستخط بياض توڙي خودنوشت سوانح پڻ 'ڪتابت' ۾ سندس چڱي خاصي دسترس تي شاهد آهن. ڪيس 'ابجد' جي حساب سان تاريخ ڪيڻ جي بہ چڱي ڄاڻ هئي، جو پنهنجي ولادت جي تاريخ "اميدوار فيض محمد" (١٢٤٤هه) جهڙي معنيٰ خيز فقري مان ڪڍيائين.

---

(١) مخدوم عبدالغفور جي بيان موجب، آخوند فيض محمد گهتي، گهٽو ڪري قاضين واري مسجد کان ٿاني تائين ختم ٿيندڙ گهٽي هئي.

(٢) اهي تربتون زبون ٿي چڪيون هيون جن کي قاضي محمد مراد، قاضي محمد هاشم، قاضي نظر محمد ۽ مخدوم عبدالغفور گڏجي اٿين سر تعمير ڪرايو آهي.

آخوند فيض محمد جي پنهنجي ادبي ذخيري مان جيتوڻيڪ ٿورو مواد باقي بچيو آهي ته به اهو سندس ادبانه لياقت ۽ شاعرانه اهليت تي شاهد آهي. ان ۾ هڪ سندس خود نوشته سوانح آهي ۽ ٻيو سندس دستخط بياض آهي جنهن جا ٻه ڀاڱا آهن: پهرئين ۾ سندس جوڙيل 'ڪريما سنڌي' ۽ ٻئي ۾ سندس پنهنجو چيل شعر شامل آهي. هيٺ انهن ٽنهي ڀاڱن يعني سوانح، ڪريما سنڌي ۽ شعر جي ذخيري جو مختصر تعارف ڏنو وڃي ٿو.

(الف) خود نوشته سوانح. آخوند فيض محمد ٻڍاڙيءَ جو پيريءَ ۾ پاڻ پنهنجي سوانح حيات فارسيءَ ۾ لکي. سوانح وارو سندس اهو هٿ لکيل مسودو موجود آهي، جيتوڻيڪ سڄو سلامت نه رهيو آهي. باقي بچيل مواد ڏيهن قلمي صفحن ۾ آهي جنهن ۾ خاندان ۽ سندس پنهنجي زندگي جي حالات سان گڏ سندس طرز بيان تي روشني پوي ٿي. سندس عبارت مان ظاهر آهي ته فارسي نثر لکڻ ۾ کيس پوري دسترس هئي؛ هن مسودي ۾ عموماً سندس طرز بيان سڄو ادبيانه آهي. مثال خاطر ڪي اقتباس هيٺ ڏجن ٿا جيتوڻيڪ سوانح جي شروعات وارو صفحو، جنهن جو ڪو سهڻي عبارت ۾ سينگاريل آهي، سو ضايع ٿي چڪو آهي*.

بعد فوتي جناب والدين ماجدين و همشيره عزيزه و معصومه آن و س. دختران معصومان عليهم الغفران خود تن تنها درخانه هاي اصلي خزين و غمگين وگاهي در اوطاق جناب قبله‌گاه باصد الم و آه بي پشت پناه محض بر توكل علي الله چون يتيمان و مسكينان مسكنت گزين گرديده. آري بموجب فرمودهٔ خواجه حافظ عليه الرحمة

بهار عمر ملاقات دوستداران است
چه حظ برد خضر از عمر جاودان تنها

... ...

نه منكوحه و نه ياري و نه عزيزي و نه خويشي كه بنسيم تلطف و دلداري غنچهٔ مقبوضهٔ خاطرم بكشايد، بناء عليه بپاس يادگار اين واقعه دل فگار مسمي به نالهٔ راز مشتملبر احوال پرملال خود و انقلاب دور دوّار و رعونت و رنجدهي همسايگان كفار زناردار و صدمه رساني خويشان بد انديشان بدكردار افعي وار و منحرف شدن قلوب شاگردان ناهنجار و كجروي مردمان لااعتبار... قلمي يافت.

مٿين اقتباسن مان ئي آخوند صاحب جي فارسي نثر ۾ ادبيانه عبارت جي تصديق ٿئي ٿي. پنهنجي شعر جي ذخيري لاءِ جيڪو مختصر مهاڳ لکيو اٿئين (ڏسو هيٺ) ان مان به سندس ادبانه عبارت جي چاشني عيان آهي. مٿي ڏنل ٻئي نمبر اقتباس مان معلوم ٿيندو ته آخوند صاحب پنهنجي خود نوشته سوانح حيات جو نالو "ناله راز" (راز جي دانهن) رکيو ۽ الهيءَ لحاظ سان سوانح جو مواد 'رازن' ۾ ورهايائين. يعني هر ڀاڱي کي 'باب' بدران 'راز' ڪري لکيائين.

---

*هن صفحي جي نوني ۾، مٿان کان هيٺ تائين، سڄي اڌ وارو ڀاڱو ميساريل آهي.

مثلاً راز اول، راز دويم، راز سيوم، ”راز چهارم در شرح حال راقم اثم فيض محمد به تفصيل قرون ده ده ساله“ (راز چوٿون گنهگار لسکندڙ شخص فيض محمد جي حال بيان بابت، ڏهن ڏهن سالن جي عرصي جي تفصيل سان).

(ب) کريما سنڌي. آخوند فيض محمد هيءُ ’کريما‘ سنه ١٣٠٥هه (٨٨-١٨٨٧ع) ۾ جوڙي، انهيءَ لاءِ ته فارسيءَ ۾ تصنيف ڪيل شيخ سعدي جي ’ڪريما‘ جنهن ۾ دانائي ۽ اخلاق جي سعادت جو جيڪو گنج سمايل آهي، تنهن کي پنهنجي زبان سنڌيءَ ۾ سيکو سهنجائي سان پڙهي سمجهي سگهي. مٿان عنوان واري ورق ۾ ڏنل تاريخي قطعي ۾ ائين ڄاڻايائين ته

جڏهن سال هجري هو تيرهن سا پنج   تڏهن هي ’ڪريما‘ جوڙي لاءِ سهنج
ته هرڪو پڙهي فيض وارو ٿئي   جو سعدي سعادت جو کوليو آ گنج

’تيرهن سا پنج‘ يعني هجري سال تيرهن سؤ ۽ پنج (١٣٠٥هه). ’جوڙي‘ يعني ’مون جوڙي‘. ’جوڙي لاءِ سهنج‘کي ’جُڙي لئي سهنج‘ ڪري پڙهبو ته وزن پورو بيهندو. ’فيض وارو ٿئي‘ واري فقري ۾ خود مصنف جي نالي (فيض محمد) جي تلميح سمايل آهي.

آخوند صاحب سندس هن ڪتابڙي جو سچو نالو ”ڪريما سنڌي تضمين سان ڪريما سعدي رحه“ لکيو آهي: يعني ته سنڌيءَ ۾ سندس منظوم ڪيل سٽن سان شيخ سعدي جي ڪريما واريون اصل سٽون تضمين ڪيل (پويان لڳايل آندل) آهن. ظاهر آهي ته آخوند فيض محمد پنهنجي خالص تعليمي جذبي ۽ ادبي ذوق هيٺ هيءُ ڪشالو ڪيو، جنهن ۾ خوبيون هي آهن جو هڪ ته شيخ سعدي جي سٽن ۾ سمايل خيال کي آخوند صاحب پنهنجين سنڌي سٽن ۾ سولي ۽ سهڻي اموني ۾ هن طرح سمجهايو جو لفظي ترجمي بدران معنوي ترجماني ڪيائين. ٻيو ته جيتوڻيڪ سندس منظوم ڪيل سٽن ۾ مجموعي طور سان اها ساڳي معنيٰ سمايل آهي جيڪا پويان آندل شيخ سعدي جي فارسي سٽن ۾ آهي ته به آخوند صاحب پنهنجون کي سٽون، الفاظ توڙي بيان جي لحاظ سان، عجب انداز ۾ انوکيون ڪري آنديون آهن. نمولي طور ڪي مثال هيٺ ڏجن ٿا، جن ۾ ٻهرين سٽ آخوند صاحب جي ۽ پويان ٻي سٽ شيخ سعدي جي آهي.

[١] سنڌي ڪريما جي بالڪل ٻهرين سٽ

سچا فيض محمد جي سڻ تون صدا   ڪيم لا روا ڪر ڪوجها ڪچا
ڪريما ببخشاي بر حال ما   ڪه هستم اسير کمند هوا

[٢]

گٿيندي مهينا جولائي آگسٽ   ايا ڪيڪي تو چڏي هفت هشت*
چهل سال عمرت عزيزت گذشت   مزاج تو از حال طفلي اگشت

* ’هفت هشت‘ يعني ست اٺ، جولاءِ ۽ آگسٽ ڏانهن اشارو جيڪي سال جا ستان ۽ اٺان مهينا آهن.

[٣]

لڏو فيض ان ڪان عرب ۽ عراق ــ ڪليا آسمانن جا در طاق طاق
سوارِ جهانگير يڪران براق ــ ڪه بگذشت از قصرِ ايلي رواق

[٤] ڪريما سنڌي جون آخري ٽي ستون

لکڻ فيض محمد تون سنڌي شتاب ــ رکڻ دل انهيءَ ۾ نه ڪارِ ثواب
مَنِه دل برين ڪهنه ديرِ خراب ــ ڪه خالي نباشد ز رنج و عتاب

بقا ناهه دنيا ڪي اي باخبر ــ نه ڪر عمر غفلت سين ان ۾ بسر
ثباتي ندارد جهان اي پسر ــ بغفلت مبر عمر در وي بسر

اِهو گهر نه نبهه ڪهين سان اي يار ــ تون سعدي جو هيءُ هڪ وچن نا وسار
مَنِه دل برين دير نا پايدار ــ ز سعدي همين يڪ سخن ياد دار

مٿين مثالن مان معلوم ٿيندو ته پهرين بالڪل شروع واري سٽ ۾ پنهنجو ٺالو آندو اٿس ته اها سعدي جي سٽ سان معنيٰ ۽ مقصد ۾ پڇي بيهي ٿي. ٻئي مثال ۾ شيخ سعديءَ وارو ساڳيو قافيو قائم رکيائين پر معنوي مقصد بالڪل الڳ لفظن ۾ ادا ڪيائين. ٽئين مثال ۾ سعدي جي سٽ جي معنوي ترجمي بدران پنهنجي الوکي بيان سان معنوي مقصد ادا ڪيائين. چوٿين مثال ۾ 'ڪريما' جي بالڪل آخري سٽ ۾، سعدي جي پنهنجن لفظن موافق معنوي ترجمو سهڻو ڪري آندائين.

(ج) شعر جو ذخيرو. بياض ۾ شامل 'ڪريما سنڌي' کان پوءِ لاڳيتي لکيل پنهنجي شعر جي ذخيري جو فارسي ۾ مختصر مهاڳ لکيو اٿين جيڪو سنڌ ۾ فارسي نثر جو هڪ عمدو مثال آهي. ان ۾ مقصد واري خاص عبارت جنهن ۾ بيان جي رنگيني ۽ دلنشيني آهي سا هيءَ ته:

بعد از اختتام ڪريما سندهي تضمين بر ڪريما سعدي عليہ الرحمة اين چند غزل فارسي و هندي و ڪافي هائي پنجابي و سندهي و عرايض منظوم وغيره برائي تفريح طبع دوستان صفا ڪيشان درج ذيل مي شوند ... چراڪه بضاعت مختصر اعني اشعار منڪسر به پيش صرافان بازار سخندالي و نڪته سنجان ارباب معالي در آورده ام رجاڪه از درياء دلي شيوهٔ عيب پوشي را بڪار برده بذيل ڪرم بپوشند.

[ڪريما سنڌي جي خاتمي کان پوءِ، فارسي ۽ هندي ۾ هي ٿورا غزل، پنجابي ۽ سنڌي ڪافيون، منظوم عريضا وغيره مخلص دوستن جي تفريح طبع خاطر هيٺ لکجن ٿا ... جيئن ته پنهنجو مختصر سرمايو يعني ته ٻيڪل سڪل اشعار، سخندالي جي بازار جي صرافن ۽ معنيٰ جي ڄاڻو اربابن اڳ و آندو اٿم، اميد ته هو پنهنجي درياءدليءَ سان ان جي عيبن کي پنهنجي ڪرم جي پالد سان ڍڪيندا]

آخوند صاحب پاڻ ڄاڻايو آهي تہ هيءُ سنڌس شعرن جو هڪ مختصر سرمايو آهي: اهو ڪونہ لکيو اٿس تہ هن ڪان الڳ سنڌس شعرن جو پيو بہ ڪو ذخيرو موجود آهي. هن مهاڳ ۾ اردو بدران هندي ۽ سرائڪي بدران پنجابي ڪري لکيو اٿس. هن مختصر ذخيري ۾ سنڌس شعر جون هيٺيون صنفون شامل آهن:

- ٻارهن فارسي غزل ۽ هڪ رباعي.
- هڪ مخمس غزل سنڌي - اردو - فارسي آميز.
- پنج سنڌي ڪافيون.
- ڇهہ سرائڪي ڪافيون ۽ ٽي سرائڪي بيت.
- هڪ سرائڪي - هندوي آميز ڪافي.
- هڪ سرائڪي - پنجابي - هندوي - اردو آميز ڪلام.
- هڪ اردو مناجات حضرت خضر جي حضور ۾ ۽ ٽي ٻيا ڪلام
- فارسيءَ ۾ ٻہ قصيدا پير صاحب پاڳاري حزب الله شاهہ لاءِ.
- هڪ مڪتوب منظوم مرشح فارسي ۾ ميرزا آصف صفوي مشڪين قلم ڏانهن.
- فارسي ۾ دعا نامو لالا پيرومل ڏانهن.
- فارسي ۾ عريضو ڊاڪٽر ٻالن ڏانهن.
- فارسي ۾ تاريخي قطعو روهڙي واري پل ٺهي راس ٿيڻ تي.

آخوند فيض محمد جي شعر جو مٿيون ذخيرو جيتوڻيڪ سندس لفظن ۾ ”بضاعت مختصر“ يعني ٿورو آهي تہ بہ ايترو ڪافي آهي جو ان کي سخندانن آڏو آڻڻ خاطر قلمبند ڪيائين. ان جي مطالعي مان آخوند صاحب جي پختي شاعر هجڻ جي تصديق ٿئي ٿي. هن شاعري کي پنهنجو پيشو ڪونہ بنايو، پر محض ذاتي ذوق خاطر شعر چيو، جيڪو ٿورو آهي تہ بہ قابل قدر آهي. آخوند صاحب صرف چئن زبانن يعني فارسي، سنڌي، سرائڪي ۽ اردو ۾ شعر چيو ۽ الهن ڪان سواءِ سرائڪي، پنجابي - هندوي - اردو آميزگڏيل زبان ۾ پڻ ڪلام چيا. صنفن جي لحاظ سان غزل، ڪافي، رباعي، بيت (سرائڪي)، قصيدو (عريضا) ۽ تاريخي قطعو هن ذخيري ۾ شامل آهن. ڪافين ڳائڻ لاءِ مٿان راڳن راڳڻين جا نالا لکيا اٿس، جن مان ظاهر آهي تہ ڪيس موسيقيءَ جي بہ چڱي خاصي ڄاڻ هئي.

آخوند صاحب جي چيل شعر ۾ ان وقت جي ڪن شخصيتن ۽ واقعن جا حوالا ملن ٿا. ميرزا آصف صفوي مشڪين قلم، تعليم کاتي جو سربراهہ ڊاڪٽر ٻالن ۽ لالا پيرومل ان وقت جا ڄاتل سڃاتل ماڻهو هئا. وڏيڪ لاهان شخصيت پير صاحب پاڳاري حزب الله شاهہ (١٢٥٨-١٣٠٨هہ/ ١٨٤٢-١٨٩٠ع) جي هئي، جيڪو علمي فضيلت توڙي سياسي بصيرت ۾ برک هو. ان مان گڏ پاڻ ادب پرور ۽ فارسي جو وڏو شاعر هو ۽ پنهنجي وقت جي فارسي شاعرن کي انعام اڪرام

سان نوازيائين. آخوند فيض محمد پنهنجي هن قصيدي جي شروع ۾ جناب پير صاحب جي سخا جي تعريف ڪئي آهي ته:

سزد گر بمدحت گشايم زبان — که جسم جهان را سخي هست جان

(اوهان جي مدح ۾ زبان کوليان ته ٺهي ٿي

ڇاڪاڻ جو سخي سڄي جهان جي جسم جي جان آهي).

اڳتي هلي انعام ۽ عطا جي گهر ڪئي اٿئين ته جيئن قرض ۽ فڪر کان کيس نجات ملي:

شها دستگيرا براتم بده — ز قرض و تفڪر نجاتم بده

قصيده گوئي جي روايت (جنهن ۾ مدح خوان پنهنجي مربي ممدوح کان انعام ۽ عطا جي گهر ڪري) فارسي شاعريءَ ۾ صدين کان وٺي هلندي پئي آئي ۽ آخوند فيض محمد به انهيءَ روايت مطابق پنهنجي دور جي ڪن سخن شناس يا علم دوست صاحبن جي تعريف ڪئي ۽ پڻ کانئن سخا ۽ عطا جي اميد ڪئي.

سندس انهن مدحيه نظمن کان سواءِ، ڪافيون ۽ غزل آخوند فيض محمد جي شعر شاعريءَ جو حقيقي آئينو آهن. سنڌي، سرائڪي توڙي گڏيل زبان ۾ چيل سندس ڪافيون ۽ ڪلام معياري آهن ۽ انهن جي سٽاءَ ۾ مٿس ٻن طرفن جو اثر آهي: هڪ ساڳئي شهر روهڙي جي مشهور معروف شاعر قادر بخش بيدل (وفات ۱۲۸۹هه=۱۸۷۳ع) جو جيڪو پاڻ سچل کان متاثر هو ۽ ٻيو خواجه غلام فريد جو جيڪو آخوند فيض محمد کان ننڍو هو، پر ٻنهي جي هڪ ٻئي سان جان سڃاڻ هئي بلڪ دوستيءَ وارو ناتو هو. آخوند صاحب پنهنجي هڪ ڪلام ۾ (ڏسو هيٺ) ”يار سچل“ جو نالو کنيو آهي ۽ بيدل ۽ بيڪس ٻنهي جو نالو وٺي(۱) سندن سالڪاڻه همت ۽ حوصلي کي ساراهيو آهي:

ڪوئي عاشق بيدل بيڪس يار برهه دا پاويگا

بيخود هوڪر وچ مدهوشي وهم وجود وڃاويگا

آخوند صاحب جي سنڌي ڪافين ۾ سچل وارو صوفي مشرب ۽ بيدل وارو اسلوب بيان واضح طور نظر اچن ٿا. بيدل جو هيٺيون ڪلام ان وقت مشهور هو ته:

نهين حاجت پڙهڻ پڙهاوڻ دي — سڪ رمز وجود وڃاون دي

ان ڪلام جي تتبع ۾ ۽ ان جي پيران آخوند صاحب هيءَ ڪافي منظوم ڪئي ته:

سڪ لاوڻ نينهن لڳاوڻ دي — سر بار برهه چم چاوڻ دي

هيءَ ڊگهي ڪافي آهي، جنهن جون نتو مصراعون آهن، جيڪي سهڻي سٽاءَ ۽ سهڻي معنوي واريون آهن.

---

(۱) فقير قادر بخش بيدل آخوند فيض محمد کان عمر ۾ وڏو هو، پر ”بيڪس“ کانئس ننڍو هو، آخوند صاحب ٻنهي کي ڏٺو هو ۽ ٻنهي سندس حياتيءَ جي پوئين عرصي ۾ وفات ڪئي.

خواجہ غلام فرید، جيڪو اصل ۾ مٺڻ ڪوٽ جو هو، ۽ پوءِ وڃي چاچڙان ۾ مقيم ٿيو، سو آخوند فيض محمد جو لنيو ۽ معاصر هو. خواجہ صاحب سنہ ١٢٦١ھ ۾ ڄائو ۽ ١٣١٩ھ (١٩٠١ع) ۾ وفات ڪيائين. سنڌ ۾ ايندو ويندو هو ۽ سچل، بيدل ۽ ٻين ساڪن جي ڪافين ڪلامن کان باخبر هو. غالبا هو آخوند فيض محمد کي مليو هو يا خط ڪتابت ذريعي پاڻ ۾ سندن علمي دوستي ۽ محبت وارو ناتو هو. آخوند فيض محمد پنهنجين ڪافين ۾ خواجہ غلام فريد کي ياد ڪيو آهي ۽ ٻه اهڙيون خواجہ غلام فريد واري ساڳئي اسلوب ۾ سِٽيو آهي.

(١)

ٿلهہ: آيا وو شمس لقا ڪيتس شرف محل
ڳيا درد الدوه تي خوف خلل

آخري مصرع: فيض محمد فريد هي يار تيڏا   سدا تائير رهي دلدار تيڏا
هويا روشن بخت بيدار تيڏا   فاذ ڪروني دا خاص الخاص شغل

(٢)

ٿلهہ: آيا وو شاهہ خوبان موهني رنگ محل
وڃيا جنڪ اينڪ مرڏنڪ دهل

آخري مصرع: فيض محمد فريد پيارا هي   ساڏي دل نون بهون پيارا هي
جتي عشق الستي دا لمرا هي   جيوين سهڻا ساجن يار سچل

(٣)

ٿلهہ: ساهون ڪوئي ويکڻ حسن دا هويا شغل
جيوين سنت فرض اسماز نفل

آخري مصرع: فيض محمد فريد اون ملاوي خدا   آوي روهڙي وچ وو اهل صفا
جنهندي شوق ڪيتي هي دل شيدا   نت ڳهتان تڙع فال رمل

آخوند فيض محمد جون سنڌي ڪافيون سچل ۽ بيدل واري رنگ ۾ چيل آهن، مگر سرائڪي ۽ ڳڏيل زبان ۾ چيل سندس ڪلام البت لئين لرالي رنگ جا آهن. سندس هڪ ڪلام جيڪو "روپ لٽ" ڳائڻ لاءِ جوڙيائين، تنهن جو ٿلهہ پنهنجي لفظي سٽاءَ توڙي بيان جي زور جي لحاظ سان الوکو ۽ اعليٰ معيار وارو آهي:

حضرت عشق سلام عليڪَ   عاليشان مُعظم شاهَا!

اردوءَ ۾ آخوند فيض محمد ٿورو شعر چيو ۽ جيتوڻيڪ اردو قافين ۾ بيدل واري رنگ ۾ سادو بيان سمايل آهي، پر باقي پڻ شعر ۾ جنهن ۾ هڪ فرد، حضرت خضر جي مناجات ۽ 'غزل مخمس' جون مصراعون شامل آهن، 'شُستہ اردو' جي جهلڪ نظر اچي ٿي. مثلاً:

فرد

اگر روزِ محشر نہ ہو تم خجل　　تو رکھو ذرا دار دنیا بہ دل

غزل مخمس جو هڪ بند

تجھ پر سبھي ھين جانفشان کيا پيرمن کيا نوجوان
مجھ حال پر کيجو کرم سرتاج خوبانِ جہان
ممتاز فرما لطف سے يا شاھمردان بيگمان
اے راحت و آرام جان، يا قدچون سروِ روان
زان سو سرو دامن کشان، کارام جانِ من بري

بياض ۾ شامل ذخيري ۾، آخوند صاحب جو فارسي شعر نہ فقط مقدار ۾ وڌيڪ آهي، پر معيار ۾ پڻ مٿاهون آهي. فارسي غزلن ۾ ئي سندس بيان جي رواني توڙي احساسات ۽ جذبات جي فراواني نظر اچي ٿي. سنڌي ـ سرائڪي کان وڌيڪ هو فارسي ۾ وڏو شاعر آهي، اهو انهيءَ ڪري جو هڪ تہ ڪيس فارسي غزل جي هيئت ۽ اسلوب تي عبور آهي، ٻيو تہ سچي محبت جا جذبات جيڪي غزل جي شاعريءَ کي وڌيڪ سينگارين ۽ سهڻو ڪن ٿا، تن جو اظهار آخوند فيض محمد پنهنجن فارسي غزلن ۾ ڪيو آهي. چوي ٿو تہ:

مهي من مطلعش از ملک جهنگ است
مسخر تار زلفش تا بزنگ است
ز رويءِ حسن خلقي دل فريبش
دلم بربوده آن سرخ چنگ است

جهنگ جي طرف جو ڪو ماڻهو هو جنهن سان سندس دلي محبت هئي؛ جيتوڻيڪ سندس دل تي سندس دماغ غالب رهيو تہ بہ هڪ حو ساءُ چکيو هئائين ۽ انهيءَ ڪري سندس غزلن ۾ حسن ۽ عشق جا اصطلاح محض لفظي ناهن، بلڪ ڪنهن حد تائين دلي احساسات ۽ جذبات جا ترجمان آهن.. سندس ٻارهن فارسي غزلن مان جيڪي هن ذخيري ۾ شامل آهن، هر سخن سنج پنهنجي ذوق مطابق چونڊ ڪري سگهي ٿو، پر گهڻو ڪري سڀئي قابلِ تحسين آهن.. خود شاعر پاڻهي پاڻ ڪري سندس هيئين شعرن ۾ داد ڏنو آهي:

نقدِ سخن را شسته اي　　درها بصنعت سفته اي
اشعار موزون گفته اي　　ز آغاز تا انجام را

—

فيض محمد حزين بشعر تو بستانِ چين
شيرين زبان بافرين بمجلس و مقال ها

—

فيض محمد مُلک خاموشانِ خوشگويان گزيد
در خموشي مي کنم سِرّ ِ تکلم آشکار

سنڌين کن ٻڌل غزلن جا مطلعا خاص طرح معنيٰ خيز آهن، جيئن تہ :

بر آتش شعله رخان من مي کنم آهنگري
شايد ز دل پيدا شود آئينهء اسکندري

سنڌ ۾ فارسي جي تاريخ جي لحاظ سان آخوند فيض محمد آخري دور جي ان محفل سان بالواسطه وابسته آهي جيڪا خاص طرح پيرصاحب پاڳاري حزب الله شاهہ تخلص ”مسڪين“ قائم ڪئي هئي، ۽ فارسي گو شاعرن کي لوازي فارسي شعر جي شمع کي اتر سنڌ ۾ روشن ڪيو هئائون. سنڌين فرزند پير علي اصغر شاهہ علي، بهاؤالدين ’بهائي‘ (پٽاڻي داد لغاري جو)، مولوي نبي بخش ڪولاچي (اوستہ محمد جو)، مولوي محمد عاقل ۽ ٻيا هن شمع محفل جا پروانا هئا. ان پوئين دور ۾ ٺٽي، حيدرآباد ۽ هيٺين سنڌ جي فارسي شاعرن جو احوال مخدوم محمد ابراهيم ’خليل‘ ٺٽوي پنهنجي تذڪري ”تڪملة مقالات الشعراء“ ۾ قلمبند ڪيو، جنهن ۾ اتر سنڌ جي فقط ڪن هڪ ٻن شاعرن جو ذڪر آهي. ان دور ۾ اتر سنڌ جي فارسي شاعرن جو ڪو خاص تذڪرو ڪونہ لکيو ويو، ۽ فقط ڪن ٽورن جي مشهوري جناب حزب الله شاهہ ”مسڪين“ جي فياضاڻہ محفل ذريعي ٿي، جنهن سان آخوند فيض محمد جي بالواسطہ وابستگي پڻ سندس انهن ٻن قصيدن ذريعي آهي، جن سان هو پيرصاحب سان مخاطب ٿيو. آخوند فيض محمد جي ’بياض‘ جو دستياب ٿيڻ غنيمت آهي، ڇاڪاڻ جو ان جي ذريعي ان پوئين دور جي هڪ لائق فائق فارسي شاعر جو حال روشن ٿئي ٿو.

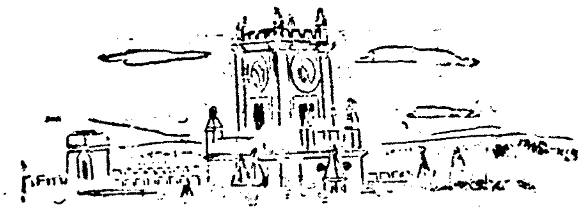

شاهه جي رسالي جو ١٢٧٥ وارو قلمي نسخو

تنوير عباسي

شاهه جي رسالي جو هيءُ نسخو، جيڪو سن ١٢٧٥هه، مطابق ١٨٥٩ع جو لکيل آهي، اهو ڪنڍيجي (ضلعي خيرپور) مان محترم منيراحمد قريشيءَ کان مليو. محترم منيراحمد قريشي، خيرپور جي مشهور علمي خاندان "آخوندن" مان آهي. سندس والد محترم، آخوند امام بخش رياست جي زماني ۾ خيرپور جو ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ رهي چڪو هو، ۽ وٽس گهڻائي عربي فارسي ۽ سنڌي قلمي نسخا هئا. منيراحمد قريشيءَ جي چوڻ موجب سندس والد جي لائبريريءَ ۾ موجوده نسخي کان سواءِ شاهه جي رسالي جو هڪ ٻيو قلمي نسخو پڻ هو، جيڪو ڪالش کو صاحب وٺي ويو. اهڙيءَ ريت گهڻائي ڪتاب هن ساده دل انسان ان ڄاڻائيءَ سبب ضايع ڪري ڇڏيا، سواءِ هن شاهه جي رسالي جي قلمي نسخي ۽ ٻن-ٽن ٻين فارسي ڪتابن جي، جيڪي خوش قسمتيءَ سان بچي ويا.

هيءُ نسخو هلڪي نيري ۽ مضبوط ڪاغذ تي ٢٦ س.م×١٧ س.م جي سائيز جي ان تي لکيل آهي. لکيل مواد ١٩ س.م×١٠ س.م تي آهي، باقي حاشيو ڇڏيل آهي. نسخي جي ورقن تي سڀ ڳاڻيٽي نمبر لکيل آهن، جيڪي اصل ڪاتب جا لکيل نٿا لڳن، باقي ورقن تي موٽا نمبر هنيا آهن جيڪي ٣٦٥ ڳاڻيٽي آهن، يعني ڪل صفحا ٧٣٠ ٿين ٿا. پهريان چار ورق ڦاٽل آهن ۽ رسالو ورق پنجين کان شروع ٿئي ٿو. آخري ورق ٣٦٥ کان پوءِ به ڪجهه ورق ڦاٽل آهن. نسخي تي ڪاري رنگ جي ڪپڙي سان مضبوط پڪو جلد ٻڌل آهي، جيڪو نسخي جيترو پراڻو نه آهي، ۽ نسخي جي اڳين ۽ پوين ورقن جي ڦاٽي وڃڻ کان پوءِ ڪنهن صاحب ٻڌرايو آهي.

ڪتابت پراڻي سنڌي نسخ صورتخطيءَ ۾ ڪاري مس سان ڪيل آهي. رسالي کي سُرن ۾ ورهايو ويو آهي ۽ هر سُر مٿان بسم الله ۽ سر جو نالو ڳاڙهيءَ مس سان لکيو ويو آهي. سر ليلا چنيسر تي ڪوبه عنوان ڏنل نه آهي ۽ سر، "ڏکڻ مٿي ڏول" واري بيت سان شروع ڪيل آهي. پالنجي تي به ڪاتب کان ان سر تي عنوان لکڻ وسري ويو آهي. هر بيت جي منڍ ۾ 'بيت' ۽ هر وائيءَ جي منڍ ۾ 'وائي' ڳاڙهيءَ مس سان لکيل آهي. شاعر جو نالو يا تخلص، مثال طور 'لطيف'، 'عبداللطيف' ۽ 'سيد' شروعاتي صفحن ۾ ڳاڙهيءَ مس سان لکيل آهن، پر اڳتي ورق اٿارڻ کان پوءِ ڪاريءَ مس ۾ ئي لکيل آهن. قرآن شريف جون آيتون، حديثون ۽

عربي مقولا، جيڪي متن ۾ حوالي طور آيل آهن، اهي ئي ڳاڙهيءَ مس سان لکيل آهن. متن ۾ جنهن جتي لفظ الله آيو آهي ته ان سان جل جلاله لکيل آهي، ۽ اهڙيءَ ريت «محمد» يا «رسول» سان گڏ «صلي الله عليه وسلم» لکيو ويو آهي. سر ڪيڏارو ۾ امامن جي نالن سان گڏ حاشيي ۾ ڳاڙهيءَ مس سان «رضي الله عنهما» لکيل آهي. بيت يا وائيءَ جي آخري سٽ کان پوءِ ڳاڙهيءَ مس سان * جي نشاني ڏنل آهي.

هن قلمي نسخي ۾ هرهڪ سر جي خاتمي کان پوءِ ڪجهه صفحا خالي ڇڏيل آهن. شايد ان خيال کان ته جي الحاقي سر جو وڌيڪ مواد ملي ته انهن خالي صفحن تي لکي سگهجي. هر سُر ۾ ساڳئي موضوع ۽ سلسلي وارن بيتن کان پوءِ وائي، يا وايون ڏنيون ويون آهن، ۽ ان کان پوءِ وري ٻئين سلسلي جا بيت شروع ڪيا ويا آهن. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي لکڻ موجب ڀٽائين دور جي رسالن (جيڪي سُر «سسئيءَ» سان شروع ٿين ٿا) ۾ بيتن کي داستانن يا فصلن ۾ ورهائڻ جي شروعات نه ٿي هئي(۱)، حالانڪ ڀٽائين دور جي رسالن، (جيڪي سر سسئيءَ سان شروع ٿين ٿا) توڙي هن نسخي ۾، ترتيبوار بيتن جي اچڻ ۽ ان کان پوءِ موضوع آهر وائيءَ يا واين جي اچڻ مان معلوم ٿو ٿئي ته ترتيب ساڳي داستانن واري آهي، رڳو ڪاتبن عنوان طور «داستان» يا «فصل» نه لکيو آهي. ان ڪري ايئن چوڻ ته داستانن ۽ فصلن ۾ ورهائڻ جو رواج پوءِ پيو، درست نه آهي.

هن قلمي نسخي کي ڪاتب سرود ڪاموڏ تي ختم ڪري، پنهنجو نالو ۽ ڪتابت پوري ٿيڻ جي تاريخ لکي ڇڏي آهي، جيڪا ورق ۳۳۱ جي پٺئين پاسي تي آهي، پر ان کان پوءِ به ٽي سر، سر مومل راڻو، سر ڏاهر ۽ ڪاپائتي لکيل آهن. پائنجي ٿو ته اهي ٽيئي سر پوءِ هٿ آيا اٿس.

ڪتابت جي تاريخ هيئنءَ ريت لکيل آهي:

"لکجي تمام ٿئو هي رسالو هٿان فقير عبدالرحمان بن حافظ محمود عرف مينن
ڏاڏي مخدوم لارلڪ پوٽي جي رحمت ڪريس خدا جل جلاله
تاريخ ستاويهين مهينو ذوالقعد جو ڏينهن اربع ۱۲۷۵"

حاشيي ۾ ڳاڙهيءَ مس سان لکيل آهي "ساڪن شهر ممبئي جو".

مٿينءَ لکت مان لڳي ٿو ته ڪاتب ممبئي شهر جو آهي، ۽ لارلڪ پوٽو آهي. ڪتابت ممبئي ۾ ٿي يا ٻئي ڪنهن هنڌ، ان باري ۾ خبر نه ٿي پوي. امڪان آهي ته تمر فقير جي ڪن ڪڄ وارن معتقدن مان ڪنهن ڪاتب ان طرف وارن نسخن مان ڪنهن جو نقل ڪيو هجي.

---

(۱) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، شاهه جو رسالو، ڀٽ شاهه حيدرآباد، ۱۹۷۴ع، ص ب.

هيءُ نسخو، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ترتيب ڏنل ٻوٽين دور جي نسخن مان نسخن 'هه' ۽ 'پ' جو ساٿاري آهي. نسخا 'هه' ۽ 'پ' سن ١١٧٠هه ۾ لکيا ويا، ته هيءُ نسخو پنج سال پوءِ سن ١١٧٥هه ۾ لکيو ويو.

هن نسخي جي صورتخطي صاف، سهڻي ۽ چٽي آهي، ان ۾ سنڌي الف بي جا اکر هيٺينءَ ريت ڪتب آندا ويا آهن:

نسخي جي صورتخطي:	اڄوڪي صورتخطي:
ک	ڪ، ک، ڱ، گ
ڎ	ڏ
ن	ن، ڻ
ر، ڙ	ر، ڙ
ڳه، ڪه	ک
ج، ڄ، نج	ڃ
ج	جهه
نگ	ڱ
تر	ٽر
ف	ڦ
رن ـ ن	ڻ
د	ڊ
ٺ	ٿ

نسخي ۾ ڪٿي نون غني جو آچار حذف ڪيو ويو آهي، جيئن مٿان بدران مٿا ۽ ڪٿي نون غني جو اچار ۾ سان نروار ڪيو ويو آهي جيئن ڪڏهن بدران 'ڪڏهر'، ڪٿهين بدران 'ڪٿهر' لکيو ويو آهي. ڪٿي ڪٿي ڊگهو آچار حذف ڪيل آهي جيئن 'مون' بدران 'مُن'. ڪٿي وري نون غني جي آچار لاءِ پن زبرين يا پن پيشن (ً، ٌ) ڪان ڪم ورتو ويو آهي، جيئن هوئين بدران 'هوءِ'، جيڏيون بدران 'جيڏيٌ'، ايئن بدران 'ئيٌ'. اڪثر ڪري حرف علت چالکيا ويا آهن، جيئن ڏوريندي بدران 'ڏورلدي'، ويساهه بدران 'وساهه' لکيو ويو آهي. ڪٿي ڪٿي همزي جي جاءِ تي 'هه' استعمال ڪئي وئي آهي، جيئن ڏئو بدران 'ڏهو'، ليئو بدران 'ليهو'.

هيٺ ڏنل لفظن مان معلوم ٿيندو ته هن نسخي جي پراڻي صورتخطي ۽ هاڻوڪي صورتخطيءَ ۾ ڪهڙو فرق آهي، ۽ ڪاتب اکرن جي اچارن جي لاءِ ڪهڙيءَ طرح ڪتب آندو آهي. اهي نمونا رڳو مثال طور ڏنيا ويا آهن، جيئن اصلي نسخي جي صورتخطيءَ جي باري ۾ ڪجهه معلومات حاصل ٿي سگهي.

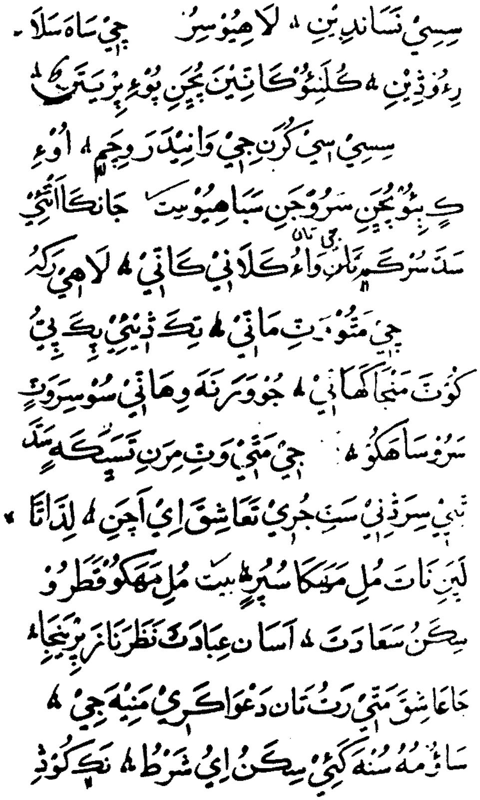
سسي نساندين لاهوتين جي ساه سلا
رئوڙين کلئو کاتين بجن بوءِ برياتي
سسي سي کرن جي واندر وجم اوءِ
ڪ بوءِ بجن سروجن سباهوست جانکا اتي
سد سر کم تلن واءِ کلاني کاني لاهي رکه
جي متون ت ماني تک ڏيني پک پي
کوت منجا کهاني جو ورنه وهاني سوسروت
سرو ساهکو جي متي وت مرن تسکه سد
تني سر ڏني ست جري تعاشق اي آجن لذاتا
لين نات مل مسکا سبر بيت مل مهکو فطرو
سکن سعادت آسان عبادت نظر نازرنجا
جاعاشق متي رت تان دعوا کري منيه جي
سائومه سنه کني سکن اي شرط نککوڏ

شاهه جي رسالي جي قلمي نسخي (١٢٧٥هه) جي شروعاتي صفحي جو عڪس

ڪنجر چنڊا ڪي، ته سچ سياڻي سڀ
ڪالري بيت نکه، جاڻو جامکي نکه
جام ويا، نندي وڏي ڪندي ري سين
سياءَ لم يلد ولم يولد ولم نزاڪت نياءُ
قرب ڪبرياءَ، تمت تمامي جي جام جوءُ

تمت تمام شد

لکي تمام ٿيو مي رسالو هتا فقير حقير
عبد الرحمن بن حافظ محمود عرف مي
ڏاڏي مخدوم نارنگ پوٽري جي
رحمة ڪريس خدا جل جلاله
١٢٧٥ تاريخ ستايم مهيني ذوالقعد جو ڏينهن اربع

٢٩ جون ١٨٥٩ع

نسخي جو اهو صفحو، جنهن تي ڪتابت جي تاريخ لکيل آهي

نسخي جي صورتخطي:	هاڻوڪي صورتخطي:
ڳندر	گولڊ رين
مائتر	مائٽ
چاڙو	چاڙهنو
منس	مون سين
اميد	اميد ون
ڳنڍ لڌر	ڳنڍ ٻنڌ
ترو	ٽيون
هوام	هٿام
ڪري	ڪري
تانمن	تان×مون

هن نسخي ۾ شاهه لطيف کان سواءِ شاهه عنايت، تمر فقير ۽ ٻين شاعرن جا بيت پڻ شامل آهن، جن کي حاشيي ۾ نروار ڪيو ويو آهي.

هن نسخي ۾ ڪل ايڪيهه سُر ڏنل آهن. ڀُرين ورقن ڦاٽل هئڻ سبب ڀُرئين سُر جو نالو لکيل نه آهي، پر متن ۾ بيتن جي سامهون حاشين ۾ 'جمن' ۽ 'بروو' لکيل آهي. جمن ۾ سُر ڪلياڻ ۽ ايمن ڪلياڻ، ٻنهي جا بيت آهن.

سُر ليلا چنيسر جي مٿان عنوان ڏنل نه آهي، ۽ اهو عنوان کان سواءِ بيت 'ڏيکڻ مٿي ڍول جا' سان شروع ڪيل آهي.

باقي سُرن جي ترتيب هيٺينءَ ريت آهي:

نسخي ۾ لکيل سُر جو نالو.	سُر جو اڄوڪو معياري نالو.
٠١ جمن	ڪلياڻ، ايمن ڪلياڻ
٠٢ سرود ڪنيات	کنيات
٠٣ سرود سرراک	سريراڳ
٠٤ سر سالمنڊي	سامونڊي
٠٥ سرود سولهني يعني توڏي	سهڻي
٠٦ سرود ملار	سارنگ
٠٧ سرود آبري	سسئي آبري
٠٨ سر معذور	معذوري
٠٩ سرود ديسي	ديسي
١٠ سرود ڪوهياري	ڪوهياري
١١ سرود حسيني	حسيني

نسخي ۾ لکيل سر جو نالو.	سر جو اڄوڪو معياري نالو.
١٢. سرود بروو	بروو سنڌي
١٣. سرود سورٺ	سورٺ
١٤. سرود ڪاهوري	ڪاهوڙي
١٥. سرود رپ	رپ
١٦. (سر جو نالو ناهي)	ايلا چنيسر
١٧. سرود ڪاتو	گهاتو
١٨. سر رام ڪلي	رامڪلي
١٩. سرود دهناسري	ڌناسري
٢٠. سرود پربهاتي المشهور بجاجڪاٽي	پرڀاتي
٢١. سرود آسا	آسا
٢٢. سرود پورب	پورب
٢٣. سرود مارئي	مارئي
٢٤. سرود ڪيڏارو مرسيو	ڪيڏارو
٢٥. سرود بلاول المشهور بصبحي	بلاول
٢٦. سرود ڪارايل	ڪارايل
٢٧. سرود ڪاموڏ	ڪاموڏ

هن سر کان پوءِ ڪاتب رسالو ختم ڪري ڪتابت جي تاريخ ۽ پنهنجو نالو لکيو آهي، پر ان کان پوءِ هيٺيان سر وڌيڪ لکيا اٿائين.

٢٩. سر ران مولمل	مومل راڻو
٣٠. سرود ڏاهر	ڏهر
٣١. ايضاً سرود ڏاهر معروف ڪاپائتي	ڪاپائتي

هن نسخي ۾ ڪي پڙهئيون عام رواجي نسخن کان مختلف آهن، پر اهي مناسب، موزون ۽ صحيح لڳن ٿيون، جيئن سر سريراڳ جو هڪ بيت عام رسالن ۾ هيٺين ريت آيل آهي:

تري تنَ پياس، پاسنيون پاڻي وهي،
ڪُوهو جهرجهنو ٿيو، لاهو سڀ لڙياس،
جيلاهه سُندر سڪائياس، وهي تي وَهَنَ ساموهون.

اهو ساڳيو بيت هن نسخي ۾ هن ريت ڏنل آهي:

ترِي تن پياس، پاڇليا پاڻي وهي،
ڪوهو جو جنون ٿيو، لاهو سڀ لڙياس،
جي سندر سڪائياس، ته هي تي وَهَنَ ساموهون.

انهيءَ بيت جي ٻهرينءَ سٽ جي هن نسخي واري پڙهڻي، ”ٻاچليان ٻاٽي وهي“ وڌيڪ موزون، مناسب ۽ صحيح ٿي لڳي، ڇو ته پيڙيءَ جي ’آڳل‘ ۽ ’ٻاچل‘ ٿيندي آهي ۽ ان مناسبت سان تري ۾ سوراخ هوندا ته هلندڙ پيڙيءَ جي ٻاچل ۾ ٻني ٻاٽي ويندو. ساڳيءَ ريت آخري سٽ ۾ پڙهڻي ”وهي ٿي وَهڻ سامهون“ وڌيڪ مناسب پڙهڻي ٿي لڳي.

ضروري آهي ته هن نسخي جون اختلافي پڙهڻيون لروار ڪري ٻين نسخن سان ڀيٽجن، ۽ پوءِ معياري ۽ صحيح پڙهڻي قائم ڪجي. ان ريت هيءُ نسخو شاهه جي رسالي جي مستند، صحيح ۽ معياري متن قائم ڪرڻ ۾ مددگار ثابت ٿيندو.

هن نسخي ۾ ڪي اهڙا بيت به آيل آهن جيڪي بلڪل نوان آهن ۽ اڳي ڪنهن ٻئي نسخي ۾ آيل نه آهن. انهن مان هڪ هيٺيون بيت مومل راڻي جو آهي:

پرهه جو پيدا ٿيو ڪي سامي ڪي سيج،
مٿس رتو مولهيو جڻن ها ڪنڪر وچ،
ڪنهن ڏاهه ۾ ڏيج، آءُ ڪريون ڪر خبرون.

مٿين بيت جي ٻولي، فڪر ۽ تخيل مان ظاهر آهي ته اهو بيت شاهه لطيف کان سواءِ ڪنهن ٻئي شاعر جو ٿي ئي نٿو سگهي، ۽ اهو سر مومل راڻي جي بيتن جيڪي ”سچ سيائي جا ڪري، سائي ساميءَ روهه“ سان شروع ٿا ٿين، انهن جي ئي سلسلي جو لڳي ٿو.

اهڙيءَ ريت هن نسخي جي سر پرڀاتيءَ ۾ هڪ بيت آيل آهي:

ڪهڻ هڏهين ڪهور، ڪر ڪيرت جي ڪا م ڪا،
جنهن سان ريجهي راڄيو، ٿون سا ٿنند م ڇور،
ڪارڻ ڏاڻ م ڏور، اڳيان لنگهي ٿي نه مرين.

هيءُ بيت به ٻوليءَ، فڪر توڙي تخيل مان شاهه لطيف جو ئي لڳي ٿو.

ضروري آهي ته هن نسخي کي ٻين قلمي توڙي ڇپيل نسخن سان ڀيٽي، اهي بيت لروار ڪجن، جيڪي فقط هن نسخي ۾ ئي موجود آهن، ۽ انهن تي تحقيق ڪري فيصلو ڪجي ته انهن مان ڪهڙا بيت شاهه لطيف جا آهن.

بهرحال، ٻين قلمي توڙي ڇاپي نسخن سان گڏ هيءُ نسخو به محققن لاءِ هڪ ڪچي مال Raw Material جو ڪم ڏيندو. اهو يقين آهي ته هن نسخي جي منظر عام تي اچڻ سان شاهه لطيف جي رسالي جي باري ۾ ڇڏيل ڪي اهم خال پربا، ۽ رسالي جا ڪي اهڙا پهلو لروار ٿيندا جيڪي هن کان اڳ ڍڪيل هئا. هن رسالي جو ظاهر ٿيڻ لطيفيات لاءِ عام طور، ۽ سنڌي ادب لاءِ خاص طور هڪ نيڪ فال آهي، جنهن جي لاءِ منهنجي محترم دوست منيراحمد قريشيءَ گهيرون لهڻيون.

مان پنهنجي محترم دوست منير احمد قريشيءَ جو بيحد ٿورائتو آهيان، جنهن سندس وسيع علمي خزاني مان بچيل آخري، پر تمام اهم سوکڙي، وڏيءَ فراخدليءَ سان منهنجي حوالي ڪئي، ۽ ڪيترن ئي سالن تائين ان کي پڙهڻ، ان تي غور ڪرڻ ۽ ان کي ايڊٽ ڪرڻ جي موڪل ڏنائين. اهو سندس ادبي سخاوت جو معجزو آهي، جو شاهه جي رسالي جو هيءُ اهم نسخو اجوڪن توڙي ايندڙ وقت جي محققن آڏو تحقيق لاءِ موجود هوندو، ۽ شاهه جي رسالي جي مستند، معياري ۽ صحيح متن قائم ڪرڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪندو.

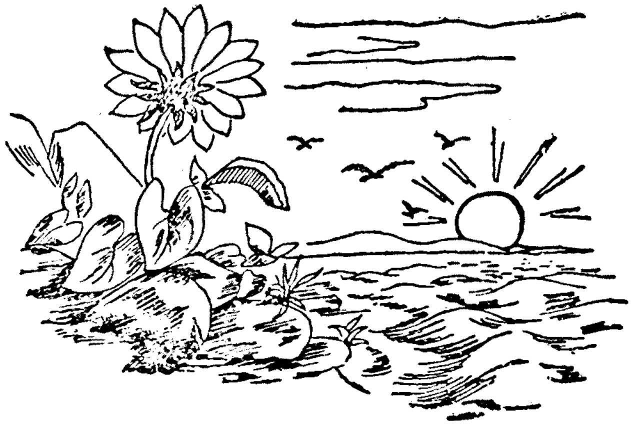

ميان وال تحريڪ جو سرواڻ
ميان نصير محمد ڪلهوڙو ۽ اُن جا ساٿي

(قسط — ٢)

عبدالله مگسي

(نوٽ: هن مضمون جي پهرين قسط، مهراڻ جي اڳين پرچي ٢/١٩٩٠ع ص ٧٧-٩٠ تي شايع ڪيو آهي.)

عنايت شاهه

عنايت شاهه لاءِ روايت آهي ته ذات جو تگڙ هو. پاڻ ميان نصير محمد جو وفادار معتقد هو. هي فقير صلاحڪار ۽ آزاديءَ جي تحريڪ جو اهم ڪارڪن هو. مغلن خلاف جدوجهد ۾ هن ڪيترائي اهم ۽ ڪارائتا ڪارناما ڪيا، جنهنڪري ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي گرفتاري کان وٺي گواليار جي قيدخاني واري سڄي عرصي تائين عنايت شاهه پنهنجي ذهانت سان ميانوال تحريڪ جي ڪارڪنن ۽ تحريڪ آزادي جي جدوجهد ڪي ٻرصغير جي اندر مغل سلطنت شاهي خلاف هلندڙ ٻين تحريڪن سان رابطو قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو، ان ڪري ميان نصير محمد ڪلهوڙي کي عالمگيري قيدخاني مان فرار ٿيڻ ۾ آساني پيدا ٿي. دهلي کان ڳاڙهي (سنڌ) تائين مغلن جا سڀ نواب ۽ سڄو جاسوسي وارو نظام ميان صاحب کي وري گرفتار ڪرڻ ۾ ناڪامياب ٿي ويو، ۽ ميان نصير محمد جيسلمير ديري غازي خان کان ٿيندو خيريت سان پنهنجي ماڳن تي پهچي ويو. ميان صاحب فرار ٿيڻ کان پوءِ رستي ۾ هڪ وڏي درياءَ کي عنايت شاهه جي مدد سان عبور ڪيو (٣٦). تحريڪ جي مصروفيتن سبب پاڻ زندگيءَ جو وڏو حصو بغير شادي جي گذاريائين (٣٧). ميان صاحب جڏهن ڳاڙهي ۾ پنهنجي انقلابي عبوري حڪومت قائم ڪئي ته لئين گاج ۽ ڳاجي شاهه کان وٺي سڄي علائقي جو انتظام عنايت شاهه جي حوالي ڪيو، جتي هن پنهنجي انتظامي مهارت جو وڏو ثبوت ڏنو. علائقي جي زمين کي سرسبز بنائڻ لاءِ ڪيترائي منصوبا ناهيائين. هن لئين گاج تي بند تعمير ڪرايو ۽ ان ۾ گڏ ٿيل پاڻي کي آباديءَ لاءِ استعمال ڪرڻ لڳو، ان کان سواءِ لئين گاج کان هڪ واهه کوٽائي (جنهن کي ڳاري سڏبو آهي) تحريڪ جي مرڪزي شهر ڳاڙهي تائين پاڻي پهچائڻ جو بندوبست ڪيو،

جنهنڪري عوام جي معيار زندگي وڌي ويو. هن نوجي فقير سان گڏجي بڪر جي حاڪم يعقوب خان سان جنگ ڪئي، ۽ ان کي شڪست ڏنائين (٣٨). اهڙيءَ طرح هن بهادر جنرل مغلن جي لوابن، منصبدارن ڪوتوالن ۽ زميندارن سان ڪيترين ئي لڙاين ۾ سوبو حاصل ڪئي. ميان نصير محمد سندس ذريعي سيوهڻ سرڪار جو لاڪات وارو پرڳڻو ٺيڪي تي ڪنيو، جنهنڪري تحريڪ جي مادي ۽ معاشي وسيلن ۾ اضافو ٿيو. ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي زندگيءَ ۾ هي سياسي بصيرت رکندڙ جنگي حڪمت عملي جي ماهر، اقتصاديات جي ڄاڻو، قومي ڪارڪن وفات ڪئي. کيس سندس ڳوٺ بيڪي ديري ۾ دفنايو ويو، جيڪو قبرستان پوءِ سندس نالي سان مشهور ٿيو. ٻير قبيلي جا ماڻهو سندس عقيدتمند آهن، جنهنڪري اهي اڪثر ڪري پاڻ کي هتي دفن ڪرائيندا آهن. هن قبرستان ۾ ڪلهوڙا دور جون مشهور شخصيتون بلاول لانچ، فتح محمد عرف فتوڻ شاهه چڇڙو مدفون آهن. ان کان سواءِ ويجهڙائيءَ جي دور جون به مشهور شخصيتون، مولانا حڪيم عزيزالله ٻير ۽ محمد سليمان ٻير هن قبرستان ۾ مدفون آهن.

حامد شاهه

حامد شاهه ميان نصير محمد جي اهم صلاحڪارن ۽ مريدن مان هو. سندس زندگي ۽ ڪارنامن جو ڪو احوال ملي نه سگهيو آهي. سندس مقبرو عنايت شاهه جي اتر ۾ اڌ ميل جي مفاصلي تي آهي. لاشاري قبيلي جا ماڻهو سندس معتقد آهن، جيڪي اڄ تائين سندس حاضري ڀريندا آهن. سندس مقبري کي برساتن نقصان پهچايو، جنهن جي ٻيهر مرمت ۽ اڏاوت محترم امير بخش جوڻيجي ايم. پي. اي ڪرائي آهي.

حيدر خان

حيدر فقير ذات جو دوست لاني لغاري هو. ميان صاحب جو عقيدتمند ۽ بهادر سپاهي هو. ميان نصير محمد سندس وفاداري ۽ انتظامي صلاحيتن کي ڏسندي کيس چاڪر ڪوٽ جي علائقي جو چڱو مڙس مقرر ڪيو. چاڪرڪوٽ ڪاڇي ۾ هيرو خان کان اولهه ڏکڻ جي ڪنڊ کان اٽڪل ٻن ايڪڙن ميان جي مفاصلي تي موجود آهي. حيدر فقير ڪيترين ئي قبيلائي شورشون ۽ بلوا ختم ڪرايا ۽ پنهنجي علائقي ۾ امن و امان کي بحال ڪيو. سندس حق جا فيصلا ايترا ته مشهور ٿيا جو ٻين علائقن جا ماڻهو به کيس پنهنجي فيصلي جو امين مقرر ڪندا هئا. چاڪرڪوٽ ۾ سندس مزار عام ۽ خاص لاءِ زيارتگاهه بڻيل آهي.

شاهه گودڙيو

هي فقير ذات جو ڪوسو هو. سندس اصل نالو عبدالله هو ليڪن عجز و انڪساري سبب پاڻ کي گودڙيو سڏائيندو هو. ميان عبدالله ڪلهوڙي کان روايت آهي ته هي فقير ذات جو ڪلهوڙو هو، جيڪو اصل ۾ لاڙ جي شهر ولهار جو رهاڪو هو. خيرپور ميرس وارو آدم سلطان سندس سڳو ڀاءُ هو (٣٩). ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي خاص اميرن مان هو.

مِيان صاحب ڪيس ميهڙ تعلقي جي فريد آباد جي جابلو لڪ جي نگهداريءَ لاءِ مقرر ڪيو، جتي ٻاڻ پنهنجا فرض خوش اسلوبيءَ سان سرانجام ڏنائين. ضرورت وقت ميان نصيرمحمد کي فوجي جوان پرتي ڪري موڪليندو هو. سندس مزار هڪ ٽڪريءَ تي آهي جنهن جي مٿان مقبرو به تعمير ٿيل آهي.

شهيد ٻڪر فقير

ٻڪر شهيد ذات جو پنهور هو. ڪن روايتن ۾ هي فقير لنڊ بلوچ هو، ڪي وري ڪيس رودلاڻي ٻڌائين ٿا (٣٠). ميان نصيرمحمد جو امير ڪبير ۽ مريد هو. ميان صاحب سان هميشه سفر ۾ هم رڪاب رهندو هو، ۽ مغلن خلاف عوامي انقلابي جٿن کي منظم ڪندو رهندو هو. محترم عزيزالله ڪنگراڻي صاحب پنهنجي تصنيف ۾ هڪ روايت ڏني آهي ته هڪ رات هڪ پيرسن عورت جي ڪي شاهينگ چوري ڪري رهيا هئا ته اها پيرسن عورت سجاڳ ٿي پيئي. هن دانهون ڪيون، دانهون ٻڌڻ تي ٻڪر شهيد ان عورت جي مدد لاءِ ڊوڙندو آيو ۽ چورن سان وڙهندي شهيد ٿي ويو. ڪيس ڳوٺ طالباڻي لنڊ کان انڪل ڪلوميٽر اتر-اولهه ۾ دفنايو ويو. سندن دوستن فقيرن مٿس مقبرو تعمير ڪرايو، جيڪو اڄ تائين موجود آهي. شهيد جي نالي پنيان ڪاڇي ۾ هڪ ديهه پڻ موجود آهي.

ٻهاڻيل شاهه

ميان نصيرمحمد جي ذهين ساٿين مان هڪ هو. ميان صاحب اهم معاملن تي ڪانئس صلاح مصلحت ڪندو هو. سندس معتقدن جو حلقو تمام وسيع هو. هڪ روايت موجب سندس مدد سان فيروز فقير ساهتي وارو علائقو فتح ڪيو (٣١). سندس مزار ڳوٺ علي مراد شاهاڻي کان هڪ ڪلوميٽر جي مفاصلي تي اتر ۾ آهي. هن تحريڪ آزادي جي متوالي جو عرس هر سال جماديالثاني جي مهيني ۾ ٿيندو آهي.

يارو رند

يارو رند اصل ۾ ڪيرٿر جبل جي ماٿري ۾ ويٺل هو، تمام وڏو مال وند ماڻهو هو. ميان نصيرمحمد جي انقلابي عبوري حڪومت لاءِ پنسو ۽ ضرورتن جون شيون مهيا ڪندو رهندو هو. محترم عزيزالله ڪنگراڻي لکي ٿو ته يارو رند مال متاع وارو ماڻهو هو. ميان نصيرمحمد جو ڪهنگهرو نائب هو. سندس ميان صاحب وٽ سٺي هلندي هئي (٣٢). هن قومي ڪارڪن ۽ ميان نصيرمحمد جي وفادار ساٿي جي وفات بعد ڪيس ميان نصيرمحمد واري قبرستان ۾ دفنايو ويو، ۽ مٿس هڪ عاليشان مقبرو تعمير ڪرايو ويو. يارو فقير رند جي مدفن لاءِ محترم عزيزالله ڪنگراڻي صاحب جو چوڻ آهي ته ڳوٺ ڏکهه ٻالا کان اولهه-ڏکڻ ۾ ڳوٺ ڪنڌي پير کان سر اولهه ۾ ڪيرٿر جي جهول ۾ دفن ٿيل آهي، جتي سندس مزار مٿان هڪ مقبرو تعمير ٿيل آهي (٣٣). اسين عزيز صاحب جي الهيءَ راءِ سان اختلاف رکون ٿا، ۽ يارو رند جي مزار، ميان جي قبرستان واري مزار کي صحيح سمجهون ٿا.

نندو کوسو

هي اصل ۾ شهدادڪوٽ جو رهندڙ هو. ميان صاحب جي عقيدتمندن مان هڪ هو. ڪيس ننڍو ڪاٺو ٻه سڏيو ويندو هو، ڇاڪاڻ جو هو هڪ اک کان ڪاڻو هو. هي گهڻو ڪري ڳاڙهي واري مرڪز ۾ رهندو هو، جتي وفات ڪيائين. کيس ميان جي قبرستان ۾ دفنايو ويو، سندس مزار مٿان مقبرو اڏيل آهي (٣٤).

يارو رڀيار

يارو فقير ميان نصير محمد جي رڍن ۽ ٻين گهريلو جانورن جي سنڀال ڪندو هو. جيئن ته ڪاڇي جو علائقو جابلو آهي، برسات جي موسم ۾ سڄو ملڪ آباد ٿي ويندو هو، جنهنڪري هي علائقو وڏي چراگاهه ۾ تبديل ٿي ويندو هو. ٻڪريون، رڍون، اٺ، گهوڙا ۽ ڳئون مال هن علائقي جو قيمتي سرمايو سمجهيا ويندا هئا. کير، مکڻ، جانورن جون کلون، هڏا ۽ انهن مان ٺهندڙ شيون ملڪي درآمدات جو اهم ذريعو هئا، ان ڪري جابلو علائقي جا ماڻهو ميان نصير محمد کي رڍون ٻڪريون ۽ ٻيا قيمتي جانور ڀيٽ طور ڏيندا هئا. ساڻس ملاقات وقت اهي جانور نذراني يا تحفي طور پيش ڪندا هئا، جيڪي جانور لکن ۽ هزارن جي تعداد ۾ گڏ ٿي ويندا هئا. ان ڪري ياري رڀيار تي اها اهم ذميواري رکي ويئي هئي ته انهن جانورن جي حفاظت ڪري ۽ انهن جي گاهه وغيره جو بندوبست رکي. اهي جانور وڪرو ڪري انقلابي حڪومت کي فنڊ مهيا ڪري، ان کان سواءِ ميان جي مريدن ۽ فوجي قبيلن جي اجتماعن ۽ جنگي مهم دوران ڳاڍي لاءِ انهن جانورن جو گوشت مهيا ڪري. ياري رڀيار پنهنجي اها ذميواري خوش اسلوبيءَ سان سرانجام ڏني. سندس انهيءَ فرض جي ادائگيءَ سان کيس رڀيار سڏيو وڃي ٿو. سندس مزار سيوي جمالي جي ڳوٺ کان اولهه طرف اٺن-ڏهن ميلن جي مفاصلي تي جبل ۾ آهي، جنهن جبل کي ياري وارو ڏاٽ سڏيو وڃي ٿو. مٿس ڪچ ۽ چيروليءَ سان مقبرو تعميل ٿيل آهي.

شهيد جادو فقير

جادو خان ذات جو ٻير هو. هو ڪن روايتن موجب ڦمبراڻي قبيلي جو فرد هو. محترم ڊاڪٽر حامدعلي قريشي خاناڻي صاحب جي راءِ آهي ته جادو فقير ذات جو اوٺوال هو ۽ تاجو اوٺوال جو پاءُ (٣٨). اسين ٻنهي روايت سان متفق آهيون، ته جادو ذات جو ٻير هو. اڄ تائين ٻير قوم جي گهڻائي اتي اباد آهي، ۽ جادو شهيد سان عقيدت رکندڙ آهي. هن فقير کي فن حرب ۾ وڏي مهارت حاصل هئي. نيزي بازي ۽ تلوار جي استعمال جو ڏاڍي هو. ڪن روايتن موجب جادو جڏهن ميدان جنگ ۾ ايندو هو ته ان وقت ميدان ۾ سندس تلوار جا چمڪاٽ ۽ دشمن جا سر نظر ايندا هئا. جڏهن ٻه هو الله توهار جو نعرو هڻندو هو ته ان جو مطلب هوندو هو ته هڪ دشمن کي ماري ٻئي دشمن تي وار پيو ڪري. هڪڙي جنگ ۾ اهڙي قسم جا ايڪيهه

لڏرا پڌا ويا. ميدان جنگ ۾ وڙهي مرڻ کي وڏي سعادت سمجهندو هو. هي بهادر ۽ تحريڪ آزاديءَ جو جانباز ڪارڪن ميان نصيرمحمد جي فقيري سپاهه ۾ شامل هو. ميان نصيرمحمد جي وفات کان پوءِ جادو شهيد ميان دين محمد سان وابسته رهيو، ۽ پنهنجن محسنن جي خدمت ڪندو رهيو، جنهنڪري ميان دين محمد کيس پنهنجي صف اول جي امير سرواڻن ۽ فقيرن سان سمجهڻ لڳو. جڏهن ملتان مان شهزادي معزالدين سنڌ تي حملو ڪيو ۽ ميان دين محمد کي گرفتار ڪيو ۽ ميان يار محمد جي گرفتاري لاءِ شاهي فوج اڳتي وڌي ته يار محمد وڏي بهادري سان ٺٽين گاج جي ڪور ڳوٺ وٽ ان جو مقابلو ڪيو. انهي جنگ ۾ ميان يارمحمد کي سوڀ نصيب ٿي ۽ مغل شڪست کائي واپس سيوهڻ موٽي آيا. پر انهيءَ جنگ ۾ جادو جهڙي فوجي جوان پنهنجي آزاديءَ جي جنگ وڙهندي سر قربان ڪري ڇڏيو (٣٩). سندس لاش کي سندس اباڻي ڳوٺ ٽرڙي ۾ دفنايو ويو جيڪو بعد ۾ ٽرڙي جادو شهيد جي نالي سان سڏجي رهيو آهي. سندس مزار مٿان هڪ عاليشان مقبرو اڏيل آهي. جتي اڄ به سندس مداحن جا ميلا موجود رهندا آهن.

تاجو فقير اوڏوال

تاجو جو اصل نالو تاج محمد هو. پاڻ ميان نصيرمحمد جو وفادار فقير ۽ تحريڪ آزادي جو عظيم ڪارڪن هو. ميان نصيرمحمد جي وفات کان پوءِ پاڻ ميان دين محمد جي اميرن ۾ پڻ شامل رهيو. دهليءَ جي بادشاهه بهادرشاهه پنهنجي دور حڪومت ۾ مٿس فوج ڪشي ڪرائي ته سنڌ جي ڪلهوڙن جي فوج تاجو فقير جي اڳواڻيءَ هيٺ مغل فوج جو سخت مقابلو ڪيو، جنهنڪري شاهي فوج شڪست کاڌي (٤٠). انهيءَ شڪست جي بدلي وٺڻ لاءِ ملتان جو گورنر شهزادو معزالدين پاڻ سنڌ تي ڪاهي آيو، ته جيئن سنڌي عوام جي مزاحمت نيست ونابود ڪري مغل بالادستيءَ کي مضبوط بنائي ۽ تحريڪ آزادي ۽ انقلابي عبوري حڪومت جو خاتمو ڪري. ان وقت انقلابي عبوري حڪومت جو اڳواڻ ۽ تحريڪ آزاديءَ جو سات ڏني سرواڻ ميان دين محمد هو. ميان دين محمد کي انڪل سان شهزادي گرفتار ڪري ورتو، پر ميان يار محمد مغل فوج جي مزاحمت ڪئي ۽ گاج وٽ سخت جنگ لڳي. انهيءَ خوفناڪ جنگ ۾ تاجو فقير پنهنجي بهادري ۽ جوانمرديءَ جا جوهر ڏيکاريا. سندس مزار ميان نصير محمد جي قبرستان ۾ موجود آهي ۽ مٿس مقبرو تعمير ٿيل آهي (٤١).

بختيار خان

بختيار خان ميان نصير محمد جي دور جو سردار هو. ميان وٽ وڏي هلندي پڄندي هولڊي هيس. ميان يار محمد جي قيادت ۾ شهزادي معزالدين جي فوج سان سخت مقابلو ڪيائين ۽ شهادت حاصل ڪيائين. محترم ڊاڪٽر قريشي حامدعلي خانائي صاحب جو چوڻ آهي ته بختيار خان تاجو اوڏوال جو ويجهو عزيز هو (٤٢).

فيروز ويراڙ (ويسر)

فيروز ميان نصيرمحمد جو ساٿي ۽ مريد هو. هي پنهنجي وقت جو وڏو سياسي مدبر، اعليٰ منتظم، صلاحڪار ۽ بهادر سپه سالار هو. جڏهن ميان صاحب جي عبوري انقلابي حڪومت مضبوط ٿيڻ لڳي ۽ شاهه پنهجي سلطان درياهه سنڌ تي ضابطو رکڻ شروع ڪيو ۽ واپاري ٻيڙين کان محصول وٺڻ لڳو، ته ان وقت اهو ضروري سمجهيو ويو، ته درياءَ جي ٻنهي ڪناري تي به قبضو ڪجي، ته جيئن محصول وٺڻ ۾ سولائي پيدا ٿئي. انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ ميان صاحب فيروز ويراڙ جو انتخاب ڪيو ۽ کيس حڪم ڪيو، ته هو ساهتيءَ جو پرڳڻو فتح ڪري. فيروز فقير اهو فرض نهايت خوش اسلوبيءَ سان سرانجام ڏنو. هن ساهتيءَ جو پرڳڻو هٿ ڪري اتي نوشهري فيروز جو شهر تعمير ڪرايو. انهيءَ سوڀ تحريڪ آزاديءَ جي جدوجهد ۾ وڏيڪ اعتماد پيدا ڪيو ۽ انقلابي عبوري حڪومت مالي ۽ سياسي طور تي اڳي جي مقابلي ۾ مضبوط ٿي وئي. جڏهن ميان دين محمد جي وقت ۾ امير شيخ جهان انقلابي عبوري حڪومت تي چڙهائي ڪئي. ميان دين محمد فيروز ويراڙ کي مقابلي لاءِ موڪليو. گهريلي وٽ سخت جنگ لڳي جنهن ۾ هن بهادر سپه سالار ٻه ڪوڙي حملي آورن جو مقابلو ڪيو. امير شيخ جهان لڙائي ۾ مارجي ويو. الهه يار خان بکر جو حاڪم ميدان ڇڏي ڀڄي ويو ۽ بادشاهي لشڪر فقيرن جي مقابلي ۾ واريءَ جي ذرن وانگر هيڏانهن هوڏانهن ٿي ويو (۴۳).

ڪمال خان مشوري

مشوري قبيلي جا فرد سنڌ جي بلوچ ٻُڌ سان اسريل آهن. سندن مادري زبان سرائڪي آهي. هي قبيلو لاڙڪاڻي ۽ اتر سنڌ ۾ گهڻي تعداد ۾ موجود آهي. ڪمال خان مشوري ميان نصيرمحمد جو خدمتگار هو. ميان جي لاڏاڻي کان پوءِ ڪمال فقير سندس درگاهه جي سارسنڀال (مجاوري) جا فرض سرانجام ڏيندو رهيو. سندس اولاد اڄا تائين درگاهه جي سارسنڀال ڪندا آهن. ميانوال تحريڪ سان لاڳاپيل ماڻهو هنن جو تمام گهڻو احترام ڪندا آهن ۽ سموري سنڌ (قديم توڙي هاڻوڪي) سندن اثر هيٺ آهي.

فريد ياڳت

فريد ياڳت ميان نصيرمحمد جو اعتماد وارو مريد هو. هي پنهنجي دور جو وڏو بهادر ۽ اعليٰ صفتن جو مالڪ هو. جڏهن ميان صاحب پنهنجي طاقت کي وڌائڻ شروع ڪيو، ته هن فريد ياڳت کي حڪم ڪيو، ته هو درياهه جي ٻنهي ڪناري وارو علائقو حاصل ڪري. فريد ياڳت سندس حڪم جي بجا آوري ڪندي ٻهرين موري جو مڪان هٿ ڪيو (۴۴)، جيڪو شهر بعد ۾ مورو سڏجڻ لڳو ۽ هن وقت به موجود آهي.

ميران وال

ميران وال، ميان نصير محمد جي انهن اهم فقيرن مان هو، جيڪي سنڌس حويليءَ جون ضرورتون پوريون ڪرڻ لاءِ ذميوار هئا. جيئن ته ميران وال، ميان نصير محمد جو سڳو ڀاڻيجو هو، ان ڪري پنهنجي جماعت ۾ وڏي آبرو وارو هو. هن پنهنجي نالي پٺيان ميران وال ڳوٺ ٻڌايو، جيڪو اڄ به ٽرڙي جادو شهيد ٽبي ۾ موجود آهي (۴۵).

ٻوگهو فقير

ٻوگهو فقير ذات جو ٽانچ هو. آزادي جي تحريڪ ۾ شروع ۾ ڪل وقتي ڪارڪن هو، جنهن ڪري هميشه مختلف علائقن ۾ سير سفر ڪندو ۽ مغلن خلاف عوامي قوت کي منظم ڪندو رهندو هو. هڪ ڏينهن ڀٽ گل محمد جي لغارين، ميان نصير محمد جي دعوت ڪئي. ٻوگهو فقير به الهيءَ علائقي ۾ موجود هو. هن کي به خيال جاڳيو، ته ڇو نه هو به ميان صاحب جي دعوت ڪري. جيئن ته هن جي ڪا به مستقل رهائش ڪانه هئي، جتي ميان جي دعوت جو انتظام ڪري سگهي. ان ڪري هن ڇا ڪيو جو جهنگ ۾ هڪ اهڙو زمين جو ٽڪرو، جتي پيرن جي وڻ جو جهڳٽو موجود هو، اتي هڪ ٿلهو ٺاهي وڃي ميان کي دعوت عرض ڪيائين. ميان صاحب پنهنجي هن مخلص ڪارڪن جي دعوت قبول ڪئي ۽ انهي ٿلهي تي پيرن جي ڇانوَ هيٺ ويهي سندس دعوت کاڌي. دعوت کائڻ کان پوءِ ميان صاحب کيس چيو ته فقير اسان توکي ڇا ٿا ڏئي سگهون. جواب ۾ ٻوگهي فقير عرض ڪيس ته سائين اسان کي ويهڻ جي جاءِ هجي ته ويهون. ميان صاحب سمجهي ويو، ان ڪري هن کيس ڀٽ گل محمد جي اتر اوڀر پاسي کان ڏيڍ ميل جي مفاصلي تي جاگير عطا ڪئي ۽ کيس چيو ته فقير هائي ڳوٺ ٻڌي هڪ جاءِ تي ويهي رهو. پيرن جي وڻن جي نسبت سان ان ڳوٺ کي پير ٻوگهو سڏجي ٿو (۴۶).

باجو خان

هن جو اصل نالو بهادر خان هو. ميان صاحب جي اهم صلاحڪارن مان هو. سندس ڳوٺ ڪوٽ باجو خان جي نالي سان اڄ به موجود آهي. جنهن ديهه ۾ مذڪوره ڳوٺ آهي سا ديهه به سندس نالي سان سڏجي ٿي. سندس مزار ميان نصير محمد جي قبرستان ۾ موجود آهي.

لڏو فقير لنڊ

لڏو فقير ذات جو لنڊ بلوچ هو. پاڻ ميان نصير محمد جي خاص مريدن مان هو. ميان صاحب جڏهن اورنگ زيب جي قيد خاني مان فرار ٿيو ته هيءُ فقير سفر دوران سائس گڏ هو. سفر ۾ ميان نصير محمد کي ميان يار محمد نالي فرزند ڄائو. شهزادي جي حفاظت جا فرائض لڏي فقير سرانجام ڏنا. ميان صاحب ڪالنس خوش ٿي کيس لائق فقير جو لقب ڏنو. هن فقير ميان دين محمد جي ڏينهن ۾ وفات ڪئي. کيس ڳاربي نالي ڳوٺ ۾ دفنايو ويو. هن وقت لائق پير لنڊ جي نالي سان مشهور آهي. (۴۷)

ميرڻ فقير سولنگي

ميرڻ سولنگي ميان نصير محمد جو مريد، تحريڪ آزاديءَ جو مخلص ڪارڪن، جنگي ماهر فقير هو. ميان دين محمد جي ڏينهن ۾ ميرڻ سولنگي وڏن طاقتور سردارن ۾ شمار ٿيڻ لڳو. هن منڇر ويجهو هڪ قلعو تعمير ڪرايو جيڪا زمين مغلن جي هڪ حامي جاگيردار ۽ ڪارندي بختيار خان جي هئي. جنهنڪري مغل نواب ميان دين محمد کي خط لکيو ته هو ميرڻ سولنگي کي قلعي تعمير ڪرائڻ کان روڪي. تاريخ الشاهه جي خط ۾ ميرڻ جي شخصيت تي روشني پوي ٿي ته هو زبردست ڏاهو ۽ سمجهدار ماڻهو هو (٤٨). ميرڻ اهو قلعو تعمير ڪرائي ڇڏيو هو، جنهن جا نشان منڇر جي پرسان اڄ به موجود آهن. ميان دين محمد مغل نواب کي ڪهڙو جواب ڏنو قلعي جي تعمير بابت، ان لاءِ تاريخ جي محققن کي تحقيق ڪرڻي پوندي، ليڪن روايت آهي ته اهو قلعو ميرڻ سولنگي ميان دين محمد جي اشاري تي ئي تعمير ڪرايو هو، چاڪاڻ ته ڪيس خيال هو ته جيڪڏهن مغلن سيوهڻ کان حملو ڪيو ته هن قلعي ذريعي سندن پيش قدمي کي روڪي سگهجي ٿو. هن بهادر سپهه سالار ميان يار محمد جي ڏينهن ۾ وفات ڪئي. ڪيس منڇر وٽ دفنايو ويو، جتي هر سال ڳاجي شاهه جي ميلي کان پوءِ ميلو لڳندو آهي. جتي سندس عقيدتمند احترام جا گل سندس مزار تي پيتا طور چاڙهيندا آهن.

ڦتو فقير پڇالي

سندس نالو فتح علي هو. هي فقير لغارين جي بنگلاڻي پاڙي مان هو (٤٩). ميان نصير محمد جي حرم سراءِ جو ڀاڻي پريندو هو. هن سان گڏ سلطان فقير ساند، گلاب فقير لغاري پڻ ساڳيو فرض سرانجام ڏيندا هئا. هنن ٽنهي جون مزارون ميان جي قبرستان جي اوير ۾ هڪ ميل جي مفاصلي تي آهن. سندن مزارن لڳ متيءَ جو هڪ ننڍڙو دڙو به موجود آهي جنهن مان اندازو آهي ته اتي ڦتو فقير ۽ ٻين جا گهر موجود هئا.

ڏنگر فقير (ڏنگر)

ننگر يا ڏنگر فقير ذات جو مڱسي هو. سندس وڏا پنهنجي مرشد سنڌيلي فقير (؟) جيڪو ميان آدم شاهه جو مريد ۽ خليفو هو، سان هجرت ڪري بکر ۾ رهڻ لڳا، جتان پوءِ هجرتون ڪندا ڳاڙهي ۾ سڪونت اختيار ڪيائون، جتي ننگر فقير ميان نصيرمحمد جي خدمتگارن ۾ شامل ٿي ويو. جڏهن ميان نصير محمد فيروز ويراڙ کي ساهتي جو پرڳڻو فتح ڪرڻ لاءِ حڪم ڪيو ته ننگر فقير پنهنجي مرشد سنڌيلي فقير جي حڪم تي الهي مهم ۾ فيروز ويراڙ جي فوج ۾ شامل ٿي ويو. فيروز فقير ”نوشهرو فيروز“ شهر تعمير ڪرايو ته ننگر فقير به هن شهر ۾ مستقل رهائش اختيار ڪئي. ميان صاحب سندس خدمتن جي ڪري سندس پٽ حاڪم علي کي سڌوجن واري قلعي جي فوجي ذميواري سونپي. ميان نور محمد جي وقت ۾ حاڪم علي جو پٽ خير محمد فقير نادرشاهي فوج سان مقابلو ڪيو. جڏهن غلام شاهه کي نادرشاهه ايران وٺي ويو ته خيرو فقير به

انهن ماڻهن سان گڏ شامل هو، جيڪي شهزادي غلام شاهه سان گڏ جي ايران ويا (٥٠). جڏهن ميان غلام شاهه ايران جي جلاوطني ختم ڪري واپس سنڌ پهتو ته ساڻس گڏ خيرو فقير به واپس سنڌ پهتو ۽ جلد ئي بيمار ٿي پيو. هن نوشهري فيروز ۾ وفات ڪئي. سندس وصيت موجب سندس لاش کي هن جي مرشد مراد سنڌيائي جي مزار جي پيراندي ۾ دفنايو ويو. هن وقت سندس اولاد دادو شهر جي لڳ ڳوٺ گل محمد مگسي ۾ رهي ٿو. هن گهراڻي مان ماضي قريب ۾ مولانا عبدالرحيم مگسي، محمد سهراب خان مگسي، قادر بخش خان مگسي ۽ ابوبڪر خان مگسي پنهنجي وقت جون مشهور شخصيتون ٿي گذريون آهن.

الهداد خان لنڊ

الهداد خان ذات جو لنڊ بلوچ هو. سندس پيءُ جو نالو جنگ علي هو. جنگ علي سنڌ ۽ بلوچستان جي ڪاڇي واري سرحدي علائقي ۾ لاشارين جي ڳوٺ ۾ مدفون آهي. سندس پٽ الهداد فقير ميان نصير محمد جو بهادر جنگي سپاهي هو.

ڪيترن ئي شورشن کي ختم ڪرڻ ۾ ميان نصير محمد سان گڏ هو. جڏهن بلي گومي بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو ته الهداد فقير پنهنجي قبيلي جي ماڻهن کي ساڻ ڪري جنگو جماليءَ جي فوج ۾ شامل ٿي ويو. بلي ۽ سندس حامي قبيلن کي شڪست ڏنائين. ان ڪري ميان نصير محمد وٽ ڪافي مڃتا ۽ مرتبو حاصل هوس. الهداد فقير پنهنجي پيءُ جي نسبت سان جنگوائي لنڊ فقير سڏبو هو. کيس ٻه پٽ هئا، هڪ ڪرمو فقير جنهن جي اولاد ڪرمائي لنڊ سڏجن ٿا ۽ ٻئي پٽ جو نالو خيالي هو، ان جي اولاد کي خيالائي سڏيو وڃي ٿو. الهداد فقير جي مزار تعلقي جوهي ۾ چنڊڻ جي ڪڙ سان آهي. مٿس مقبرو ٺهيل آهي ۽ هر سال جتي ميلو لڳندو آهي (٥١).

ٽيوو فقير لاشاري

ٽيوو فقير لاشاري ميان صاحب جو مريد، وڏو بهادر ۽ دلير شخص هو. هن ميان طرفان ڪيترين ئي جنگين ۾ حصو ورتو. سندس فرزند فتح فقير عرف فتو فقير ميان يار محمد جي خاص اميرن ۾ شامل هو. هن وقت سندس اولاد دادو شهر جي ڏکڻ اوير جي ڪنڊ تي اٽڪل ٽن ميلن جي مفاصلي تي جنيد لاشاري جي ڳوٺ ۾ رهي ٿي. سندن چڱو مڙس رئيس غلام حسين لاشاري آهي.

بلاول خان زرداري

بلاول خان زرداري پنهنجي قبيلي جو سردار هو. ميان نصير محمد جو مريد ۽ امير هو. ساهتي واري علائقي کي فتح ڪرڻ ۾ هن فيروز ويسر جي تمام گهڻي مدد ڪئي. جڏهن ميان نصير محمد مغلن کان لاڪات جو پرڳڻو نيڪي تي ورتو ته بلاول کي اتي جاگير ڏني ويئي. هن درياهه مان واهه کوٽائي غيرآباد زمين کي آباد ڪيو. هن وقت سندس اولاد مان حاڪم علي زرداري وارن جو خاندان موجود آهي، جيڪو نواب شاهه جي سياست ۾ حصو وٺندو رهي ٿو. بلاول خان جي وفات کان پوءِ کيس سندس جاگير ۾ دفن ڪيو ويو. اڄ تائين اهو قبرستان سندس نالي پٺيان "ٻالو جا قبا" سان مشهور آهي (٥٢).

هوت خان رند

هوت خان رند ميان نصير محمد جي اهم صلاحڪارن ۽ سردارن مان هو. ميان سان ٽر جي سفر ۾ ڪڏ هو. ٽر ڪان موٽندي رستي ۾ وفات ڪيائين. ڪيس نواب شاه تعلقي جي سهيلي ڳوٺ ۾ دفنايو ويو. مٿس هر مهيني جي پهرين تاريخ تي ميلو لڳندو آهي (٥٣).

گل محمد خان لغاري

گل محمد خان لغاري وڏو بااثر طاقتور سردار ۽ ميان نصير محمد جي خاص مريدن مان هو. جڏهن ڪمال خان لغاري ميان جي خلاف مغلن سان تعاون ڪرڻ لڳو تڏهن ڪمال جي انهيءَ ڪردار جي ڪري ميان جي انقلابي عبوري حڪومت لاءِ ڪيترائي مسئلا ۽ مونجهارا پيدا ٿي پيا، ان ڪري گل محمد خان ڪمال خان سان جنگ ڪري ڪيس شڪست ڏئي گرفتار ڪري ميان صاحب آڏو پيش ڪيو. اڄ شريف جي بزرگن ۽ گل محمد خان جي سفارش تي ڪمال خان کي معافي ملي. گل محمد خان کي آلهن خدمتن جي اعتراف ۾ جاگير ڏني ويئي، جيڪا پٽ گل محمد جي ٽالي سان مشهور آهي. سندس وفات بعد ڪيس ميان نصير محمد جي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو ۽ مزار مٿان مقبرو تعمير ڪرايو ويو. ان بعد سندس خاندان جي لغارين پاڻ کي ميان جي قبرستان ۾ دفن ڪرائڻ شروع ڪيو. لغاري رئيسن جا اڄڪلهه پندرهن مقبرا آهن، جيڪي هن خاندان جي سنڌ جي آزاديءَ واري تحريڪ لاءِ ڏنل قربانين ۽ خدمتن جي ساک پري رهيا هئا. (٥٤)

درياهه خان برهماڻي

درياهه خان، برهماڻي بلوچ قبيلي جو سردار هو. اصل ۾ ڳوٺ سجارو جو رهندڙ هو، جيڪو ڳوٺ موجوده پياري ڳوٺ جي پرسان آهي. هن فقير جي مدد سان شاه پنجي سلطان کي درياهي علائقي ۾ انتظام رکڻ ۾ تمام گهڻي سولائي ٿي، چاڪاڻ ته ڪچي جي علائقي ۾ سندس وڏو اثر هو. پاٽ جي مغل صوبيدارن سان سندس ڪيتريون ئي جنگون لڳيون. هن بهادر ۽ وفادار امير کي سندس موت کان پوءِ سندس مرشد ۽ انقلابي عبوري حڪومت جي سربراهه ميان نصير محمد جي قبرستان ۾ دفن ٿيڻ جي سعادت حاصل ٿي. سندس مزار تي مقبرو نهيل آهي (٥٥).

تاجو ليکي

ڪلهوڙن جي سجي دور ۾ ليکي قبيلي کي وڏو اثر ۽ رسوخ رهيو آهي. ميانوال تحريڪ ۾ ڪلهوڙن کان پوءِ ليکي قبيلي جي فقير کي ميان جي لقب سان سڏيو ويندو آهي. ميانوال جڏهن عاشي پڙهندا آهن تڏهن ليکي فقير آڏو پنهنجي قيادت سان وفاداري جو اقرار دهرائيندا آهن. شادمانو با خوشي ڪرڻ ويل ليکي فقير کي ئي وند لاءِ چيو ويندو آهي. ليکي اصل ۾ اڄ ۽ ديري غازي خان جا رهندڙ هئا، جنهن ڪري ڪين سرائي سڏيو ويندو آهي. تاريخ

جي ڪن مؤرخن هن قبيلي کي خالص سنڌي قبيلو سڏيو آهي پر ليکي فقير الاهي بخش حال ۾ رهندڙ لئيه (پنجاب) جو چوڻ آهي ته هي قبيلو حقيقت ۾ زلکيجا بلوچ آهن، جيڪي ڪلهوڙن وٽ لکپڙهه جو ڪم ڪندا هئا، يعني سندن ڪاتب هئا. هو ڪنهن سرڪاري لکپڙهه جون خدمتون هي فقير سرانجام ڏيندا هئا، ان ڪري کين ليکي يعني لکندڙ سڏيو ويو(٥٦) جڏهن ڪلهوڙن جو منجهن اعتماد پيدا ٿي ويو ته سندن حيثيت روحاني طور تي خليفي اول واري ٿي پئي ۽ سياسي طور هو ڪلهوڙن حاڪمن جا وزيراعظم ۽ ترجمان هئا. جڏهن ته ڪو ليکي فقير ڪچهري ۾ ايندو هو ته ميانوال تحريڪ جا اڪابر احترام ۾ اٿي بيهندا هئا. تاجو ليکي اول ميان نصير محمد جو وڏو خليفو هو، هن بزرگ جي ڪارنامن تي اڃان تائين ڪا به مفصل تحقيق اڳڌو نه آئي آهي. سندس مزار ميان نصير محمد جي مقبري جي قبرستان ۾ موجود آهي جنهن مٿان عاليشان مقبرو اڏيل آهي. هتي هڪ ڳالهه جي وضاحت ڪرڻ ضروري آهي ته تاجو [تاج محمد] نالي ٻي فرد هن خاندان ۾ ٿي گذريا آهن جيڪي ڪلهوڙا حڪمرانن جي مختلف دورن ۾ ساڳين عهدن تي فائز رهيا آهن. هن وقت هن خاندان جي پڳ ميان الاهي بخش ليکي فقير رهندڙ حال ليه تي آهي.

اعوان فقير

هن فقير جي نالي جي خبر نه پئجي سگهي آهي ۽ نه وري هن امير جي ڪارنامن جي ڪا ڄاڻ ملي سگهي آهي. ٻڌڻ ۾ اچي ٿو ته هن فقير جو اولاد ٻيڪي ديري ۾ رهي ٿو. فقير جي مزار ميان نصير محمد جي قبرستان ۾ موجود آهي جنهن مٿان مقبرو اڏيل آهي، جيڪو حال ۾ بلڪل خسته حالت ۾ آهي(٥٧).

گاجي کهاوڙ

کهاوڙ سنڌ جو قديم قبيلو آهي جيڪو اڄ ۽ سري جي ٻين حصن مان پنهنجن مرشدن سان گڏ (موجوده) سنڌ ڏانهن هجرت ڪري آيا هئا. سندن ٻولي سرائيڪي هجڻ ڪري کين سرائي سڏيو ويندو آهي.

گاجي کهاوڙ پنهنجي قبيلي جو سردار ۽ ميان نصير محمد جو معتقد هو. لاڙڪاڻي ضلعي جي شهداد ڪوٽ ۾ کيس جاگير مليل هئي، جتي هن پنهنجي نالي پنيان گاجي کهاوڙ ڳوٺ ٻڌو جيڪو اڄ به موجود آهي. هن پنهنجي ٻرڳٽي کي آباد ڪرائڻ لاءِ ڀرپور ڪوششون ڪيون جنهن ڪري هن قبيلي جا ماڻهو سکيا ستابا ٿي پيا. هي بهادر ۽ لماميارو سردار ڪيترين ئي مهمن ۾ ميان نصير محمد سان همرڪاب رهيو. سندس ڪارنامن کي اجاگر ڪرڻ سان ڪلهوڙا تاريخ جون ڪيترين ئي لڪل حقيقتون ظاهر ٿي سگهن ٿيون. سندس وفات کان پوءِ سندس لاش کي ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي پرسان دفن ڪيو ويو ۽ سندس مزار تي عاليشان مقبرو اڏايو ويو. ليڪن سندس ڳوٺ گاجي کهاوڙ (وارهه ضلعو لاڙڪاڻو) ۾ يادگيريءَ لاءِ سندس تڪيو قائم ڪيو ويو، جتي سندس معتقد زيارت ڪرڻ ايندا آهن. اڄ تائين اهو تڪيو ميانوال تحريڪ جي ڪارڪنن ۽ مريدن لاءِ گڏجاڻين جو اهم مرڪز آهي.

حوالا، اشارا ۽ واڌارا

[نوٽ: حوالا نمبر ۱-۲۴ هن مضمون جي پورئين قسط مهراڻ ۲/۱۹۹۰ع، ص ۷۷-۹۰ جي سڌ سان لاڳاپيل آهن ۽ نمبر ۲۵ کان پوءِ وارا حوالا، هن مضمون سان.]

(۱) محمد ابراهيم جويو، "شاهه، سچل ۽ سامي- هڪ مطالعو"، سنڌي اديبن جي ڪوآپريٽو سوسائٽي لميٽيڊ حيدرآباد، ڇاپو پهريون ص ۴۹.

(۲) ايضاً، ص ۵۵.

(۳) سيد علي شير قانع، مترجم مخدوم امير احمد، تحفته الڪرام ڇاپو پهريون سال ۱۹۷۶ع، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ص ۲۵۰.

(۴) مولائي شيدائي رحيمداد، "تاريخ جنت السند" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سال ۱۹۸۵ع ص ۴۵۲.

(۵) غلام رسول مهر، "تاريخ ڪلهوڙا" (سنڌي ترجمو)، جلد پهريون، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سال ۱۹۶۳، ص ۱۵۱ع.

(۶) ايضاً، ص ۱۵.

(۷) ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي قبرستان جي متولي فقير عرض محمد ولد فقير علي محمد مشوري روايت ٻڌائي ته جيل خاني ۾ هڪ رات مغل شهزادي آئي ۽ اچي ميان صاحب کي چيائين ته اوهان جي ملڪ ۾ جتوَ ٿيندا آهن. ميان نصير محمد سمجهي ويو ته مائيءَ جو مقصد ته پڇي وجو ۽ ميان صاحب قيد ۾ ڪڏ فقيرن سان اورنگزيب جي قيد مان پڇي نڪتو، (سنڌيءَ ۾ چوٽي آهي، جتوَهاڻي ٿي وڃو).

(۸) سيد سبط حسن "مارڪس اور ايشيائي طرز پيداوار" مضمون ريسرچ فورم، ص ۳۵، مجموعه ۶، ريسرچ فورم پبليڪيشنز ڪراچي، ۵- آگسٽ ۱۹۸۷ع.

(۹) ڊاڪٽر مبارڪ علي، تاريخ سنڌ، مغل دور نگارشات لاهور، سال ۱۹۸۷ع، ص ۳۲.

(۱۰) غلام رسول مهر، "تاريخ ڪلهوڙا" سنڌي ترجمو، جلد پهريون، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.

- عبوري حڪومت اها هوندي آهي، جنهن ۾ سڀ ٻن اهم متوازن هڪجهڙن گروهن ۾ ورهايل هجي. اها حڪومت ٽن قسمن جي هوندي آهي:

(الف) ڳڌيل راهه سان (Mutual consent) هن ۾ متوازن گروهه ڪنهن ڳڌيل فيصلي تحت خاص مدي تائين اقتدار ۾ مشترڪ طور تي شريڪ ٿين.

(ب) انقلابي عمل ذريعي: اهڙي حڪومت جيڪا ملڪ ۾ سياسي طور تي هلندڙ جدوجهد دوران وجود ۾ اچي. سابق قانوني حڪمران ٽولي جي پسپائي وقت عارضي طور تي اقتدار حاصل ڪري جدوجهد جي ڪاميابي تائين پنهنجو انقلابي عمل جاري رکي.

(ج) بغاوت ذريعي: جڏهن سماج جا مضبوط گروهه پنهنجي قانوني اختيار (Authority) سان بغاوت ڪري، پنهنجي ڌار حڪومت قائم ڪن ۽ اها حڪومت اوستائين پنهنجو عمل جاري رکندي اچي، جيستائين باغي گروهه ڪامياب ٿي پنهنجي قانوني حيثيت ميڙائين، يا وري ڪمزور ٿي پنهنجي شڪست قبول ڪن.

عبوري حڪومت جا اهي ٽيئي نمونا ٻن طريقن سان وجود ۾ اچن ٿا. پهريون جلاوطن حڪومت ۽ ٻيو ملڪ اندر قائم غير آئيني حڪومت.

(۱) جلاوطن عبوري حڪومت انقلابي ڌريون مُلڪ کان ٻاهر وڃي پنهنجي هڪ عارضي حڪومت قائم ڪن ٿا جيئن صاحب اقتدار طبقن جي جبر کان بچن، پنهنجي سگهه کي ملڪ تي قابض حڪمرانن خلاف منظم ڪرڻ، عالمي تائيد ذريعي تحريڪ لاءِ فنڊ ۽ ٻيون سهولتون حاصل ڪرڻ، فوجي ۽ سياسي مقصدن لاءِ دوست ملڪن جي انقلابي جماعتن ۽ عوام جي حمايت سان انقلابي مسلح دستن جي رهنمائي ڪري رياستي اقتدار تي قبضو ڪرڻ لاءِ دوست ملڪن جي سرزمين تي پنهنجي حڪومت قائم ڪنديون آهن. انهن مقصدن کي حاصل ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته اها حڪومت اهڙي دوست مُلڪ ۾ قائم ڪئي وڃي جنهن جون علائقائي سرحدون هڪ ٻئي سان مليل هجن ته جيئن فوجي سياسي ۽ اقتصادي مسئلن کي سولائي سان تيز ڪري سگهجي. ساڳي طرح بغاوت جي صورت ۾ به باغي پنهنجي وطن کان ٻاهر دشمن رياست جي تائيد سان پنهنجي حڪومت ٺاهي، ويڙهه جي عمل جي مقصد سان ان ڌارئي ملڪ جي سرزمين کي اڏي طور تي استعمال ڪندي دهشت گردي ۽ طويل جنگ شروع ڪن. انقلابي جلاوطن عارضي حڪومت ۽ باغي عبوري حڪومت ۾ هي فرق آهي ته انقلابي عارضي جلاوطن حڪومت نظرياتي طور تي پنهنجو واضح ۽ چٽو مقصد رکندي آهي، ان ڪري ملڪ ۾ عوام جي وڏي اڪثريت ان جي حامي هوندي آهي پر عارضي باغي جلاوطن حڪومت هٿيارن جي سگهه ۽ بيروني سازشن تحت وجود ۾ ايندي آهي، ان ڪري ان کي ڪابه عوامي تائيد حاصل ٿي نه ٿي سگهندي آهي.

(۲) عبوري حڪومت جي قائم ٿيڻ جو ٻيو طريقو هي آهي ته اها مُلڪ جي اندر ڪنهن خاص حصي تي قائم ڪئي وڃي جتي تحريڪ جي حامين جي گهڻائي هجي. دفاعي پوزيشن مضبوط هجي ته جيئن رياستي جبر کان پاڻ کي محفوظ بنائي سگهجي. تحريڪ جي قيادت هڪ ڪامياب فوجي جنرل وانگر پنهنجن ڪارڪنن جي همت افزائي ڪندي آهي. ۽ مقصدن جي ڪاميابين تائين سندن نظرياتي توڙي مادي ضرورتن کي پورو ڪندي رهندي آهي. مُلڪ اندر عبوري طور تي قائم حڪومت به ساڳين اصولن، مقصدن ۽ بنيادن تي قائم ڪئي ويندي آهي، جيڪي عبوري، جلاوطن حڪومت جا هوندا آهن:-

(۱۱) "ميين شاهه عنات جو ڪلام" مقدمه ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ص ۵۰ سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سال ۱۹۶۳ع.

(۱۲) غلام محمد لاکو: مضمون "ڪلهوڙا ڪڏهن ۽ ڪيئن حڪومت ۾ آيا" مقالا ـ مرتب: ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ۽ محمد قاسم ٻگهيو ص ۲۲۳-۲۱۸، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو ۱۹۸۸ع.

(۱۳) قانوني طور تي مڪمل جاءِ نشيني هيٺين شرطن تي عمل ۾ ايندي آهي.
(الف) جڏهن هڪ رياست پوري طور تي ختم ٿي وڃي ٿي ۽ آن جي جاءِ ڪا نئين رياست وٺي.
(ب) جڏهن هڪ رياست جو ٻيءَ رياست سان الحاق ڪيو ويندو آهي ته ٻئي رياستون گڏجي هڪ پولن ۾ رهي پنهنجي اڪيلي بين الاقوامي انفراديت تسليم ڪرائين.
(ج) ڪنهن بين الاقوامي ڪانفرنس جي تجويز مطابق هڪ رياست ڪيترن ئي بين بين الاقوامي شخصيتن ۾ تقسيم ٿي وڃي يا وري ڪن حالتن ۾ هڪ رياست ڪنهن عهد نامي تحت ڪيترن جدا شخصيتن ۾ تقسيم ٿي وڃي ٿي.

ساڳي طرح جيڪڏهن اسين جزوي جاءِ نشيني جي اصول تي غور ڪنداسون ته معلوم ٿيندو ته جزوي جاءِ نشيني ان وقت عمل ۾ اچي ٿي، جڏهن (۱) ڪا رياست نئون علائقو فتح ڪري يا وري سپردگيءَ وسيلي ڪري. (۲) ڪنهن بغاوت جي صورت ۾ يا آزاديءَ جي تحريڪ جي خاتمي وقت آزاديءَ جو اعلان ڪري. جنهن سان ڪا نئين رياست وجود ۾ اچي وڃي ٿي.

(۱۴) ميان نصير محمد هنن علائقن ۾ پنهنجي عبوري انقلابي حڪومت قائم ڪئي هئي.
۱- هنڙي: هن ۾ چالڊڪا، قنبر ۽ ڏوڪري جا علائقا شامل هئا.
۲- ڪاڇو: جوهي تعلقو، خيرپورناٿن شاهه ۽ ميهڙ جو جابلو علائقو شامل هو.
۳- شاهه پنجو: دادو تعلقو، خيرپور جو ڪڇي وارو علائقو شامل هو.
۴- ساهتي: مورو تعلقو، نوشهرو فيروز تعلقو ۽ ڪنڊيارو تعلقو.
۵- لاڙڪاڻو: سڪرنڊ ۽ نواب شاهه جا تعلقا شامل هئا.
(۱۵) راز محمد رمضان ڪتاب "ڪاڇي شاهه".
(۱۶) ڪتاب ايضاً.
(۱۷) عزيزالله ڪنگراڻي "جوهي تعلقي جو تاريخي ۽ ادبي جائزو" قلمي نسخو ص ۱۷.
(۱۸) مهر غلام رسول "تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور" سنڌي ترجمو سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد جلد پهريون ڇاپو پهريون ۱۹۶۲ع ص ۱۵۸.
● رحيم داد مولائي شيدائي "تاريخ جنت السنڌ" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سال ۱۹۸۵ع ص ۴۴۴.
(۱۹) روايت فقير سرائي الاهي بخش ولد بهاول خان ليکي عمر ۶۰ سال رهندڙ ليه پنجاب.
(۲۰) عزيزالله ڪنگراڻي جوهي تعلقي جو تاريخي ۽ ادبي جائزو قلمي نسخو ص ۱۶.
(۲۱) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ "جنگ نامو" ص ۶۶ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سال ۱۹۸۴ع.
(۲۲) عزيزالله ڪنگراڻي "جوهي تعلقي جو تاريخي ۽ ادبي جائزو" قلمي نسخو ص ۱۲.
(۲۳) راز محمد رمضان، ڪاڇي شاهه ص.
(۲۴) ڪتاب ايضاً.
(۲۵) روايت فقير عرض محمد مشوري، متولي درگاهه ميان نصير محمد، ضلعو دادو، عمر ۶۰ سال.
(۲۶) روايت ساڳي.

(٢٧) مهر غلام رسول، ” تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور“، جلد ٻهريون، ڇاپو ٻهريون، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سال ١٩٦٢ع، ص ١٥٨.
(٢٨) ڪتاب ايضاً.
(٢٩) روايت عبدالله خان ڪلهوڙو، ويٺل حافظ ميرمحمد ڪلهوڙو. هن روايت جي تصديق ڪئي، ميان مخدوم پير غوث محمد آف ڪولڙي ڪبير شريف.
(٣٠) عزيزالله ڪنگراڻي، ”جوهي تعلقي جو تاريخي ۽ ادبي جائزو“، قلمي نسخو، ص ٣٦.
(٣١) روايت عبدالله خان ڪلهوڙو، ويٺل ڳوٺ حافظ ميان مير محمد ڪلهوڙو لنڪ خدا آباد.
(٣٢) عزيزالله ڪنگراڻي، ”جوهي تعلقي جو تاريخي ۽ ادبي جائزو“، قلمي نسخو، ص ١٨.
(٣٣) ڪتاب ايضاً، ص ١٨.
(٣٤) روايت عرض محمد فقير مشوري، متولي درگاهه ميان نصير محمد، لنڪ جوهي.
(٣٨) ڊاڪٽر قريشي حامد علي خاناڻي، ”ڪلهوڙا دور جا نامور سپه سالار“، مقالو سنڌ بهار نمبر ١٩٨٣ سنڌ اسٽڊيز حيدرآباد، ص ٩٢.
(٣٩) مهر غلام رسول، ”تاريخ ڪلهوڙا“، جلد اول، سنڌي ترجمو، ڇاپو ٻهريون، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سال ١٩٦٢ع، ص ٩٢.
(٤٠) ڊاڪٽر قريشي حامد علي خاناڻي، ”ڪلهوڙا دور جا نامور سپه سالار“ مقالو سنڌ بهار نمبر ١٩٨٣ سنڌ اسٽڊيز سينٽر حيدرآباد، ص ١٧٠.
(٤١) مهر غلام رسول، ” تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور“، جلد اول، سنڌي ترجمو، ڇاپو ٻهريون، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سال ١٩٦٢ع، ص ١٧٠.
(٤٢) ڊاڪٽر قريشي حامد علي خاناڻي، ”ڪلهوڙا دور جا نامور سپه سالار“، مقالو سنڌ بهار نمبر ١٩٨٣، سنڌ اسٽڊيز سينٽر حيدرآباد، ص ٩٢.
(٤٣) مهر غلام رسول، ” تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور“، جلد ٻهريون، سنڌي ترجمو ڇاپو ٻهريون، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سال ١٩٦٢ع، ص ١٦٦.
(٤٤) مرزا قليچ بيگ، ”قديم سنڌ ۽ ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو“، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سال ١٩٨١ع، ص ٨١.
(٤٥) روايت محمد حسن ولد خيرالدين ويٺل ڳوٺ محمد حسن لانچ، رهندڙ ڀال دادو شهر، عمر ٦٠ سال.
(٤٦) روايت ساڳي.
(٤٧) روايت عبدالله خان ڪلهوڙو، ويٺل ڳوٺ حافظ ميرمحمد لنڪ خدا آباد.
(٤٨) مهر غلام رسول، ” تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور“، جلد ٻهريون، ڇاپو ٻهريون، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سال ١٩٦٢ع، ص ٤٧-١٧٢.

(٤٩) فقير عرض محمد مشوري، روايت ڪئي.

(٥٠) مهر غلام رسول، ”تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور“، جلد ٻيو ٻيو ڇاپو ٻيو ٻيو، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سال ١٩٦٣ع، ص ٤٠٦.

(٥١) روايت ڪئي محمد يعقوب ولد امير علي لنڊ، ويٺل شاهه آباد ڇانگو.

(٥٢) نزاڪت علي عباسي، ويٺل ٻچيري تعلقو نوابشاهه.

(٥٣) روايت ساڳي.

(٥٤) روايت ڪئي لعل بخش ولد شمس الدين خان لغاري، ويٺل نوڙ تعلقو جوهي.

(٥٥) روايت ڪئي فقير عرض محمد مشوري، متولي درگاهه ميان نصير محمد ڪلهوڙو.

(٥٦) روايت ڪئي فقير الاهي بخش ولد بهاول خان، ليکي رهندڙ ليه پنجاب.

(٥٧) روايت ڪئي فقير عرض محمد مشوري، متولي درگاهه ميان نصير محمد.

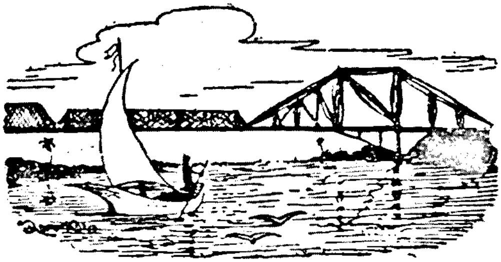

ٺٽي ۾ آيل صدمات

(ارغون دؤر)

مير خادم حسين ٽالپر

ٺٽي شهر جي شاهوڪاري ۽ عظمت

هي شهر سمه سردارن جي دور کان گهڻو اڳ ساري هندستان ۾ مشهور ٿي چڪو هو. سڀ کان پهرين فارسي جي عظيم شاعر امير خسرو پنهنجي ڪلام ۾ ٺٽي شهر جو ذڪر ڪيو آهي. عام طرح سان چيو ويندو هو ته هن شهر جو بنياد جام نظام الدين ننڊي (٨٦٦هه / ٩١٤ع) ۾ رکيو هو، مگر حضرت امير خسرو جي ڪلام (مثنوي نه سپهر) ۾ هن جو ذڪر هن شهر جي حسين جي حسن جي ساراهه ڪندي ڪيو آهي. امير خسرو (٦٥١-٧٠٥هه) جام نظام الدين کان ٻه سؤ سال پهرين گذريو آهي. گويا شهر ٺٽو ان وقت ساري هندستان ۾ مشهور ٿي چڪو هو. بهرحال هي شهر شاهوڪاري، عظمت ۽ حسن ۾ لاثاني هو. مسٽر چيلاڻي پنهنجي ڪتاب "سنڌ جي اقتصادي تاريخ" ۾ هن شهر جي باري ۾ نهايت قيمتي حوالا ڏنا آهن ۽ معلومات مهيا ڪئي آهي. تفصيل لاءِ ان جو مطالع ڪرڻ گهرجي. هت صرف چند ضروري حوالا پيش ڪريون ٿا، جيئن هن شهر جي عظمت ۽ شاهوڪاري سان گڏوگڏ هن شهر جي صنعت ۽ تجارت جو واضح اندازو ٿي سگهي.

ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته ٺٽو چوڏهين صدي کان ارڙهين صدي جي وچ واري عرصي تائين سنڌ جو اهم ترين شهر هو. ڊاڪٽر بالڪرشن جي چوڻ مطابق "ٺٽو سترهين صديءَ ۾ پهريون ۽ گهڻي ۾ گهڻي اهميت رکندڙ شهر هو، ۽ سڄي اتر هندستان ۾ ڪوبه شهر اهڙو نه هو جنهن ۾ ٺٽي کان وڌيڪ واپار هلندو هجي."

ڊاڪٽر مڪرجي، ڊي. لئيٽ جي حوالي سان تصديق ڪري چوي ٿو ته (ٺٽو) هندستان ۾ سڀ کان وڏي ۾ وڏو واپاري مرڪز هو.

آئين اڪبري جو صاحب اسان کي ٻڌائي ٿو ته ٺٽو هڪ نهايت آباد بندر هو، جنهن ۾ ننڍيون توڙي وڏيون اٽڪل چاليهه هزار ٻيڙيون هونديون هيون. هندستان جي مکيه مارڪيٽن، ملتان، لاهور، آگري ۽ احمدآباد سان ٺٽي جا گهاٽا واپاري لاڳاپا هوندا هئا. سنڌ واپار الهندي ڪناري تي گوئا، ڪيمبي ڊيو، سورت ۽ ڏکڻ ۾ ملبار جي مکيه بندرن سان هلندڙ هو.

ٺٽي جو واپار صرف هندستان تائين محدود نہ هو، پر ايران، افغانستان، وچ ايشيا ۽ اولهہ يورپ سان پڻ وڏي پيماني تي واپاري ناتا سنا هلندي هئس.

ٺٽي جي عظمت ۽ شاهوڪاري: ٺٽي جي اهڙي تہ عظمت هئي جو "تاريخ طاهري" جو مؤلف سمن جي دور جي ساراهہ ۾ جنسي شاعري ڪرڻ ٿو لڳي.

"حقيقت اها آهي تہ ٺٽي جو بنياد ڪنهن اهڙي سڀاڳي ساعت تي پيو جو هتي جي رهواسين تڪليف ۽ رنج ڪي ڪڏهن بہ ڪين ڏٺو آهي... جهڙو آرام ۽ خوشي هنن کي آهي اهڙي ڪنهن ٻي هنڌ ورلي لڀندي. هفتي ۾ هڪ ڏينهن پورهيو ڪري باقي ڏينهن آرام ڪرڻ ۽ دل جو سڪون حاصل ڪرڻ، فقط ٺٽي جي ماڻهن کي ميسر آهي."

سترهين صدي جو مقامي مورخ فريد بکري بہ ساڳيءَ طرح چوي ٿو، "اُني کي ڏرتيءَ جي جنت سڏي سگهجي ٿو. هتي جي رهواسين ڪڏهن بہ ڏکي گهڙيءَ ۾ پير نہ رکيو آهي. هنن جي دلين تي خوشي ۽ راحت جو راڄ آهي. ٿوري ۾ جيڪڏهن ائين چئجي تہ ٺٽو عراق ثاني آهي."
پورهي ليڪڪن جا حوالا بہ نهايت معلوماتي ۽ گهڻي اهميت وارا آهن.

هڪ معتبر تبصره نگار ٿئولات (١٦٦١هہ) لکي ٿو تہ هن صوبي جو مکيہ شهر ٺٽو آهي. ۽ سڀ ڳالهہ هيٺ ڏکڻ ۾ ديبول جو شهر آهي... هن ملڪ ۾ واپار تمام گهڻو هلي ٿو، ۽ خاص ڪري ٺٽو انهيءَ واپار جو مرڪز آهي، جتي سموري هندستان جا واپاري اچي رهي رهواسين، صنعتڪارن، ڪاريگرن جون ناهيل عجيب وغريب شيون اچي خريد ڪندا آهن. اهي ڪاريگر سيني هنرن ۾ عجب جهڙي قابليت ۽ مهارت جا مالڪ آهن (١). ٺٽي شهر جي صنعت ۽ تجارت اهڙي وسيع پيماني ۽ اهڙي اوج تي هئي جو جيڪي جهاز ايندا هئا، سي سڀ سامان سان پرجي ويندا هئا. اللّٰه سائين هن ملڪ کي هڪ ڀيرو وري سنڌس ماضي وارو امن وامان خوشحالي صنعتي ۽ تجارتي اوج نصيب ڪري. جيڪڏهن اسان پنهنجي صلاحيتن کي سهڻي نموني ڪم آڻيون تہ گذريل دور واري اوج تي پهچڻ جا گهڻا امڪان آهن.

ٺٽي شهر جي آباد ٿيڻ ۽ ترقي ۽ اوج تي پهچڻ جو احوال پيش ڪيو ويو. سمہ دور جي آخر ۾ ايران هندستان ۽ سنڌ ۾ عجيب قسم جي افراتفري شروع ٿي. تاريخ هن افراتفري مان جيڪي نتيجا حاصل ڪيا اهي هي آهن:

١- ايران تي شاهہ اسماعيل صفوي قابض ٿيو.

٢- هندستان تي ظهيرالدين بابر قبضو ڪيو.

٣- سنڌ تقريباً ڇهہ سؤ سال مقامي حاڪمن جي قبضي ۾ رهڻ کان پوءِ ايران جي ارغون خاندان جي قبضي ۾ آئي.

---

(١) سنڌ جي اقتصادي تاريخ ص ٢٥، ٢٦ ۽ ٢٧.

شاهہ بيگ ارغون جو سنڌ ۾ اچڻ

شاهہ بيگ ارغون چنگيزي نسل مان هو. سندس بهادري ڪمال جي حد تي پهتل هئي. شاهہ بيگ جو والد امير ذوالنون مختلف سلطانن جي دربار مان ٿيندو آخر خراسان جي سلطان ابوحسين جو منظور نظر ٿيو جنهن غور ۽ داور جو علائقو سندس حوالي ڪيو. مير ذوالنون هڪ ننڍو لشڪر تيار ڪري ۸۸۴هہ ۾ ان طرف ويو ۽ ٽن چئن سالن جي عرصي ۾ ساري علائقي جي هزاره ۽ نڪدري (درست تڪرري) قبيلن کي زير ڪري امن امان بحال ڪيو. ان وقت کان قنڌار بہ حڪومت هن خاندان جي قبضي ۾ رهي. (تاريخ معصومي ص ۱۱۰)

جڏهن بابر بادشاهہ قنڌار تي حملا شروع ڪيا تہ امير ذوالنون جي پٽ ميرزا شاهہ بيگ ارغون سويءَ تي قبضو ڪيو ۽ سنڌ تي بہ حملو ڪيو ۽ اڪثر چالاڪي ۾ سنڌ جي ڳوٺن ۾ ڦرلٽ ڪئي(۱). بابر بادشاهہ قنڌار تي قبضو ڪرڻ چاهيو ٿي تہ شاهہ بيگ ارغون سنڌ فتح ڪرڻ جو ارادو ڪيو ۽ ڪاهان ۽ باغبان تي حملو ڪري اتي ڦرلٽ ڪئي. مخدوم جعفر ميرزا عيسيٰ ترخان کان روايت ڪئي آهي تہ هن حملي ۾ مغل هڪ هزار تہ صرف اهي اٺ ڪاهي ويا جيڪي رات جو هرلا هلائيندا هئا (۲). آخرڪار هن ۱۳-شوال ۹۲۸ (۱-سيپٽمبر ۱۵۲۲ع) قنڌار جون ڪنجيون بابر بادشاهہ جي حوالي ڪيون(۳). ۽ پاڻ سيوي هليو آيو. جيئن ملتان جي گرمي گرد ۽ گدا مشهور آهن، اهڙيءَ طرح سيوي جي گرمي بہ مشهور آهي. "سبي آفريدي دوزخ چرا ساختي" (سبي پيدا ڪئي تہ پوءِ الله سائين دوزخ ڇو ٺاهي.) ان کان علاوه ڪائڻ لاءِ بہ ڪجهہ بہ نہ هو. بقول مير معصوم بکري، هڪ فصل ۾ تہ اهو حال ٿيو جو سپاهہ کي صرف ڪجرن ۽ ڪوڪڙن تي گذر ڪرڻو پيو. ڪاڌي لاءِ اهو ڪجهہ هو. گرمي جو حال هن طرح هو تہ هن خطي جي ڪهڙي حصي ۾ گرم لوءِ هلندي آهي جيڪا چار مهينا جسم کي جلائيندي رهندي آهي(۴).

ميرزا شاهہ بيگ ارغون نهايت تنگي جي حالت ۾ هو ۽ سنڌ کي فتح ڪرڻ لاءِ منصوبو بنائي رهيو هو تہ ڪيس حاڪم سنڌ ڄام فيروز طرفان سنڌ اچڻ جي دعوت پهتي. هن دشمن جنهن ڪاهان ۽ باغبان جا ڳوٺ لٽي ويران ڪري ڇڏيا هئا ان کي دعوت ڏيڻ جو مقصد ڇا هو. تاريخ طاهري مان معلوم ٿئي ٿو تہ سندس مقصد اهو هو تہ "روبہ ادبار آن نهال پربا پرورده پدر" يعني دريا خان آورد (۵) ترجمو سندس والد جي پرورده يعني دريا خان جي اقتدار کي ختم ڪري جيڪو ميوبدار وڻ وانگي ميوي سان ڀريل هو. حقيقت اها آهي تہ ڄام نظام الدين جي وفات کانپوءِ ملڪ جو سارو انتظام دريا خان جي هٿ ۾ هو. اها ڳالهہ ڄام فيروز جي حاسد ۽ بي سمجهہ

۱- تاريخ معصومي ص ۱۰۴.
۲- ايضاً ص ۱۳۱.
۳- تاريخ معصومي ص ۱۴۸.
۴ ۽ ۵- ايضاً ص ۱۵۳.

دوستن ۽ عزيزن کي پسند نہ هئي ان ڪري نوجوان ناتجربيڪار حاڪم جا ڪن پرڻ شروع ڪيائون ۽ ان کي چيائون تہ شمارا در نظر نمي آورد، وچنان هي پندارند کہ بعد از وفات جام ماضي مالک حال همان است شما کہ الحال ملک در قيد خود نخواهند آورد هرگز مردم رجوع بشما نخواهند داشت (۱).

ترجمو توهان کي نظر ۾ نٿو آڻي ۽ سمجهي ٿو تہ جام (نظام الدين) جي وفات کان پوءِ هن ملڪ جو مالڪ نئي پاڻ آهي. ظاهر نسيالي وڌيڪ پڌائي ٿو تہ هنن حاسد سردارن دريا خان خلاف گهڻيون ئي سازشون ڪيون پر ڪين ڪاميابي نصيب نہ ٿي. آخرڪار جام فيروز جي والده کي برغلائڻ شروع ڪيائون ۽ کيس چيائون تہ ”دارين حکومت نام نشان جام فيروز نيست و تمام ملک بکام اين غلام گشتہ (۲). هن حڪومت ۾ جام فيروز جو نالو ۽ نشان بہ نہ آهي سارو ملڪ هن غلام جي مرضي سان هلي ٿو. ان کان پوءِ کيس مشورو ڏنائون تہ ”مغلان را از قندهار بايد آدورد از دمر رو بر آورده اگر ملک باز بما حوالہ کنند اوليٰ و الا از فروتني و زبوني اين زرخريد از آنها کشيدن بسي آسان است (۳) مغلن کي قندار کان وٺي اچجي جيڪي ان کي ختم ڪن ان کان پوءِ جي ملڪ اسان جي حوالي ڪيائون تہ بهتر پر جي ائين نہ ٿيو تہ بہ هن زرخريد غلام جي مقابلي ۾ مغلن هٿان بي عزت ٿيڻ گهڻو آسان آهي. آخرڪار وفد موڪلي ميرزا شاهہ بيگ کي ملڪ تي چاڙهي آيا. ٺٽي لنگر جا رهواسي جيڪي سمہ سردارن جي طويل دور ۾ نهايت امن امان ۽ عيش و عشرت ۾ رهندا آيا ۽ هنتي ۾ صرف هڪ ڏينهن ڪم ڪندا هئا ۽ باقي ڏينهن باغن ۾ گذاريندا هئا. بقول تاريخ طاهري ”فراغت و آب ناز پرورده بوندکہ شئوروشر مصاف را از مسافت بعيد بازي مي پندا شتند“ شهر جا ماڻهو جيڪي فراغت ۾ وقت گذاريندا هئا. ناز پرورد هئا تن جنگ جي گوڙ گمسان جو پري کان تماشو ڏٺو (۴). دريا خان جام فيروز کي چيو تہ هي مصيبت تو پاڻ پنهنجي ۽ ملڪ جي مٿان آندي آهي، هاڻ بہ وقت آهي تہ هنن سان مقابلو ڪريون مگر افسوس نصيحت اورا غرض پنداشتہ خود فراغيت خاطر درخانہ نشت (۵) هن جي نصيحت کي خود غرضي سمجهي محل ۾ نهايت اطمينان سان ويٺو رهيو. سپہ سالار دريا خان مغلن جو مقابلو ڪيو مگر ”ناوک کاري در گلو خورد شهيد شد (۶) قاتل تير سندس گلي ۾ لڳو ۽ هو شهيد ٿي ويو. ميرزا شاهہ بيگ سان ۽ ان کان پوءِ ٺٽي جي رهواسين تي ڇا گذريو، ان جو احوال تفصيل سان نہ ڏنو آهي، صرف ايترو لکيو آهي تہ زميندارن تي هر فصل جي ڏل مقرر ڪري ويو. البت تاريخ معصومي جو صاحب اسان کي پڌائي ٿو تہ محرم جي ۱۱- تاريخ ٺٽي ۾ داخل ٿيو ۽ ۲۰- محرم تائين مغل، شهر ٺٽي جي ماڻهن کي ذليل ڪندا رهيا (۷). ان کان پوءِ اهو فيصلو ڪيو تہ اڌ ملڪ کوہ لکي کان ٺٽي تائين جو علائقو جام فيروز جي حوالي ڪيو وڃي ۽ لکي کان مٿي علائقو پنهنجي منتظمين جي حوالي ڪيو.

---

(۱) تاريخ طاهري ص ۵۷. (۲) ايضاً ص ۵۷. (۳) ايضاً ص ۵۷. (۴) ايضاً ص ۵۸.
(۵) ايضاً ص ۵۸. (۶) ايضاً ص ۵۸ (۷) تاريخ معصومي ص ۵۵.

ميرزا شاهه بيگ جي وفات ۹۳۰هه (۱) کان پوءِ شاهه حسن کي خبر ملي ته ميرزا شاهه بيگ جي وفات تسي چام فيروز ۽ ٺٽي جي ماڻهن خوشيءَ جو جشن ملهايو آهي. ان خبر ملڻ سان شاهه حسن ٺٽي ڏانهن آيو ۽ جڏهين چامن جي شيشي جو جام مغان جي حملي جي بهاڙي پٿر سان ٽڪرايو ته پور پور ٿي ويو. ان کان پوءِ ٺٽي شهر تي ڪهڙو عذاب نازل ٿيو ۽ هن ملڪ کي پنهنجي دشمن کان ڪهڙي طرح پاڪ ڪيو ان جو ذڪر هن طرح ڪيو آهي:

"نوعي ملک را از مالکان باستان پاک داشت که چون مواز خمير از مردم سمه، کسي در اين ديار نگهداشت خمير ولايت از موي اين مورديان بنوعي ولهجي مونمود، که اثر شر از اين شريران نيامده آلکه سر از اطاعت پيچيد سر برتن سلامت لديد و آلکه شور و شر بر انگيخت سر آن از همسري آن سربسي فرسخ گريخت، سران آن ولايت و سرداران آن ملک راغملان چنان دمار از سربدر آوردلد که بجائي شمشير بجهت زراعت بيل بدست آورده کدپوري پيشه داشتند و بجاي تير و کستاري يمني جمدر دستکاله برائي درويدن علف در کمر عيان آويختند و بجائي برچي که عبارت از نيزه بوده باشد چوب قبله برکتف و روش نهارند و بجاي اسپ گاؤ براي زراعت. نگاهه نموده نخوت و تکبر و رعونت و نفسانيت حکومت ملک که در سرداشتند گذاشتند هرکه اين شعار برخود آشکار لمي داشت ميرزا در اين ملک او را مامون و سلامت نگذاشت (۲)."

ترجمو: هن ملڪ کي (شاهه حسن) پراڻن حاڪمن کان ڪهڙي طرح پاڪ ڪيو جينن مکڻ مان وار ڪڍجي. سمه خاندان مان ڪنهن شخص کي هتي رهڻ نه ڏنو. هن باغين جي دماغن مان ملڪ حاصل ڪرڻ جي خيال کي اهڙي طرح ڪڍي ڇڏيو هو جو وري انهن ڪنهن قسم جي شرارت نه ڪئي. جنهن نا فرماني ڪئي ان جو سر سلامت نه رهيو. جنهن شور ۽ شر پيدا ڪيو ان جو سر ان کان ڪئين ڪوهه پري وڃي ڪريو. ڪين اهڙو ذليل ڪيو جو تلوارون ڇڏي ڪوڏر کڻي کيتي جو پيشو اختيار ڪيو. نيزي ۽ ڪتارين بجاءِ گاهه ڪرڻ لاءِ ڏاٽو چيلهه سان ٻڌڻ شروع ڪيائون. برڇن ۽ ڀالن بجاءِ ڏراڙن واري لٺ ڪلهي تي کنيو ٿا وتن ۽ گهوڙن بدران زمين ناهڻ لاءِ ڍڳا ڏاريا اٿن. تڪبر گهمنڊ فخر ۽ حڪومت حاصل ڪرڻ جو خيال جيڪو سندن دماغ ۾ هو سڀ ترڪ ڪري ڇڏيائون. هن ظلم ۽ تشدد جي ڪري عام ماڻهن تي ايڏو خوف طاري ٿي ويو جو بقول طاهري:

"مهابت مغلان در خاطر مردان و زنان چنان لشت که اکثر اوقات بعض در صحرا از ديدن مغلان مهيب تر ترکيب طاقي پوش مردان را زهره ترق گرديده و زنان وضع حمل داشته (۳)."

---

(۱) ايضا وفات شاهه بيگ ۹۲۸هه. (۲) ايضا تاريخ طاهري، ص ۶۳.
(۳) " تاريخ طاهري "، ص ۶۴.

مغلن جي هيبت ماڻهن جي دلين ۾ اهڙي ويهي رهي جو اڪثر جهنگ ۾ جڏهن مغلن جي شڪل ڪو مرد ڏسندو هو ته ان تي خوف طاري ٿي ويندو هو ۽ عورتن جا هار ڪري پوندا هئا. هن احوال مان معلوم ٿيو ته ڄام فيروز جي اقتدار جي هوس ڪيس ان ڪان پوءِ سنڌس خاندان ۾ سڀ ڪان وڏي ڳالهه ته ساري ملڪ کي ٻگهڙن جي حوالي ڪري ڇڏيو. تاريخ ۾ اهڙا گهڻا واقعا مان ٿا، جن ۾ اقتدار جي هوس، حسد، لالچ ۽ خوف جي ڪري افراد، خاندان، قبيلا، قومون ۽ ملڪ برباد ٿي ويا. ابو مسلم خراساني کي عباسي خليفي خوف جي ڪري قتل ڪرائي پاڻ کي هڪ مخلص دوست ڪان محروم ڪري ڇڏيو، ابوالعباس جي خاندان عباسي خليفن سندن مخلص برمڪي خاندان تي ان ڪري ظلم زيادتيون ڪيون. هلاڪو خان کي خود عباسي دربار جي وزيرن حسد جي ڪري دعوت ڏئي بغداد کي برباد ڪرايو. بابر بادشاهه کي تنذار ڪان هندستان اچڻ جي دعوت اوڌين جي درٻارين سوڪلي هئي. همايون بادشاهه جي وفات ڪان پوءِ بيرم خان جيڪو اڪبر بادشاهه جو اتاليق (استاد) هو ۽ همايون جو پيڙويو ۽ نهايت مخلص دوست هو، ان کي صرف ان ڪري معزول ڪيو ويو جو جيئن ڄام نظام الدين جي وفات ڪان پوءِ ساري ملڪ جو اقتدار دريا خان جي هٿ ۾ هو اهڙي طرح همايون جي وفات ڪان پوءِ سارو ڪاروبار بيرم خان جي هٿ ۾ اچي ويو هو. ڪلهوڙا دور ۾ ميان غلام نبي خان تخت حاصل ڪرڻ جي لالچ ۾ تخت جي پنجن وارثن ميان سرفراز خان، ميان عطر خان وغيره کي قتل ڪرائي ڇڏيو. ميان غلام نبي ڪان اڳ ميان سرفراز خان ٽالپر اميرن تي شڪ جي ڪري مير بهرام خان ۽ سندس پٽ مير صوبدار خان کي قتل ڪرائي ڇڏيو، جڏهن ميان غلام نبي خان خاندان جي پنجن شهزادن کي قتل ڪرائي تخت تي ويٺو ته ان وري مير بهرام خان جي ٻئي پٽ مير بجار خان کي قتل ڪرائي ڇڏيو. جڏهن ميان عبدالنبي تخت تي ويٺو ته ان وري پنهنجي بهادر ۽ مخلص امير مير بجار خان جي پٽ مير عبدالله خان کي قتل ڪرائي ڇڏيو. هن قتل ڪان پوءِ مير صوبدار جي پٽ مير فتح علي خان ميان غلام نبي خان کي هالاڻي جي ميدان ۾ شڪست ڏني، ۽ ڪلهوڙا حاڪم سنڌ جي حڪومت وڃائي ويهي رهيا.

هت ٿئي تي نازل ٿيڻ وارين مصيبتن جو ذڪر ٿي رهيو آهي، جن جي ابتدا ارغونن جي آمد سان ٿئي ٿي، مگر همايون بادشاهه جي اچڻ سان سنڌ تي ڇا گذريو، ان جو مختصر احوال پيش خدمت آهي. همايون بادشاهه ۹۴۶هه ۾ فريد خان عرف شيرخان سوري افغان ڪان شڪست کائي سنڌ ۾ آيو سلطان محمود خان بکري همايون جي اچڻ ڪان پوءِ ملڪ سنڌ کي برباد ڪرڻ شروع ڪيو، جيئن بادشاهه کي سنڌ پر لشڪ سپاهين لاءِ اناج وغيره مهيا نه ٿي سگهي. تاريخ طاهري جو صاحب لکي ٿو ته سلطان محمود، دست در خرابي و ويراني ملک برداشت. هرکه از دهقانيان غله مي کاشت از خصومت و کينه پوست او برکشيده از کاه مي انباشت. بجيز آب و علف کسي روي غله در خواب خيال نمي ديد. نان برابر جان بلکه از آن عزيز بود دبي خوان فلک کسي چهره اورا عيان در نمي يافت، کساني که هوس کاشتن غله ميداشتند

چون خوش سر آلها را در ديده خرمن ارخرمن مي انباشتند و ويراني چنان بولايت سند پديد آمد که در هر مرز و بوم که نغمه سرائي مي شد بجيز ادائي بوم شوم لواي ديگر نمي برآمد. امن و امان از ميان جنان برخواست که فتنه بجاهي آن نشت و حکم ميرزا نيزهم چنان برزمينداراڻ جاري گشت آبادي خراب سازندو بناکه برپا باشد براندازند کديواران از کديوري کياره گيرند تا لشکر بيگانه از بينواي‌ء نتوانـد پابجنگ محکم داشت از بکهر تـا تهته. همچنان داشتند بنوعي و بنهجي قحط پديد آمد که فضل غله را زرين کليد آمد هرکه داشت ميخورد آنکه اداشت جان از جوع به مرگ مفاجات مي سپرد (١). سلطان محمود خان ملک کي برباد ۽ ويران ڪرڻ شروع ڪيو. هارين مان جنهن به آن پوکڻ چاهيو ٿي، ان جي‌کل لاهي ان ۾ بوهه ٿي پرايائين. پاڻي ۽ گاهه‌کان سواءِ آن ڪنهن‌کي به خواب ۽ خيال ۾ نٿي ڏسڻ ۾ آيو. جن آن پوکڻ جي هوس ٿي ڪئي، انهن جو سر وڍي انهن جو ڍير ٿي ڪيائون. ملک سند اهڙو ويران ٿي ويو جو سواءِ چيرن جي پيو ڪو آواز نٿي ٻڌڻ ۾ آيو. ساري ملک ۾ امن و امان جي بجاءِ فتنو جاري ٿي ويو هو. مرزا (شاهه حسن) جو خود اهو حکم هو ته آبادين کي ويران ڪري ڇڏين ۽ عمارتن کي ڊاهي پٽ ڪري ڇڏين. هاري پني نه پوکين جيئن دشمن جو لشکر آن جي اڻاٺ جي ڪري جنگ جاري نه رکي سگهي. بکرکان وٺي ٺٽي تائين اهوئي حال هو ۽ اهڙو ڏڪار پيدا ٿيو جو آن‌کي صرف سون جي عيوض خريد ڪري سگهيا ٿي. جن وٽ سون هو تن‌کاڌو پئي جن وٽ نه هو سي موت جو شڪار پئي ٿيا. همايون بادشاهه اڍائي سال پنهنجي به لک لشکر سان سند ۾ ڦرندو رهيو هو.

همايون بادشاهه به سال ڇهه مهينا سند ۾ (٩٤٧هه کان ٩٥٠هه) رهيو. ان قيام دوران جن ماڻهن کيس خوش آمديد چيو تن سان سلطان محمود خان بکري ميرزا شاهه حسن جي حکم سان ڪهڙيون عقوبتون ڪيون تن جو احوال تفصيل سان نٿو ملي. محمد طاهر نسياني تاريخ طاهري ۾ صرف پرڳڻي دربيله جي ارباب عمر شاه ۽ دائود سهتي جو جيڪو مولف جي ناناڻن مان هو، ان جو ذڪر ڪيو آهي. ارباب عمر شاه ۽ سندس پٽ دائود سهتي وٽ جيڪو ڪجهه هو سو بادشاهه ۽ سندس لشکر آڏو پيش ڪيو ويو ۽ سندس علائقي ۾ فصل تيار ڪرايا جيئن بادشاهه کي کاڌ خوراڪ مهيا ڪري سگهي. بادشاه خوش ٿي‌کيس هڪ فرمان پنهنجي هٿن سان لکي ڏنو جيڪو هن طرح هو.

منکه همايون شاه بن ظهيرالدين بابر بادشاه بن عمر شيخ بادشاهه هستم عهد کردم بخدائي جل و اعلي و برسول عربي امي ذکي که در رسالت او شک نيست اگر بادشاه کار ساز مهمين متعالي اقليم بيکر بما ازراني فرمايد. از اونو بمهدي اوف بعهد کم. هيچ تجاوز نکنم و پرگنه دربيله به مفخر الاخوان ارباب دائود ولد عمر شاه سهته باولاد وحفاد اوبخشدبم. باللّٰه الطالب الغالب (٢).

---

(١) توضيحات تاريخ طاهري، ص ٣١٨.
(٢) تاريخ طاهري ص ٧٦.

هي فرمان هن خاندان کان طاهر نسياني جي ڏاڏي وٽ پهتو جيڪو ان وقت غائب ٿي ويو، جڏهن ميرزا جاني بيگ ترخان عبدالرحيم خان خانان جي حملي وقت ٺٽي کي باهه لڳائي هئي.

(ترجمو) آئون همايون شاه بن ظهيرالدين بابر بادشاه بن عمر شيخ بادشاه آهيان. الله جل شانه ۽ رسول عربي امي جنهن جي رسالت ۾ ڪوبه شڪ نه آهي جو قسم کڻي عهد ٿو ڪريان ته جيڪڏهن الله تعاليٰ مون کي اقليم بکر عنايت فرمائي ته ان قول کان "اوفو بعهدي اوف بعهدکم." کان نه ڦرندس. اسان هرگز درپيلو پائرن لاءِ قابل فخر ارباب دائود والد عمر شاه سهتي جي اولاد ۽ اخلاف کي بخش ڪيو. انشاالله تعاليٰ.

عمر شاه جي اولاد سان ظلم:

همايون بادشاه ٺٽي ڏانهن روانو ٿيو. رستي ۾ الور وٽ عمر شاه وفات ڪئي ۽ سندس پٽ واپس ڳوٺ آيا. سلطان محمود خان بکري شاه حسن کي لکيو هو ته عمر شاه ۽ سندس پٽ ۽ ڪجهه ٻيا زميندار سرڪار جي حڪم عدولي ڪندي همايون بادشاه جي مدد ڪري هيا آهن. عام ماڻهن جي عبرت لاءِ اهو ضروري آهي ته انهن کي سخت سزائون ڏنيون وڃن. ميرزا شاه حسن سندس حمايت ڪندي حڪم ڏنو ته غدارن کي سخت سزا ڏني وڃي. ان کان پوءِ سلطان محمود خان بکري عمر شاه جي هڪ پٽ کي ڳوٺ ۾ سباني بکر جي قامي جي خوني برج تان دريا ۾ اڇلائي ڇڏيو ۽ ٻئي پٽ جي ڪل لهرائي ان کي ٻوهه سان ڀرائي ميرزا شاه حسن ڏانهن ٺٽي روانو ڪيو(٢). شايد سنڌ جي تاريخ ۾ هي پهريون واقعو آهي، جو ڪنهن شخص جي کل لهرائي ان ۾ ٻوهه ڀريو ويو هو. ان کان پوءِ چاچڪان جي انهن زميندارن کي قتل ڪيو ويو جن همايون شاه جي حمايت ڪئي هئي(٣).

---

(١) تاريخ طاهري ص ٢٨.

(٢) ايضاً ص ٤٦.

انگريزن جي سنڌ ۾ آمد

(حالتون ـ پس منظر ـ هڪ مختصر جائزو)

الهڏنو سومرو

برصغير پاڪ ۽ هند جي تاريخ ٻڌائي ٿي ته انگريزن اسان جي ملڪ ۾ واپار جو بهانو ڪري، مڪاري ۽ فريب سان پير پاتو ۽ قبضو ڪيو.

اورنگزيب عالمگير جي وفات کان پوءِ مغلن جا پويان حاڪم عيش عشرت ۾ ڪاهي پيا، جن جي ڪمزوريءَ جو فائدو انگريزن ورتو. انگريزن جو سنڌ سان سرڪاري طرح تعلق ته ١٨٠٩ع کان ٿيو، جڏهن 'نڪولس هينڪي سمٿ' جي اڳوائيءَ هيٺ انگريزن جي وفد سنڌ جو دورو ڪيو (١)؛ ليڪن هن واديءَ جي خوشحاليءَ جي واڪاڻ ڏورانهن ملڪن ۾ گهڻو وقت اڳي پکڙجي چڪي هئي، جنهن جي ڄاڻ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کي هئي.

١٦٠٧ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ پنهنجن مکيه عملدارن کي هدايتون ڏنيون هيون ته هو سنڌ ۾ پنهنجي تجارت کي وڌائين. ١٦١٣ع ۾ 'سر رابرٽ شيرلي' پنهنجي عملي سميت ديبل بندر تي اچي لنگر انداز ٿيو. ١٦١٥ع ۾ جهانگير بادشاهه جي ڏينهن ۾ 'سر ٿامس رو' هندستان ۾ واپار جي کولا لاءِ آيو، جنهن رپورٽ ڏني ته، "سنڌو ندي واپار جي ڪارگر آهي." انگريزن مغلن کان سنڌ ۾ واپار ڪرڻ جي اجازت گهري پر پورچوگيزن جو ٺٽي سان واپار هلندڙ هو، جنهن جي ڪري کين جلد ڪاميابي نه ٿي (٢). 'سر ٿامس رو' جهانگير بادشاهه جي دربار ۾ ٻه سال رهي پنهنجي چالاڪيءَ سان آصف خان کي رشوت ڏيئي پنهنجي پاسي ڪري، ڪيترين ئي واپار جون سهوليتون حاصل ڪيون، ۽ آگري، احمدآباد، ڀڙوچ، مدراس ۽ بمبئيءَ ۾ بينڪون قائم ڪيون (٣).

نومبر ١٦٣٥ع ۾ انگريزن جو پهريون جهاز ٺٽي جي لاهري بندر تي اچي لنگر انداز ٿيو. ان ۾ 'جان اسپلر ۽ وليم فرملن' به هئا (٤). انهن پنهنجي ٢٦- مارچ ١٦٣٨ع تي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کي سفارش ڪئي. جان اسپلر ١٦٤٠ع ۾ ٺٽي ۾ فيڪٽريءَ جو بنياد وڌو (٥).

جون ١٦٦٠ع ۾ اتر هندستان ۾ ڏڪار سبب ۽ سنڌ ۾ ڪلهوڙن ۽ دائودپوٽن جي پاڻ ۾ تڪرار جي ڪري انگريزن کي فيڪٽري بند ڪرڻي پئي (٦). اندازاً هڪ صديءَ کان پوءِ پهر ڪمپنيءَ جو سنڌ ۾ اچڻ ٿيو. ٢٢- سيپٽمبر ١٧٥٨ع تي 'مسٽر سمپشن' کي غلام شاهه ڪلهوڙي کان پروانو مليو ۽ ڪمپنيءَ کي ڪئين رعايتون مليون.

'مسٽر سمپشن' کي ٺٽي ۾ يا بندر تي ڪا جڳهه خريد ڪرڻ يا ٺهرائڻ جي به اجازت ملي). ڪمپني کي فقط ڏيڍ سيڪڙو ڪسٽم ڊيوٽي ادا ڪرڻي هئي، جنهن جي عيوض انهن کي هرقسم جو تحفظ هو. انهيءَ دوستيءَ کي جاري رکڻ لاءِ سرڪاري حڪم ناما جاري ٿيندا رهيا.

١٧٧٢ع ۾ غلام شاهه ڪلهوڙي کان پوءِ سندس پٽ ميان سرفراز تخت تي ويٺو، جنهن ان ريشم تي پنجاهه سيڪڙو ڊيوٽي لڳائي، جيڪو ريشم ڪمپني افغانستان کي وڪيو ٿي (٨). ١٧٧٥ع تائين هرقسم جون تجارتي سهوليتون جاري رهيون، جنهن کان پوءِ سياسي حالتن ڦيرو کاڌو. بدامني حد کان وڌي وئي، جنهن جي ڪري فيڪٽري بند ڪرڻي پيئي.

١٧٩٩ع ۾ 'لارڊ ويلسلي' (بمبئي سرڪار جي معرفت) ٻيهر سنڌ سان واپاري لاڳاپن جي ڪوشش ڪئي. ظاهر ۾ ته واپار کي وڌائڻ هو، ليڪن حقيقت ۾ ٽيپو سلطان ۽ فرانس جي وڌندڙ طاقت ۽ خطري کي ناڪاره ڪرڻ ۽ ڪابل جي بادشاهه 'زمان شاهه' جي وڌندڙ خواهش کي ختم ڪرڻو هو (٩). ابوالحسن نالي هڪ ديسي واپاريءَ جي معرفت مير فتح علي خان سان تجارتي معاهدا شروع ڪيا ويا.

ميرن انگريزن (ايسٽ انڊيا ڪمپني) کي هرطرح جي مدد جو يقين ڏياريو. ان سلسلي ۾ 'ناٿن ڪيرو' (بمبئي سول سروس جو) ڪمپنيءَ جي تجارت کي وڌائڻ لاءِ سنڌ ۾ آيو، جنهن کي ڪراچيءَ ۾ گهر اڏائڻ جي به اجازت ڏني وئي، پر هو گهڻو وقت رهي نه سگهيو. ١٨٠١-٠٢ع ۾ زمان شاهه جي حڪم مطابق ميرن 'ناٿن ڪيرو' کي ڏهن ڏينهن اندر ملڪ ڇڏي وڃڻ جو حڪم ڏنو، ڇاڪاڻ ته زمان شاهه کي انگريزن تي شڪ هو. ميرن کي زمان شاهه پنهنجو باجگذار سمجهيو ٿي. بهرحال 'ناٿن ڪيرو' ملڪ ڇڏي ويو (١٠). 'ناٿن ڪيرو' انگريز سرڪار طرفان سنڌ ۾ ايجنٽ ٿي آيو هو ۽ سنڌ تي قبضي ڪرڻ ڪري جيڪي فائدا نظر آيس انهن جي فهرست تيار ڪئي. هن لکيو، ته "جيڪڏهن افغانستان تي حملو ڪرڻ ضروري سمجهيو ويو ته سنڌ جي ماڻهن کي پنهنجو مددگار بڻائڻو پوندو ۽ افغانستان تي جاسوسي ڪرڻ جو سڀ کان سٺو مرڪز ٿي سگهندو. ساڳي وقت فرينچ ۽ مرهٽن کي داخل ٿيڻ کان به روڪي سگهبو (١١). ناٿن ڪيرو جي سفارش وقت فرينچن جي وڌندڙ طاقت انگريزن جي هندستان ۾ مفادن لاءِ هڪ وڏو خطرو پيدا ٿي چڪي هئي ۽ اهو خطرو وڌندو ويو، تان جو ١٨٠٧ع ۾ روس-فرانس دوستيءَ جو معاهدو "Treaty of Tilist" ۾ آيو، جنهن جو هڪ فقرو اهو به هو، ته "ٻئي گڏجي خشڪيءَ رستي هندستان تي حملو ڪندا." ان وقت کان وٺي هندستان جي سرحد تي خطرو پيدا ٿي پيو. انهيءَ خطري کي محسوس ڪندي ضروري سمجهيو ويو ته 'برٽش انڊيا' ۽ روس جي وچ ۾ سرحدبندي ٿئي. سرحدبندي ٿي جنهن جي مطابق لاهور، بهاولپور ۽ سنڌ سرحدبنديءَ جي اندر ڪابل، هرات ۽ ايران سرحدبنديءَ جي ٻاهر تصور ڪيا ويا. ان ڪري 'لارڊ منٽو' انهن ملڪن سان دوستي رکڻ خاطر ٿي وفد روانا ڪيا:

(۱) 'سيٽ ڪاف' لاهور ڏانهن، (۲) 'ايلفين سٽون'، ڪابل ڏانهن ۽ (۳) 'ميلڪولن' طهران ڏانهون (۱۳).

۱۸۰۷ع ۾ 'مسٽر سيٽن' سنڌ جي ميرن، مير غلام علي، مير ڪرم علي ۽ مير مراد عليءَ سان دوستيءَ جي لاتي ڳنڍڻ خاطر ۽ ٻاهرئين حملي جي بچاءَ لاءِ انگريز سرڪار طرفان ڳالهيون هلايون، ليڪن سپريم گورنمينٽ ان کي جاري رکڻ کان انڪار ڪيو (۱۳).

۲۷- اپريل ۱۸۰۹ع تي مسٽر سمٿ پنهنجي پارٽيءَ سان 'ماريه' جهاز ۾ چڙهي ڪجهه جنگي جهاز ۽ ڪجهه فوجي دستا ساڻ ڪري سنڌ جي ميرن جي طاقت پرکڻ لاءِ ميرن سان دوستي پکي ڪرڻ جي بهاني بمبئيءَ مان روانو ٿيو ۽ ۹- مئي تي ڪراچيءَ ۾ اچي لنگرانداز ٿيو. ڪراچيءَ جي نواب وفد جي توبن سان سلامي پري ۽ وفد جي آجيان ڪئي (۱۴).

وفد ميرن جي دربار حيدرآباد پهتو. 'سمٿ' دربار جي طور طريقي جي خلاف گهر ڪئي ته ميرن سان ملڻ وقت دربار ۾ ڪرسيون رکايون وڃن جئن انگريزن کي ويهڻ ۾ مشڪلات نه ٿئي ۽ ميرصاحب وفد جي اچڻ وقت اٿي آجيان ڪن. باوجود اِنهيءَ بي آبروئيءَ جي ميرن 'سمٿ' جي دل و جان سان آجيان ڪئي ۽ معاهدي جي باري ۾ دوستاڻي نموني ڳالهيون شروع ڪيون. انگريزن ۽ ميرن جي وچ ۾ هڪ دوستيءَ وارو معاهدو عمل ۾ آيو.

عهدنامي مطابق هڪ ٻئي جي دربار ۾ وڪيلن جو تبادلو ۽ سنڌ مان فرينچ قوم جي نيڪاليءَ جا شرط عمل ۾ آيا. عهدنامي ۾ چار نقطا هئا، شروعات ڪاروباري دوستيءَ سان ٿي. ۲۰- آگسٽ ۱۸۲۹ع تي هيٺيون عهدنامو ٿيو:

(۱) سنڌ جي ميرن، مير غلام علي، مير ڪرم علي، مير مراد علي ۽ انگريزن جي وچ ۾ دوستيءَ جو معاهدو.

(۲) ٻنهي (ميرن ۽ انگريزن) جي وچ ۾ ڪڏهن به دشمني نه ٿيندي.

(۳) هڪ ٻئي جي دربار ۾ وڪيلن جي ڏي وٺ ٿيندي ۽ هميشه جاري رهندي.

(۴) سنڌ جي حڪومت فرينچ قوم کي ڪڏهن به سنڌ اندر رهڻ جي اجازت نه ڏيندي (۱۵).

ايران ۽ افغانستان خطري جا ٻه اهڙا خطا هئا جن تي انگريز سرڪار جي مخالف وڏين طاقتن فرانس ۽ روس جو اثر ٿي سگهيو ٿي ۽ اُن خطري وارن پتڻن/خطن جي ڪُنجي سنڌ هئي.

انگريزن لاءِ خطري واري گهنٽي ۱۸۱۳ع ۾ ٻڌڻ ۾ آئي، جڏهن صلح گلستان ٿيو هو، جنهن روس کي وڌيڪ مضبوط ڪيو. انهيءَ صلح ڪري روس جارجيا تي مڪمل طرح قبضو ڪيو ۽ ڪيترن ئي 'ڪاڪاسس' قبيلي وارن ۽ 'ايرانين' کان ڪئسپين سمنڊ تي پنهنجن جهازن رکڻ جا حق ڇينا ويا.

۱۸۱۴ع ۾ 'انگلو-رشين' صلح تي صحيحون ٿيون، جنهن جي تحت انگريز سرڪار ايران جي مدد لاءِ پڌل هئي تہ جيڪڏهن ايران تي ڪنهن يورپ جي طاقت حملو ڪيو يا

آن کي خرچ ڀري ڏيڻ لاءِ مجبور ڪيو، آن کان پوءِ انگريز سرڪار سرحد جي بچاءَ لاءِ ڪوشش ۾ رڌل رهي. سنڌ، پنجاب ۽ افغانستان آن جي بچاءَ جو ضروري حصو هئا، آن ڪري آتر اولهه سرحد کي انگريز سرڪار جي پاليسيءَ جو مڪمل حصو بنايو ويو.

١٨١٥ع ۾ 'واٽرلو' ۾ نيپولين جي شڪست کان پوءِ لڳاتار روس جي وچ ايشيا ۾ وڌندڙ غلبي جي ڪري آتر اولهه هندستان جي سرحدن جي سلامتيءَ لاءِ انگريز سرڪار کي وڌيڪ انديشو ڪرڻو پيو. ١٨١٨ع ۾ دراني حڪومت ٽڪرا ٽڪرا ٿيڻ ڪري گهڻي ڀاڱي ان علائقي ۾ طاقت جو خال پيدا ٿي ويو. سکن پنجاب تي قبضو ڪري لاهور کي گاديءَ جو هنڌ بنايو ۽ راجا رنجيت سنگهه ان حڪومت جو باني بڻيو. ساڳئي سال مرهٽن کي انگريزن شڪست ڏني، جنهنڪري سنڌن سرحد اچي سنڌ سان ملي. ڪڇ ۾ وري ڪوسن ۽ ٻين قومن کي داخل ٿيڻ کان روڪڻ لاءِ ميرن کي لڳايو ويو. ١٨١٩ع ۾ ڪڇ جو علائقو انگريزن فتح ڪيو.

١١- سيپٽمبر ١٨٢٠ع تي انگريزن سنڌ جي ميرن سان هڪ ٻيو معاهدو ڪيو، ان ۾ اهو شرط لکيل هو، ته "يورپي ۽ آمريڪي ماڻهن کي پنهنجي ملڪ ۾ رهڻ جي اجازت نه هوندي. ٻنهي رياستن جو عوام جيڪڏهن ملڪ ۾ رهڻ چاهي ته، انهن کي انهيءَ حالت ۾ رهڻ گهرجي، ۽ جيڪڏهن انهن سان ڪوبه ڏوهه ثابت ٿيو ته انکي اتي جي قانون مطابق سزا ڏني ويندي ۽ ملڪ ڇڏي وڃڻ لاءِ پابند رهندو(١٦). ان کان سواءِ انگريز سرڪار جو اهو به مطلب هو ته رنجيت سنگهه تي نظر رکي وڃي. ١٨١٨ع ۾ راجا رنجيت سنگهه ملتان فتح ڪئي، ان ڪري پهريون دفعو هن جون سرحدون سنڌ سان اچي مليون. ١٨٢٣ع ۾ رنجيت سنگهه سنڌ تي ڪاهه ڪئي پر ميرن ڪيس وات تان ئي مطمئن ڪري واپس ڪيو. ١٨٢٥ع ۾ راجا شڪارپور تي ڪاهه ڪئي پر سنڌ ۾ ڏڪار پوڻ سبب واپس موٽي ويو. ١٨٢٦ع ۾ راجا رنجيت سنگهه ميرن کان خراج جي گهر ڪئي پر ميرن خراج ڏيڻ کان انڪار ڪيو. هن ڀيري راجا انهيءَ ڪري خاموش ٿي ويو، جو پشاور طرف 'سيد احمد شهيد' جي خطري جي ڪري ان طرف رڌل رهيو ۽ ڪئين سال سنڌ کان توجهه هٽائي ڇڏيائين. ساڳئي وقت انگريز جيڪي راجا جا دوست هئا، سنڌ بابت انهن جي رويي ۾ تبديلي ڏسي ڪجهه وقت لاءِ حملي جو ارادو بدلائي ڇڏيو(١٧).

١٨٢٦ع ۾ دوست محمد محمدزئي افغانستان ۾ حڪومت قائم ڪئي ۽ پنهنجي طاقت مضبوط ڪئي، نه رڳو ايترو پر هن سکن جي پيش قدميءَ کي پشاور جي ٻاهران روڪي ڇڏيو. هن لارڊ آڪلينڊ کي لکيو ته، "راجا رنجيت سنگهه سان ڪهڙو برتاءُ ڪجي؟" انگريزن کي ته اهڙو موقعو کپندو هو جنهن سان هو مداخلت ڪري سگهن. 'لارڊ ايلن برو' ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪنٽرول بورڊ جو چيئرمن هو، تنهن لکيو ته، "رشيا کان ڊائريڪٽر خوف زده آهن ۽ ساڳئي وقت آئون به. مون کي يقين آهي ته اسان کي روس سان سنڌو نديءَ تي جنگ ڪرڻي پوندي(١٨).

١٨٢٨ع ۾ ڊاڪٽر جيمس برنس (سر اليگزينڊر برنس جي ڀاءُ) سنڌ جو دورو ڪيو ۽ مير مراد علي جو علاج ڪيو، جنهن جي ڪري هن جي تمام گهڻي آجيان ٿي ۽ هر نموني جي سانس همدردي ڏيکاري ويئي. جڏهن هي واپس ڪڇ ڏانهن ويو ته ميرن جي احسان جي تعريف ڪندي چيو ته، "امان جي مستقل دوستي رهندي، جا ڪڏهن به ناڪام نه ويندي(١٩)".

١٨٢٩ع ۾ 'ڪرنل ڊليسي ايوانس' 'روس جا منصوبا' نالي هڪ ڪتاب لکيو، جنهن ۾ هن ڄاڻايو ته "ڪهڙيءَ طرح روس هندستان تي افغانستان ذريعي حملو ڪري سگهي ٿو. ان سان انگريز سرڪار جي پاليسي ٺاهيندڙن جي سوچ ۾ وڏو اثر پيو. پاليسين ٺاهيندڙن ۾ ڊيوڪ آف ويلنگٽن ۽ 'لارڊ ايلن برو' شامل هئا. 'ويلنگٽن' انهيءَ نتيجي تي پهتو ته، جيڪڏهن روس 'خيوا' تي قبضو ڪري ٿو ته پوءِ اسان کي لاهور تي قبضو ڪرڻ گهرجي ۽ ضرورت پوي ته ڪابل سنڌ ۽ ان کان مٿي به قبضي ڪرڻ جو ارادو رکڻ گهرجي."

١٨٣٠ع ۾ انگريزن کي سنڌو درياءَ جي سفر جو بهانو ملي ويو، جنهن جي ڪولا ۾ هئا. انگلنڊ جي بادشاهه، لاهور جي راجا رنجيت سنگهه کي پنج گهوڙا ۽ هڪ وڪٽوريا تحفي طور موڪليا، جنهن جي پهچائڻ لاءِ اليگزينڊر برنس کي مقرر ڪيو ويو ته هو سنڌو نديءَ رستي پهچايو اچي. آها صلاح ڪرنل پاٽنجر ڏني هئي ته گاڏي نديءَ رستي سلامتيءَ سان پهچي سگهندي. حالانڪ ميرن سان معاهدي وقت انگريزن جي بحري ٻيڙي کي نديءَ مان گذرڻ جي منع هئي، تاهم مير نصير خان جي هٿ مير مراد عليءَ جي مداخلت ڪرڻ تي بحري ٻيڙي کي اجازت ملي ۽ وفد پنهنجي منصوبي ۾ ڪامياب ويو ۽ دليا کي ٻهريون پيرو مڪمل رپورٽ ملي. ايسٽوڪ لکي ٿو ته سنڌ جي ڪنهن سيد اسان کي ڏسي چيو ته، "افسوس! سنڌ هاڻي ختم ٿي ويئي، جو ته انگريزن لدي ڏسي ورتي جيڪا آنهن جي فتح جو رستو آهي(٢٠).

١٨٣٢ع ۾ انگريز حڪومت سنڌ سرڪار کي منٿ ڪئي ته، هندستان جي واپار لاءِ سنڌو درياءَ رستي اجازت ڏني وڃي. سنڌ سرڪار آها منٿ هيٺين شرطن تي قبول ڪئي.

(١) ڪوبه شخص جنگي ساز سامان نه آڻيندو. (٢) ڪوبه جنگي جهاز درياءَ مان نه لنگهندو. (٣) ڪوبه انگريز واپاري سنڌ ۾ گهر جوڙي نه رهندو(٢١).

١٨٣٤ع ۾ وري هڪ نئون عهدنامو ڪيو ويو جنهن جي تحت ٽيڪس مقرر ڪيا ويا. راجا رنجيت سنگهه ۽ سنڌ جي ميرن جي وچ ۾ حد بندي مقرر ڪئي ويئي. ٻنهي ڌرين جي تعلقات سازگار ناهن لاءِ انگريزن جي ايجنٽ ڪرنل پاٽنجر کي سنڌ ولديءَ جي چوڙ وٽ مقرر ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح سنڌونديءَ واپار لاءِ کولي ويئي.

١٨٣٥ع ۾ 'ڪرنل پاٽنجر' وڏي مشڪلات کان پوءِ ميرن کان سنڌ جي سامونڊي ڪناري واري ڊيلٽا جي سروي ڪرڻ جي اجازت وٺڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. هن هڪ خانگي آگبوٽ (آغا محمد رحيم مغل جو) هٿ ڪري ٻهريون دفعو سنڌو درياءَ جي سير تي روانو ٿيو. ان سلسلي ۾ انگلنڊ ۾ "انڊس اسٽيم ايوبگيشن ڪمپني" ناهي ويئي پر آهيءَ پروجيڪٽ تي عمل ٿي نه سگهيو.

١٨٣٦ع ۾ 'اينگلو انڊين گورنمينٽ' سڌيءَ طرح سنڌ جي معاملن ۾ مداخلت ڪرڻ شروع ڪري ڏني، جيڪا واپاري بنياد تي نه هئي. اُن وقت رشيا جو اثر وچ ايشيا ۾ زور سان وڌڻ لڳو ۽ 'لارڊ آڪلنڊ' سوچيو ته افغانن سان دوستيءَ جي ڳانڍاپي ڪري يقينن فائدو پوندو. پنجاب جو حڪمران ڪافي طاقتور هو ۽ مقابلي لاءِ تيار هو، ليڪن سنڌ ني ويچاري ڪمزور هئي جنهن مدد لاءِ واجهايو ٿي ته ڪنهن به اهوني ڪيس سهولت ملي ۽ ڪيس وانجهو نه ڪيو وڃي. بهرحال اسان اهڙن سياسي حالتن ڏانهن واپس اچون ٿا، جن جي ڪري معاهدا وڌيڪ پيچيده ٿيا.

راجا رنجيت سنگهه گهڻي وقت کان شڪارپور ۽ اُن جي آس پاس سرسبز علائقي کي هٿ ڪرڻ لاءِ اڪيون وجهيو ويٺو هو. ١٨٣٦ع ۾ مزاري قبيلي وارن اتر اوپر علائقي ۾ هڪ ڳوٺ 'روجهن' تي قبضو ڪيو. اُهيءَ حملي کان پوءِ سرحدي جهڳڙن جو خطرو وڌڻ لڳو.

ليپنر چوي ٿو ته، ”رنجيت سنگهه جي خلاف ميرن نه اسان کي چيو هو نه وري مدد لاءِ منٿ ڪئي هئي“، بلڪ ميرن چيو هو ته، ”اسان سکن سان اڳ ۾ ئي مقابلو ڪري چڪا آهيون ۽ هاڻي به مقابلي جي همت رکون ٿا. مگر رنجيت سنگهه انگلو انڊين حڪومت کان وڌيڪ هٿيار ۽ بارود خريد ڪرڻ لاءِ درخواست ڪئي آهي ته هن کي هٿيار ۽ بارود سنڌو درياءَ رستي موڪليا وڃن. ڇاڪاڻ ته هن سنڌو درياءَ تي حملو ڪرڻ چاهيو ٿي“. (٢٢)

انگريزن 'ڪرنل پاٽنجر' کي ڪڇ مان روانو ڪيو جيئن سکن ۽ سنڌ جي ميرن ۾ ناهه ڪرائي. ميرن کي بچاءَ ۽ مدد جي آڇ ڪئي وئي ۽ اِهيءَ بهاني سان انگريزن جو لشڪر ميرن جي گاديءَ واري شهر ۾ رهڻ لڳو. ١٨٣٧ع ۾ 'ڪئپٽن ڪارلس' (انڊين نيويءَ جي برطانوي آفيسر) کي سنڌ جي ساحل ۽ ڪراچي بندر جي سروي لاءِ مقرر ڪيو. ساڳئي سال انگريز سرڪار ميرن سان عهدنامو ڪري سنڌو نديءَ رستي واپار ڪرڻ جي اجازت ورتي پر پس پرده انگريزن جو مطلب سرحدي علائقن تي قبضي ڪرڻ جو هو ڇو ته افغانستان ۾ بحران زور وٺي ويو هو. ١٨٣٨ع ۾ انگريزن پنهنجي فوج سنڌ ۽ بولان لڪ رستي افغانستان موڪلي. اِهو ڏسي سنڌ جا مير پنهنجي مستقبل جي باري ۾ وڌيڪ فڪرمند ٿيڻ لڳا.

اڻ سڌيءَ طرح ميرن ڪوشش ڪئي ته ڪهڙيءَ طرح به انگريزن جو لنگهه مشڪل ڪجي پر آنهن ڄاتو ٿي ته جيڪڏهن انگريزن کي طاقت سان روڪيو ويندو ته به ورندو ڪجهه به ڪونه. آنهن جي همت نه ٿي جو جواب ڏيئي وڃي جڏهن انگريزن پنهنجي طاقت جي زور تي ڪراچيءَ تي قبضو ڪيو. اهو سانحو فيبروري ١٨٣٩ع ۾ واقع ٿيو.

ڪراچيءَ جي واقعي کي 'ڪرنل پاٽنجر' هن طرح بيان ڪيو آهي ته، ”منوڙي جي قلعي ۾ هڪڙو به گولو نه هو، جيڪو توپ يا بندوق ۾ وڌو وڃي ها ۽ سمورو بارود ڇهن پائونڊن کان وڌيڪ نه هو، جيڪو مٽيءَ جي هڪ مٽڪي ۾ پيل هو. ميرن جي قلعي ۾ ١٦ ماڻهن کان وڌيڪ فوج نه هئي جن مان گهڻن کي نه رڳو تلوارون هيون“ (٢٣)

انگريزن جي پلٽڻ لاءِ سنڌ مان لنگهڻ وقت سڀ کان اهم مسئلو سواري ۽ خوراڪ جو هو. سنڌ جي ميرن جو انگريزن سان لشڪر گذرڻ لاءِ ته معاهدو ٿيل هو پر خوراڪ ۽ سواريءَ لاءِ انگريزن کي ذاتي طور تي بندوبست ڪرڻو هو. 'پاٽنجر' جيڪو ميرن جي دربار ۾ ايلچي به هو، تنهن اُن ڪم لاءِ هڪ قابل ۽ ڀروسي جهڙي شخصيت ڳولي ڪڍي، اهو هو ڪراچي شهر جو هڪ واپاري 'سيٺ نائون مل' جنهن جون سنڌ ۾ پوريءَ طرح واپاري شاخون پکڙيل هيون.

'ڪرنل پاٽنجر' سيٺ نائون مل کي ٻن هزار اُٺن، هڪ هزار باربردار ڏڳن ۽ لشڪر جي گاڏي ۽ خوراڪ جي بندوبست لاءِ لکيو، اُن جي عيوض ۾ هڪ 'هُنڊي' پڻ موڪلائين. اُن کان سواءِ بمبئي ۽ ڪلڪتي جي هنڊين ۾ به روڪڙي رقم موڪليائين تا ته ضرورت وقت ڪم اچي. سمورو سامان گهوڙا ٻاري (ورڪُرو) پهچائڻو هو، جتي فوج کي پهچڻو هو. پڄ ۾ انگريزن جو ايجنٽ 'منشي ماڌو' هو.

سيٺ نائون مل اِها آڇ خوشيءَ سان قبول ڪئي ۽ اورچ ٿي ڪم ۾ رڌل رهيو. هن ڪراچيءَ ۾ خريداري ڪرڻ شروع ڪري ڏني، جنهن جي ڪري قيمتون وڌي ويون. نتيجي ۾ ميرن جي مقامي آفيسرن، غريب مسلمانن کي نائون مل جي جاءِ تي گوڙ ڪرڻ لاءِ پڙڪايو. نائون مل اُن گوڙ ڏانهن ڪوبه توجهه نه ڏنو پاڪ هڪ هزار ماڻهو پنهنجي در تي بيهاري ڇڏيا ۽ خريداري معمول مطابق جاري رکي. ساڳئي وقت سيوهڻ ۽ سون مياڻيءَ جي ڪماشتن کي اناج خريد ڪري گهوڙا ٻاري موڪلڻ لاءِ هدايتون موڪليون. اُنهن خريد ڪرڻ واري ڪوشش کي ميرن جي آفيسرن ڪراچيءَ ۾ ناڪام ڪري ڇڏيو.

نائون مل ڪراچيءَ مان ملير جي ميمڻ برادري ۽ جوکين جي چڱن مڙسن کي گهرائي اُنهن جا اُٺ ڀاڙي وٺ ورتا. اهڙيءَ طرح ڪراچيءَ مان پنج سؤ اُٺن جو بندوبست ڪري ورتو. ساڪري مان پنج سؤ ڏڳا خريد ڪيا ويا. ڪرنل پاٽنجر سيٺ جي وفاداري ۽ ڪم کان ڏاڍو متاثر ٿيو ۽ ٢٢- نومبر ١٨٣٨ع تي گهوڙا ٻاريءَ پهتو ۽ لشڪر ١- ڊسمبر کان اڳ جهازن مان لهي نه سگهيو، جاڪاڻ ته ٣٠- نومبر کان پهرين سواريون پهچي نه سگهيون هيون. لشڪر کي جهازن مان لاهي ڪناري تي پهچائڻ لاءِ ٣٠ کان ٤٠ تائين مقامي ٻيڙيون لڳايون ويون ۽ هر هڪ ٻيڙيءَ ۾ سؤ ماڻهو کنيا ويا. ڪئمپ پهمني ڪوٽ ۾ لڳل هئي جيڪا جهاز کان اٽڪل ٽي ميل پري آلهندي ڪناري تي هئي. سامان لاهڻ جي رفتار ڏاڍي سست هئي ڇو ته گهڻن مزدورن جي ضرورت هئي. فوجي گهوڙن کي ٻيڙين رستي بمبئيءَ کان موڪليو ويو. سواءِ ١٦ گهوڙن جي جن جي قيمت اٺوڏ هزار روپيا هئي پهڙي آولڏي ٿيڻ ڪري ضايع ٿي ويا (٢٤).

باوجود دوستانا معاهدن جي، سنڌ جا مير راضي نه هئا ته ڪو انگريزن جي فوج سنڌ اندر داخل ٿئي. ڊاڪٽر ڪنيڊي اُن تي روشني وجهندي لکي ٿو ته: "سنڌ جا مير پنهنجي لاچاريءَ

ڪان چڱيءَ طرح واقف هئا ته ڪنهن به طرح انگريزن جي لشڪر کي سنڌ اندر لهڻ کان روڪي نٿو سگهجي، ان ڪري الهن هر ڪنهن مخالفت کي وسارڻ جي ڪئي.

ميجر آئوٽرام ڪڇ مان جڏهن ڪراچيءَ پهتو ته نائون مل جي خبر پيس ته گهاري ويل آهي. ان ڪري بجاءِ ٺٽي جي ساڳئي آٽ تي نائون مل جي پاءُ سکرام سان گڏجي گهاري ويو ۽ نائون مل سان مليو ۽ نائون مل انن جي بندوبست ۾ لڳي ويو. ارڙهن روپيا ماهالي پاڙي تي آٽ ورتا ۽ پنجاهه روپيا في آٽ پيشڪي ڏني ته جيڪڏهن وات تي ڪو آٽ ضايع ٿيو يا گم ٿيو ته ان جي قيمت ڏني ويندي. پن ڏينهن کان پوءِ ميجر آئوٽرام سيٺ نائون مل سان گڏ ڪئمپ پهتو؛ سيٺ تي ڪئمپ جو ڏاڍو اثر پيو جيڪا ڇئن ميلن ۾ پکڙيل هئي. سيٺ جو ڪئمپ ۾ ڏاڍو آڌر ڀاءُ ٿيو. سيٺ پنهنجي ڀاءُ سکرامداس کي سنڌ جي سرحد تائين لشڪر جي رهنمائيءَ لاءِ ڇڏيو. اچا انگريزن جو لشڪر بهمڻي ڪوٽ ۾ ئي هو ته نواب غلام شاهه لغاري، سيد زين العابدين، آغا اسماعيل شاهه ۽ ٺٽي جو محمد عابد ڪئمپ جو معائنو ڪرڻ آيا ۽ انگريزن کي هر طرح مدد ڪرڻ جي آڇ ڪيائون. ليڪن الهن کي چڱيءَ طرح رُخ نه مليو ۽ سندن آڇ جو احسانمنديءَ سان انڪار ڪيو ويو. ان وقت خبرون پهتيون ته مير پنهنجن سترهن سالن کان سٺ سالن جي مائهن کي ڀرتي ڪرڻ لاءِ گڏ ڪري رهيا آهن ۽ پنهنجون بندوقون لاڙڪاڻي کان حيدرآباد آڻيون آهن. ڪرنل پاٽنجر پنهنجي لشڪر کي مضبوط ڪرڻ لاءِ انهيءَ فوج جي گهر ڪئي جنهن کي ڪراچيءَ ۾ ترسڻو هو. پنجن ڏينهن کان پوءِ ٢٤- ڊسمبر تي فوج موڪلڻ جو حڪم جاري ڪيو ويو. بهمڻي ڪوٽ کان فوج چار منزلون ڪري ٢٨- ڊسمبر تي ٺٽي پهتي جتي فوج ناتال جو ڏينهن ملهايو. انگريزي فوج جي ڪئمپ ٺٽي شهر ۽ مڪلي ٽڪريءَ جي وچ واري ميدان ۾ لڳائي وئي (٣٥).

انگريزن جي فيڪٽري جنهن کي 'انگريزن جي ماڙي' سڏيو هو، لشڪر جي بارود لاءِ استعمال ڪيو ويو. انن جي اٿاڻ سبب ڪافي ڏينهن لشڪر ٺٽي ۾ رهيو. اليگزينڊر برنس اعلان ڪيو ته، خيرپور جي ميرن بکر جو قلعو اسان لاءِ خالي ڪيو آهي، ان خبر حيدرآباد جي ميرن کي ڏاڍو پريشان ڪيو ۽ الهن جيڪو جنگ ڪرڻ جو اعلان ڪيو هو، ان ۾ قوت پنجي وئي. ساڳئي وقت اهو افواهه به پکڙيو ته ميرن جنگ جو اعلان ڪري ڇڏيو آهي ۽ ساڳئي وقت اها ڳالهه به ڦهلجي وئي، ته ڪوٽڙيءَ ۾ انگريزن جي گودام کي بلوچن ميرن جي حڪم تي باهه ڏئي ساڙي ڇڏيو آهي. ڪرنل پاٽنجر ۽ ٻيا پنهنجي جان بچائي ڀڳا آهن. انهيءَ خبر لشڪر ۾ وڏيڪ جوش پيدا ڪيو. 'شاهه شجاع' کي تخت تي وهارڻ کان اڳ انگريزن جو سنڌ فتح ڪرڻ جو پهريائين ارادو هو، ويتر جو هيءَ خبر پهتي تنهن لشڪر جو زور وڌايو.

٢٣ فيبروري ١٨٣٩ع تي لشڪر ٺٽي مان روانو ٿيو. آئوٽرام پهريائين حيدرآباد روانو ٿي ويو تا ته ميرن سان نئون معاهدو ڪري، جنهن ۾ رقم وٺڻ، فوج لاءِ رستو ۽ لشڪر جو

سنڌ ۾ رهڻ اهم لڳا هئا. انگريزن جي فوج (بمبئي ڊويزن فوج) جڏهن سولبن ۾ هئي ته اعلان ڪيو ويو ته، "سنڌ جي ميرن معاهدي کي قبول نه ڪيو آهي ان ڪري ضروري سمجهيو ويو ته بلوچن جو مقابلو ڪيو وڃي." حقيقت ۾ اهي مڙيئي افواهه هئا جيڪي دشمن ڦهلايا هئا.

'ميجر ڪننگهام' گهوڙيسوارن جو جٿو وٺي جاسوسيءَ لاءِ روانو ٿي ويو جنهن رپورٽ ڏني ته سڀ ڪجهه ٺيڪ آهي. ٢٥ جنوري ١٨٣٩ع تي انگريزن جو لشڪر جهرڪن ۾ هئو. ڪئمپ لاءِ سٺو ميدان ملي ويو. ڪئمپ ڪان سنڌو ندي اٽ سؤ والن تي هئي. (٣٦)

جهرڪن ۾ ميرن انگريزن سان لڳين معاهدي ڪرڻ لاءِ رضامندي ڏيکاري ۽ آغا اسماعيل شاهه کي ڪئمپ موڪليو ويو جنهن ڪوٽڙيءَ واري واقعي جي وضاحت ڪرڻ چاهي ليڪن ريزيڊنٽ اُن کي ڇينيو. آخرڪار ستاويهه لک رپيا ميرن تي تاوان لڳايو ويو ۽ مير اُن فيصلي تي راضي ٿيا. تاوان جي رقم ڪجهه ڪوري (Kori) روپين ۾ هئي ته ڪجهه گوبندي سڪن ۾ (٣٧)
نوٽ: راجا رنجيت سنگهه جو سڪو جنهن تي گرو گوبند جو فوٽو لڳل هو.

٣١- جنوريءَ تي انگريزي ڪئمپ طرفان تار رستي اعلان ڪيو ويو ته، "هاڻي اسان جي ڪابه جنگ نه آهي." ٿين فيبروري ١٨٣٩ع تي ميرن معاهدي تي صحيحون ڪيون، فوج رواني ٿي ۽ ٻئي ڏينهن ڪوٽڙيءَ پهتي. فوج اڃا ڪوٽڙيءَ ۾ ئي هئي ته ڪئمپ ۾ خبر پڳڙجي وئي ته، ڪراچيءَ جو قلعو انگريزن جي فوج هٿان تباهه ٿي ويو آهي ۽ فوج جو شهر تي قبضو آهي. اُن ڪري قلعي وارن بلوچن انگريزي فوج جي قلعي ۾ داخل ٿيڻ تي مخالفت ڪئي. ميرن تي جيڪا ڏيل مڙهي وئي هئي، اهي مسان ڏهه لک ميرن انگريزن کي ادا ڪري ڇڏيا هئا. اُن وقت اها خبر پهتي ته بنگال جي فوج ستاويهين جنوري تي روهڙيءَ ۾ پهچي وئي. جيئن ئي انهن ميرن جي مخالفت جو ٻڌو، فوج جو هڪ حصو بمبئي فوج جي مدد لاءِ روانو ڪيو.

بهرحال ڏهين فيبروري ١٨٣٩ع تي بمبئي جي فوج اڳتي وڌي. پنج منزلون ڪري چوڏهين فيبروريءَ تي سن ۾ پهتي، جتان ٻئي ڏينهن رواني ٿي لڪيءَ پهتي. پهرين ريجمينٽ جو ليفٽيننٽ 'ڪئمپبيل' لڪيءَ ۾ بيمار ٿي پيو، جيڪو پنجن ڏينهن جي علالت کان پوءِ گذاري ويو. لشڪر ويهين فيبروريءَ تي سيوهڻ ڏانهن روانو ٿيو. ڇهين مارچ ١٨٣٩ع تي لاڙڪاڻي پهتو، جتي بمبئي فوج کي ٻن حصن ۾ ورهايو ويو. هڪ ٻيڪر روانو ڪيو ۽ ٻيو حصو 'گووندوا' رڻ پٽ پار ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو (٣٨). انگريزن جو لشڪر سنڌو ندي پار ڪري افغانستان روانو ٿي ويو، جتي شاهه شجاع کي تخت تي وهاريائون. آڪٽوبر ١٨٤١ع تي افغانستان ۾ حالتون ٻه سڪون ۾ رهيون، ليڪن ٻي نومبر ١٨٤١ع تي ٻنا ڪنهن اعلان جي هجوم 'برنس' جي گهر تي حملو ڪيو، جنهن ۾ 'برنس' ۽ سندس گارڊ مارجي ويا، فساد وڌي ويو، ڊسمبر ۾ 'ميڪنگهام' به مارجي ويو.

پهرين جنوري ١٨٤٢ع تي 'جنرل ايلفن اسٽون' کي افغانستان ۾ مقرر ڪيو ويو. هن افغانن سان معاهدو ڪيو جنهن جي تحت انگريزن جي ٻنا هٿيار فوج جو افغانستان مان نڪرڻ

شروع ٿيو، جنهن جي سرحد تائين پهچاڻ جو ذمو محمد اڪبر (دوست محمد شاهه جي پٽ) پاڻ تي کنيو. ليڪن جهنگلي قبيلن، جن جو اڳواڻ هُو پاڻ هو، اُن جٿي تي حملو ڪري ڏنو. نتيجي طور انگريزي لشڪر مان فقط ’براڊن ڊون‘ واردات ٻڌائڻ لاءِ باقي وڃي بچيو. هن واقعي جي خبر جڏهن انگلنڊ پهتي ته ڪهرام مچي ويو. عوام ۾ بدلي وٺڻ جو تاءُ وڌي ويو. لارڊ آڪلنڊ استعفا ڏني ۽ فيبروري ١٨٤٢ع ۾ ’لارڊ ايلن برو‘ هندستان ۾ ان جي جاءِ تي مقرر ٿيو، جنهن افغانن کي سيکت ڏيڻ لاءِ ۽ ٻچيل فوج جي حفاظت لاءِ پندرهين مارچ ١٨٤٢ع تي حڪم نامي جي ذريعي ’پولوڪ‘، ’نڪولس‘ ۽ ’ڪارڪ‘ کي افغانستان روانو ڪيو(٢٩).

اپريل ١٨٤٢ع ۾ ’شاهه شجاع‘ به مارجي ويو ۽ ’دوست محمد‘ کي واپس ڪابل موڪليو ويو. جولاءِ ١٨٤٢ع ۾ ’لارڊ ايلن برو‘ ٻيو هڪ حڪم نامو جاري ڪيو، جنهن جي مطابق انگريزن جي فوج جي واپسي ڪابل ۽ غزنيءَ رستي ٿي. هن پوري ڊرامي ۾ سنڌ مڪمل طرح انگريزن جو ساٿ ڏنو. ميرن ١٨٣٩ع کان سنڌ رستي انگريزن جي اينڌڙ سامان تان محصول وٺڻ ڇڏي ڏنو.

١٨٤٠ع ۾ ته اندرون سنڌ ۾ انگريزن جي تجارتي سامان تان به محصول معاف ڪري ڇڏيو. جيتوڻيڪ ميرن کي مالي طور تي وڏو نقصان ٿي رهيو هو، تاهم شاهه شجاع جا رهيل ڏيل جا ٻارهن لک رپيا به ادا ڪري ڇڏيا. ميرن سمورا تجارتي رستا جيڪي سنڌ کان راجپوتانا، گجرات ۽ ڪڇ ڏانهن ويندا هئا، کولي ڇڏيا ۽ راهداري محصول به معاف ڪري ڇڏيو. ميرن جي دوستي ۽ وفاداريءَ جا ڳڻ ميجر آئوٽرام، پوسٽنس، ايلفن سٽون، اِيسٽ رِوڪ ۽ مارش مئن به ڳائيندا، اُهن جو چوڻ هو ته جيڪڏهن مير چاهين ها ته ان وقت بغاوت ڪري سگهيا ٿي، جڏهن اسان کي افغانستان ۾ شڪست آئي هئي. پر بجاءِ مخالفت ڪرڻ جي اسان کي دلاسا ڏيڻ لڳا ته اها شڪست عارضي آهي. ميرن جو ساٿ نه هجي ها ته اسان سخت مصيبت ۾ اچي وڃون ها. ميرن جي مدد ۽ ساٿ سان ئي اسان جي فوج قنڌار مان نڪري غزنيءَ پهچي سگهي. ميرن جي مهرباني هئي جن ٽن هزار اٺن موڪلڻ جو بندوبست ڪيو جنهن سان اسان جو لشڪر گاديءَ جي هنڌ پهچي سگهيو (٣٠).

باوجود ايڏن احسانن جي، احسان فراموش انگريزن سنڌ کي هڙپ ڪرڻ جو پروگرام تيار ڪيو. ٢٨- مئي ١٨٤٢ع تي هندستان جي گورنر جنرل، ميجر آئوٽرام کي لکي موڪليو ته ”آئون چاهيان ٿو ته اسان سنڌو نديءَ جي ٻنهي ڪنارن تي قبضو ڪريون. جيستائين افغانستان جو مسئلو حل ٿئي ڪريون، تيستائين اسان کي ڪراچي، سکر ۽ ڀکر تي قبضو ڪرڻ گهرجي.“

جون ١٨٤٢ع ۾ ’سرچارلس نيپئر‘ کي ’سنڌ‘ ۽ ’بلوچستان‘ ۾ فوج جو ڪماني مقرر ڪيو ويو، جنهن جي چالاڪين ۽ مڪارين سان ١٨- فيبروري ١٨٤٣ع تي سنڌ جي آزاديءَ جو سج غروب ٿي ويو.

Bibliography

1.	Henry Pottinger	"Travels in Balochistan and Sindh" Republished 1972 P 332.
2.	Foster	"The Embassy of Sir Thomas Roe" 1615-1619 London, 1899 p 152.
3.	Richard Burton	"Sindh and the Races-inhabit in the Valley of the Indus", Oxford University Press, Karachi, 1973.
	J. Abbot	"Sindh" Indus Publications, Karachi, 1977 p 68
4.	Kela Thairani	British Political Mission to SINDH, Orient Longman p 2.
5.	Foster	"English Factories in India", London p vi.
6.	J. Abbot.	"Sindh a Re-interpretation of the unhappy Valley 2" Vol. 2 Bombay 1829 p 120.
7.	Aitchison	"A Collection treaties, Engagements and Sanads" Vol. vii Govt: Printing Press, Culcutta, 1909 p 324.
8.	T. Postans	"Personal Observations on Sindh", London, 1843 pp. 283-86.
9.	Khera P. N.	"British Relations with Sindh" London, 1941 p. 56
10.	Muhammad Hussain Turk.	Economic History of Hyderabad, Sindh University Press Ist Edition 1956 p 39.
11.	Hutenback R. A.	"Birtish Relations with Sindh" 1799-1843 California, 1962 p 3.
12.	Khera	"British Policy towards Sindh" Lahore 1941 p 5.
13.	Eastwick	"Dry Leaves from Young Egypt" London, 1851
14.	Henry Pottinger	Reference No. 1 p 335
15.	Khera	Ref: No. 12 p 66.

16. Ibid p 67.

17. Ibid p 69.

18. Lord Edward "A Political Diary" 1828-30, London, Vol II. p 92.

19. Dr. Hameeda Khuhro "Memoirs of Seth NaoMal" P VII

H. T. Lambrick "Sindh Before the Muslim Conquest" Sindhi Adabi Board, Hyderabad, Ist Edition 1975

20. T. Postans "Personal Observations on Sindh", Indus Publishers, Karachi 1973 p 342.

21. Dr. Hameeda Khuhro "The Memoirs of Seth Naomal Hotchand" Oxford University Press, Karachi, 1982 P VIII.

22. C. L. Mariwala "The Journal of Sindh Historical Society" Daily Gazette Press, Karachi, Vol: V No. 3. 1941 p 154.

23. Ibid p 155

24 Ibid p 156

25. Record of the Commissioner in Sindh File HB 129.

26. C. L. Mariwala Ref. No. 22 p 166.

27 Ibid p 162.

28. Kala Thairani Ref. No. 4 p 124-169.

29. Ibid p 132.

30 Ibid p 133.

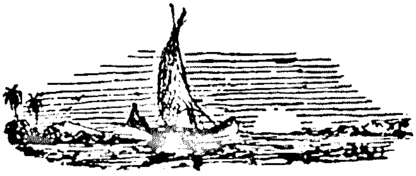

اجرڪ

سنڌ جو هڪ اهم ثقافتي آهڃاڻ

ادل سومرو

تعارف ۽ تجزيو

ڇَر جي ٻين هنرن جيان سنڌ ۾ اجرڪ جي ڇَر يا ڇپائيءَ جو هُنر نهايت آڳاٽو آهي. سنڌ جي هن اهم ثقافتي سڃاڻپ جي ارتقائي تاريخ بابت ڄاڻ اڃا تحقيق طلب آهي. موهن جي دڙي مان لڌل مهاپروهت (King Preist) جي مورتيءَ کي اوڍيل چادر جي هاڻوڪي دؤر جي اجرڪ جي ڪَکر واري نمونلي سان هڪجهڙائپ ۽ ڪن روايتن موجب حضور اڪرم صلعم جي چادر جو اجرڪ سان مشابهت رکڻ، اجرڪ جي هنر جي قدامت جو دليل آهن. اجرڪ جي لفظي معنيٰ بابت ٻه ڪاني رايا آهن، پر وڌيڪ وزندار راءِ موجب، اجرڪ عربي لفظ ”ازرق“ جي بگڙيل صورت آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”نيرو“. ٿي سگهي ٿو ته اجرڪ پنهنجي آڳاٽي جوڙجڪ مطابق فقط نيري رنگ تي مشتمل هجي ۽ ان حوالي سان ان تي اهو نالو پيو هجي. هن مقالي ۾ منهنجو مقصد اجرڪ جي هُنر جي بڻ بنياد ۽ ارتقا بابت دليل بازي ڪرڻ نه، پر اسان جي هن نهايت مقبول ثقافتي علامت جي تياريءَ جي مختلف مرحلن، ان ۾ استعمال ٿيندڙ شين ۽ اوزارن جي تعارفي ذڪر سان گڏوگڏ ان تي ٿيندڙ سيڙپ جو اقتصادي نقطءِ نظر سان جائزو پيش ڪرڻ آهي. ان قسم جي تفصيلي اڀياس سان گڏ مستقبل جي اهڙن خطرن جي نشاندهي ڪرڻ به آهي، جيڪي هن آڳاٽي گهريلو صنعت لاءِ هاڃيڪار ثابت ٿي سگهن ٿا.

اجرڪ جي صنعت اسان وٽ اڃا تائين ننڍي پيماني واري هڪ گهريلو صنعت آهي، جنهن جي عمل ۾ گهڻو ڪري هڪ اوستي سان گڏ هن جا گهر-ڀاتي، ميٽ مائٽ يا شاگرد وغيره ڀاڱي ڀائيوار هوندا آهن، جنهنڪري هن هنر ۾ مالڪ ۽ مزدور وارو روايتي تصور گهٽ آهي. اوستي سميت سڀ ڪاريگر بنا ڪنهن فرق جي گڏجي پورهيو ڪن ٿا. ائين ڪٿي چئجي ته هن گهريلو دستڪاريءَ باقاعده ڪنهن وڏي پيماني واري سڌريل صنعت جو روپ اڃا اختيار نه ڪيو آهي، جنهن ۾ مالڪ ۽ مزدور جو تفاوت پڌرو هجي. هالا، مٽياري، ڪيبر، ميڪاڻ، سڪر، نئي، ماتلي، عمرڪوٽ، حيدرآباد ۽ بدين ۾ هي هُنر پنهنجي روايتي رفتار سان سفر ڪري رهيو آهي، جڏهن ته ٽنڊو محمد خان هن گهريلو صنعت جو وڏو مرڪز ۽ تجربيگاهه بڻجي ويو آهي. اتي لون لون تجربن ۽ مختلف نمونن ۽ ڊزائينن جي آڌار تي هي هنر اوج تي آهي.

اتان جو اوستو جمعو خان مرحوم هن هنر جي حوالي سان ڄاتل سڃاتل نالو آهي. تازو اتان جي نئين هڪ نوجوان ڪاريگر ۽ اجرڪ جي ڊزائين ۾ تجربا ڪندڙ استاد پليڏني سومري کي سنڌ اسمال انڊسٽريز پاران آمريڪا جو دورو ڪرايو ويو ته جيئن هو پاڻ مشاهدو ڪري بين الاقوامي مارڪيٽ جي معيار ۽ گهرجن پٽاندڙ اجرڪ تيار ڪري ۽ ڪاريگرن کي به اهڙيون هدايتون ڏيئي سگهي.

سنڌ جي هن اهم ثقافتي سڃاڻ جي اڀياس جي سلسلي ۾ هيل تائين ڪو به ڀرپور ڪم نه ٿيو آهي. فرانسواز ڪوزين "سنڌ ۾ ڇَپ جو ڪم" جي عنوان سان ڪيل اڀياس ۾ ڇَپ جي ٻين دستڪارين سان گڏ اجرڪ جي ڇَپ جو به مختصر جائزو ورتو آهي. جيئن ته اجرڪ جي اڀياس جي سلسلي ۾ هن جي مطالعي جو دائرو فقط لاڙ ۽ ٿرپارڪر تائين محدود هو، ان ڪري هن بيگم فيروزنانا جي تصنيف جي حوالي سان اجرڪن جا ٻه قسم ڄاڻايا آهن. هڪ ٻڙو (هڪ پاسي ڇَپيل) ۽ ٻه ٻڙو (ٻنهي پاسي ڇَپيل). جڏهن ته اتر سنڌ ۾ ٻه رنگي اجرڪ جو به رواج آهي، ۽ عام طور لاڙ يا وچولي ۾ هڪ رنگي اجرڪ تيار ٿئي ٿي. اهڙيءَ ريت هوءَ ساڳئي مقالي ۾ ٻئي هنڌ لکي ٿي: ڪپڙي کي ڦرهن تي سوٽيءَ سان ڪُٽبو آهي.(*) جڏهن ته اجرڪ جي ڪپڙي جا سٽر ناهي ان کي سنئون سڌو پٿر جي ڦرهي تي سٽبو آهي، فرانسواز ڪوزين پنهنجي ساڳئي مقالي ۾ مشين تي ٺهيل مال جي چٽا ڀيٽيءَ واري ماحول ۾ ڪاريگرن جي مسئلن جي حوالي سان هن موضوع تي تفصيلي اڀياس جي ضرورت تي زور ڏنو آهي. افسوس جو مقام آهي ته اسان جي ثقافت ۾ ٻاهرين عالمن جي ايتري دلچسپي آهي ۽ اسين پنهنجي هر شيءِ جي ويجهو رهندي به ڄڻ ٻَري آهيون. انهيءَ ڳالهه کي محسوس ڪندي مون پنهنجي وس آهر هن گهريلو دستڪاريءَ جي سڀني رُخن جي اڀياس ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان سلسلي ۾ مون پنهنجي اڀياس کي هيٺين ٻن ڀاڱن ۾ ورهايو آهي.

- **ڀاڱو پهريون**

١- اجرڪ جي تياريءَ جا ترتيب وار مرحلا.

٢- اجرڪ جي تياريءَ ۾ استعمال ٿيندڙ قدرتي ۽ ڪيميائي شيون.

٣- اجرڪ جي ڇَپ ۾ ڪتب ايندڙ اوزار ۽ سامان.

- **ڀاڱو ٻيو**

١- اجرڪ جي تياريءَ جي سڀني مرحلن ۾ استعمال ٿيندڙ ٻورهئي، قدرتي ۽ ڪيميائي شين جي اگهه ۽ وزن جو وچور.

٢- اجرڪ جي ڇَپ ۾ ڪتب ايندڙ اوزارن ۽ سامان وغيره جو ڪرايو.

٣ اجرڪ جي تياريءَ جي مختلف مرحلن جي حساب سان ڪاريگرن جو اجورو.

٤- مستقبل ۾ روايتي اجرڪ جي بچاءَ جا امڪان.

(*) "سنڌ صديءَ کان"، مرتب ممتاز مرزا، صفحو ٣٤٧.

باڳو ٻهريون

١ـ اجرڪ جي تياريءَ جا ترتيب وار مرحلا

پهريون مرحلو:

● سوٽي ڪپڙي کي ڇَپَر لائق بڻائڻ: ڪلف لڳل سوٽي تاڪين مان ٥ ميٽر في اجرڪ جي حساب سان ڪپڙو ڪتربو آهي. آهن ڪورن اجرڪن کي درياهه تي ڌوپ ڪان پوءِ کارَ واري پاڻيءَ مان ڪيڍي ڪُنڀ تي چاڙهبو آهي. وري ٻيهر درياهه تي ڌوپ ڪان پوءِ شار جو صابڻ، هيرڻ ۽ چاليي جي تيل مان ڪپڙو وٺي رکبو آهي. ٻئي ڏينهن تي ٻيلي ساڪَڙ ۽ هيرڻ جي تيل واري کار مان ڪپڙو وٺي، ڪاٺ جي ڏرهي تي سڪي، آس ۾ سڪائي، ڇپائي لائق بڻائبو آهي.

ٻيو مرحلو:

● اصل جي ڇپائي: ساڪوڙيل ڪپڙي تي پهرين بنيادي ڇَپَر اصل جي ٿيندي آهي ۽ وڌيڪ مرحلن جي ڇَپر، آن ڇپائيءَ جي مٿان ئي ٿيندي آهي. اصل جو مسالو، ٻير جي ڪوڙ، چُن ۽ مجٺ جي رلگ جو مرڪب (Mixture) هولڊو آهي. انهيءَ ڇپائيءَ ۾ استعمال ٿيندڙ پور "اصل جا پور" سڏبا آهن.

ٽيون مرحلو:

● ڪٽ جي ڇپائي: اجرڪ ۾ ڪاري رنگ پيرڻ لاءِ ڪٽ جي ڇپائي ٿيندي آهي. ڪٽ جي مسالي ۾ خير، ڪوئر، هيراڪس، ميٽ ۽ گداٽڙيءَ جو ڳار شامل هوندو آهي. هن مرحلي ۾ ڪتب ايندڙ پورن کي "ڪٽ جا پور" چئبو آهي.

چوٿون مرحلو:

● چولي جي ڦَلِيءَ جي ڇَپر: چوني جي ڦلي هڻڻ جو مقصد آهي، اجرڪ جي ڦُلڙي کي وڌيڪ سفيد ۽ اُجرو ڪرڻ. هن مرحلي جي مسالي ۾ ٻَبُر جو ڪوئر ۽ چُن شامل هوندا آهن. ڦليءَ جي سادي پور ۾ فقط چار ڦُلڙيون اڪريل هونديون آهن.

پنجون مرحلو:

● ڪَڙ جي ڇپائي: هن ڇپائيءَ ۾ خير جي ڪوئر، ميٽ، ڦٽڪي، سهاڳي ۽ ٻئي ڀسارڪي وکر جي مرڪب سان، پور وسيلي اجرڪ جي ڳاڙهي رنگ واري حصي کي ڍڪي مٿان پاڻ هاربو ويندو آهي. هن ڇپائيءَ ۾ استعمال ٿيندڙ پور کي "ڪڙ جو پور" سڏبو آهي.

ڇهون مرحلو:

● اجرڪ ڪَنَ ۾ ٻوڙڻ: ڪڙ جي ڇَپر ٿيل اجرڪن کي ٽئي يعني آيو تهه ڪري، ليرَ (Indigo) جي ڪَنَ ۾ ٻوڙبو ويندو آهي. هن عمل ۾ اجرڪ ۾ خالي ڇڏيل جاين تي

ليرَ چڙهندو آهي. اجرڪن کي ڪُنَ ۾ مان ٻوڙي ۽ ليوڙي ڌرتيءَ تي پٿاري، اُس ۾ سڪايو ويندو آهي. سڪل اجرڪن کي درياهه تي آڳهر ڪري، پٿر جي ڦرهي تي سنهي، ڌوئي، ميٽ لڳندڙ حصن تي چڙهيل ڪَڻ وارو ليپُ ميساريو ويندو آهي، جيڪو لير ڪان بچاءَ لاءِ ڪڻ واري مرحلي ۾ هنيو ويو هو.

ستون مرحلو:

● رڱاوت. هن مرحلي ۾ اجرڪ مان ڌوپ رستي ميساريل حصن تي ميٽ جو رنگ چڙهندو آهي. ميٽ مان رڱڻ جو اهو عمل ٽامي جي ديڳ يا چٽروڻ ۾ ٽهڪندڙ پاڻيءَ ۾ ڪيو آهي. ان لاءِ رڱ-چُلهه هيٺان باهه ٻَڌي ٻرندي آهي ۽ مٿان اوسٽو چٽروڻ ۾ ٻن ڏانڊين رستي اجرڪن کي پيو گهمائيندو آهي، جيسين هو رنگ لڳڻ جي عمل مان مطمئن ٿئي. انهيءَ دوران هُو ضرورت آهر ڌاريل ساڪُڙ ۽ ميٽ جو رنگ به استعمال ڪندو رهندو آهي. رڱيل اجرڪ سُڪائي، اونيءَ جي پاڻيءَ مان ونجهي رکيا آهن.

اٺون مرحلو:

● تاپائي: اوني لڳل اجرڪ درياهه تي تاپائيءَ جي عمل وسيلي ڪارُ جي مدد مان آجرا ڪيا ويندا آهن. هن سلسلي ۾ درياهه ڪناري اجرڪ پٿاري، انهن تي ٿالهيءَ وسيلي پاڻي وسايو ويندو آهي. اهو عمل ڪئي پيرا لڳاتار ورجايو ويندو آهي، جنهنڪري اجرڪ ۾ موجود ميرُ ۽ ڪيميائي ڪَسُ وغيره صاف ٿي ويندي آهي ۽ اجرڪ جا رنگ وڌيڪ سهڻا ۽ چٽا ٿي بيهندا آهن.

نائون مرحلو:

● مينا جي ڇَر: اجرڪ کي ٻيهر ڪُنَ ۾ مان ٻوڙڻ لاءِ مينا جي ڇُر وسيلي، ڪوڻر، ميٽ، سهاڳي، ڦٽڪي ۽ ٻئي پسارڪي وکر واري رنگ روڪ مرڪب سان، اجرڪ جي ڳاڙهن حصن کي ڍڪيو ويندو آهي. هي عمل اڳ ۾ ٿيل ڪڻ جي ڇَرَ وانگر ئي هوندو آهي. هن ۾ استعمال ٿيندڙ پور کي "مينا جو پور" چئبو آهي.

ڏهون مرحلو:

● اجرڪ کي ٻيهر ڪُنَ ۾ مان ٻوڙڻ: مينا جي ڇَر ٿيل سڪايل اجرڪن کي ٻئي ڪري ٻيهر ڪُنَ ۾ مان ٻوڙڻ سان، آنهن تي ليرو رنگ وڌيڪ چٽو ٿي بيهندو آهي.

يارهون مرحلو

درياهه تي آخري ڌوپ ۽ تياري: ڪن مان ٻوڙيل اجرڪ سڪائي ٻئي ڏينهن درياهه تي آخري ڌوپ ۽ تياريءَ لاءِ ڪڻائي وڃبا آهن. پٿر جي ڦرهي تي سٽي اجرڪن جو سمورو ميرُ صاف ڪري، بليچنگ پائوڊر (Bleaching Powder) جي پاڻيءَ مان ٻوڙيا ويندا آهن، جنهنڪري

اهي وڏيڪ اجرا ۽ ڪليل رنگ وارا ٿي پيهندا آهن. ان آخري مرحلي ۾ اجرڪ صاف جاءِ تي سڪائي، تهه ڪري وڪري لاءِ بازار ۾ اماڻيا ويندا آهن.

٢- اجرڪ جي تياريءَ ۾ استعمال ٿيندڙ قدرتي ۽ ڪيميائي شيون:

(١) نيرُ (Indigo)

نيرُ يا آسماني رنگ، ڳاڙهي رنگ جيان اجرڪ جو بنيادي رنگ آهي. نير مان سوٽي ڪپڙي رڱڻ جو رواج سنڌ ۾ آڳاٽي وقت کان وٺي آهي. اڃا به سنڌ جي ڪافي ٻهراڙيءَ وارن حصن ۾ ماڻهو ليروٽيءَ کان ڪپڙا رڱائي اوڍين ٿا. اجرڪ ۾ استعمال ٿيندڙ اهو لير ١٨٩٠ع تائين ٻوٽن مان حاصل ڪيو ويندو هو (١). اهڙي قسم جي لير جي ٻوڪ لنديءَ ڪنڌ ۾ ٻه ٿيندي هئي. اپريل ۾ ٻج پوکي پهريون فصل جون ۽ ٻيو آگسٽ ۾ لڻبو هو. ٻوٽي جي لڻائي صبح سوير ڪري، فيڪٽري نيو ويندو هو، جتي لون کان چوڏهن ڪلاڪن تائين ان کي پاڻيءَ جي حوضن ۾ ڳاريو ويندو هو. رنگ ڏيڻ وارو مادو پاڻيءَ ۾ حل ٿي ويندو هو، جنهن کي سڪائي لير حاصل ڪبو هو. اڄڪلهه هٿراڌو ڪيميائي طريقي سان نير تيار ڪيو پيو وڃي. اهڙي قسم جو لير فرانس ۽ جرمنيءَ کان درآمد ڪجي ٿو. هي اجرڪ ۾ استعمال ٿيندڙ سڀني اهمن کان مهانگو اسم آهي. نير اجرڪ جي ڇهين ۽ ڏهين مرحلي ۾ ڪُن ۾ ڳاري استعمال ٿيندو آهي.

(٢) ڳاڙهو رنگ (مجيٺ)

هي اجرڪ جو نيري رنگ جيان نمايان رنگ آهي. اصلي اجرڪ جي زمين عام طور تي نيري يا ڳاڙهي هوندي آهي. هي رنگ کان پوءِ اجرڪ جو ٻيو امبر مهانگو اسم آهي. رنگ جي ڪيميائي صورت کان اڳ هي رنگ مجيٺ نالي ڪاٺيءَ مان ٺاهيو ويندو هو. مجيٺ مان رڱڻ واري عمل جو ذڪر هينئين مصرع ۾ به ملي ٿو (٢).

مهارون ميي جون، رتيون موڪ مجيٺ. (شيخ ابراهيم)

ڪيميائي صورت ۾ هي رنگ فرانس ۽ جرمنيءَ کان درآمد ڪيو وڃي ٿو. هيءُ رنگ اصل جي ڇپائيءَ واري فارمولي ۾ ٿوري مقدار ۾ ۽ اجرڪ جي ستين مرحلي يعني رڱائيءَ ۾ بنياد جي حيثيت سان استعمال ٿيندو آهي. ٽامي جي ديڳ يا چرونءَ ۾ رڱ-چلهه تي گهربل مقدار ۾ رنگ ڳاري اجرڪن جي رڱائي ڪئي ويندي آهي.

---

(١) انسائيڪلوپيڊيا آف برٽينيڪا، لنڊن، جلد ٻارهون.

(٢) جامع سنڌي لغات، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، جلد پنجون.

(٣) ڪؤنر

ڪؤنر، اجرڪ جو ليڙ ۽ ميڄ ڪانپوءِ ٽيون نمبر اهم اسم آهي. اجرڪ جي مختلف مرحلن جي فارمولن ۾ ٻن قسمن جو ڪؤنر استعمال ٿيندو آهي: هڪ خيبر جو ڪؤنر ۽ ٻيو ٻير جو ڪؤنر. خيبر جو ڪؤنر سرحد صوبي کان اچي ٿو، جيڪو معيار ۽ مُلهه جي لحاظ کان ٻير جي ڪؤنر کان گهٽ آهي. خيبر جو ڪؤنر، ڪٿ ۽ ڪٿڙ ۽ مينا جي ڇپائيءَ وارن مرڪبن ۾ ڪُٺي ۽ ڳاري استعمال ڪبو آهي. ٻير جو ڪؤنر سيني قسمن جي ڪؤنر کان مفيد آهي. هي حلوي ٺاهڻ، مسُ ٺاهڻ، رڱڻ ۽ دوائن وغيره ۾ به استعمال ٿيندو آهي. وڌيڪ چيڙهالي ۽ طاقتور هجڻ ڪري مختلف صنعتن ۾ ان جي طلب گهڻي آهي، جنهنڪري اڪثر ان جو اگهه چڙهيو وڃي ۽ مارڪيٽ ۾ اڻلڀ ٿيو وڃي. اهڙيءَ صورتحال مان فائدو وٺندي واپاري ديوين ۽ ڪنڊين جي ڪؤنر جي ٻير جي ڪؤنر ۾ ملاوت ڪن ٿا. سنڌ ۾ پراڻا هالا ٻير جي ڪؤنر جو مرڪز آهي. اجرڪ ۾ ٻير جو ڪؤنر، اصل جي ڇپائيءَ واري مرحلي ۾ گهڻي مقدار ۾ ۽ چولي جي ڦليءَ جي مرڪب ۾ گهٽ مقدار ۾ استعمال ٿيندو آهي.

(٤) تيل

اجرڪ جي تياريءَ جي شروعاتي مرحلن ۾ ٻن قسمن جو تيل استعمال ٿيندو آهي، هڪ هيرڻ جو تيل ۽ ٻيو سرهن يا جانيي جو تيل. ٻنهي قسمن جو تيل بازار ۾ موجود هوندو آهي. ڏوپ ۽ ڪُنبي وسيلي ڪلف لڳل بازاري ڪپڙي کي نرم ڪرڻ ڪانپوءِ وارن مرحلن ۾ هيرڻ ۽ جانيي جو تيل، پيٺل ساڪُڙ ۽ صابڻ سان گڏ استعمال ٿيندو آهي.

(٥) ساڪڙ

لئي جي ڦر کي ساڪُڙ سڏبو آهي. لئي جا وڻ سنڌ ۾ عام جام آهن. اڪثر ڳوٺاڻا لئي جي ساڪُڙ گڏ ڪري بازار ۾ وڪرو ڪندا آهن. رڱڻ واري عمل ۾ ساڪڙ استعمال ڪرڻ سان رنگ بهتر لڳي ٿو. چمڙي رڱڻ ۾ به ساڪُڙ استعمال ڪيو ويندو آهي. اجرڪ جي تياريءَ جي سلسلي ۾ پيٺل ساڪڙ پهرين مرحلي ۾ جانيي ۽ هيرڻ جي تيل سان گڏ استعمال ڪيو ويندو آهي ۽ رڱاوت واري ستين مرحلي ۾ ڏريل حالت ۾ ميڄ سان گڏ رڱ-چلهه تي رکيل ٽامي جي چروڻ ۾ ملايو ويندو آهي.

(٦) ڪارُ

هن جو ڪيميائي نالو سوڊيم هائيڊرو آڪسائيڊ آهي. هيءَ عام قسم جي ڪار اڪثر ڪري ڪپڙن ڌوئڻ ۾ استعمال ٿيندي آهي. اجرڪ جي تياريءَ جي سلسلي ۾ ڪوري ڪپڙي کي پهرئين مرحلي ۾ ٻنيءَ تي چاڙهڻ کان اڳ ڪار جي پاڻيءَ مان ونيو ويندو آهي. ان کان پوءِ اٺين مرحلي ۾ تاپائي ڪرڻ وقت درياهه تي ڪار استعمال ڪئي ويندي آهي ته جيئن اجرڪ جي ڪسُ ڌوپجي صاف ٿي وڃي ۽ ان جا رنگ نکري پون.

(٧) ڦٽڪي

ڦٽڪي دوائن ۾ استعمال ڪرڻ سان گڏ سوٽي ڪپڙي جي رنگ کي پڪي ڪرڻ ۽ پاڻي صاف ڪرڻ ۾ ڪم ايندي آهي. قدرتي ڦٽڪيءَ جي جاءِ اڄڪلهه هٿراڌو ڦٽڪيءَ والاري آهي. اجرڪ جي تياريءَ ۾ ڦٽڪيءَ جو استعمال، ڪٿ ۽ مينا جي ڇپائيءَ واري مرحلي ۾، ڪؤنر، ڇانورن جي اٽي، ميٿ ۽ ٻين پسارڪي وکر واري مرڪب ۾ ٿيندو آهي.

(٨) هيراڪس

هي پسارڪو وکر آهي. اڳ ۾ لوهه جي ٽڪرن کي پاڻيءَ ۽ گُڙ ۾ پسائي، ڪاري هيراڪس حاصل ڪئي ويندي هئي. اڄڪلهه هٿراڌو طريقن سان تيار ڪئي اچي وڃي. هي سستو وکر اجرڪ ۾ فقط ڪٽ جي ڇپائيءَ واري مسالي ۾ ڪتب ايندو آهي.

(٩) بليچنگ پائوڊر

هي پائوڊر، عام طور تي ڪپڙن ڌوئڻ ۽ پاڻيءَ مان غلاظتون ختم ڪري ان کي صاف ڪرڻ ۾ ڪم ايندو آهي. هن پائوڊر جو استعمال اجرڪ جي تياريءَ جي بنهه آخري مرحلي ۾ ٿيندو آهي. درياهه تي آخري ڌوپ وقت اجرڪن کي بليچنگ پائوڊر واري پاڻيءَ مان ڪڍيو ويندو آهي ته جيئن رنگ جي ڪس وغيره ختم ٿئي ۽ اجرڪ ۾ اوجر ۽ چمڪ ظاهر ٿئي.

(١٠) سهاڳو

هي سفيد رنگ جي ڪيميائي دوا آهي، جيڪا مختلف نسخن ۾ ڪم ايندي آهي. قلعي گر ۽ سونارا به هن کي استعمال ڪندا آهن. سهاڳو، اجرڪ ۾ ڪٿ ۽ مينا جي مسالي جي تياريءَ ۾ ڪؤنر، ميٿ ۽ ٻين شين جي مرڪب ۾ استعمال ٿيندو آهي.

(١١) چُن

هي عام قسم جو چن آهي، جيڪو پان جي ٻيڙي وغيره ۾ به ڪتب ايندو آهي. اجرڪ ۾ ان جو اٽو نه پر سالم ڳنڍيا استعمال ڪيا آهن، جن کي ڳاري اصل جي ڇپائي واري مرڪب ۽ چن جي ڦليءَ جي ڇپائيءَ واري مرحلي ۾ ڪؤنر سان گڏ ڪم آندو آهي.

(١٢) لوڌ ڪاٺي، گدامڙي ۽ سونف وغيره

هي سڀ عام ملندڙ پسارڪا وکر آهن. ڪيترن ئي شين ۾ مرڪبن ۾ انهن جو استعمال ٿئي ٿو. اجرڪ ۾ لوڌڪاٺي ۽ سونف ڪٿ ۽ مينا جي مسالي جي تياريءَ ۾ ڪؤنلر ۽ ميٿ وغيره سان گڏ ڪتب آڻيا آهن. جڏهن ته گدامڙي ڪٽ جي ڇپائيءَ واري مرحلي ۾ هيراڪس، ميٿ ۽ ڪؤار سان گڏ مسالي کي ڳاڙهي ڪرڻ لاءِ ڪتب ايندي آهي. انهن وکرن جو استعمال هر اوستو پنهنجي سمجهه مطابق ڪندو آهي.

(۱۳) صابڻ ۽ ميٽ

هي ٻئي سهانڪا اسم عام استعمال ۾ ايندڙ آهن. ڪپڙن ڌوئڻ واري صابڻ جو ڳارو اجرڪ جي تياريءَ جي ابتدائي مرحلي ۾ ڪنب ڪانپوءِ تيل سان گڏ ڪتب آڻبو آهي. ميٽ کائين مان حاصل ٿئي ٿو ۽ بازار ۾ مناسب اگهه تي وڪامجي ٿو. اهو ڪٽ، مينا ۽ ڪٽ جي مسالي جي تياريءَ ۾ ٻين اسمن سان گڏ استعمال ڪبو آهي.

(۱۴) چانورن جو اٽو

عام قسم جي چانورن جي اٽي جي لئي ٺاهي، ان کي اجرڪ جي تياريءَ جي ٻن مرحلن، ڪٽ ۽ مينا جي مسالي ٺاهڻ ۾ ڪونئر، ميٽ ۽ ٻين ٻسارڪن وکرن سان گڏ استعمال ڪبو آهي.

(۱۵) پاڻ ۽ اوڻي

پاڻ، اجرڪ جي تياريءَ جي ٻن مرحلن، ڪٽ ۽ مينا جي ڇپائيءَ ۾ اجرڪ تي مرحلي وار ٻور هڻڻ کان پوءِ، ان جي مرڪب تي هاربو آهي ته جيئن اجرڪ تي اهو مرڪب پختو ٿي وڃي ۽ ان تي ٻيو اثر انداز نه ٿئي. پاڻ عام وٿاڻن تان حاصل ٿيندو آهي، پر اڪثر ڪري ڳائو پاڻ ڪتب آڻبو آهي، جيڪو ڳئوشالن مان عام جام ملي سگهندو آهي. اَن جي ڇڻيءَ کي اوڻي سڏجي ٿو. تاهائي ڪرڻ کان اڳ اجرڪن کي اوڻي جي ڳار مان وٺبو آهي

(۱٦) ٻارڻ

اجرڪن کي مڇڻ ۾ رڱڻ لاءِ مناسب پاڻيءَ سان ٽامي جي ديگ يا چٽروڻءَ ۾ وجهي رڱ-چلهه ۾ ٻاهه ٻاربي آهي. اهڙي عمل ۾ ڪاٺين جي ضرورت پوي ٿي. ڳوٺن ۽ ننڍن شهرن ۾ اهو ٻارڻ سولو ۽ سهانڪو آهي.

۳- اجرڪ جي ڇر ۾ ڪتب ايندڙ اوزار ۽ سامان

(۱) ڇينپا يا ٻور

اجرڪن جي ڇُر جي سلسلي ۾ ٻورَ بنيادي اسم آهن. ٻورگر، نهايت محنت ۽ هوشياريءَ سان ٻورن جا سيٽ ٻير يا سرڙهن جي سڪل ڪاٺ مان تيار ڪن ٿا. سنڌ ۾ اهڙا ڪاريگر دادوءَ ضلعي ۾ شاهه پنجو (راڌڻ) لڳ رهن ٿا. اتان جو محمد بخش ويکهيو، انهيءَ هُنر جو سٺو ڪاريگر ٿي گذريو آهي. هاڻي سندس پوٽا اها ڪرت ڪن ٿا. حيدرآباد ۾ ٻه ڪجهه ڪاريگر ٻورَ ٺاهين ٿا پر اهي گهڻو ڪري نقلي اجرڪن جا ٻورَ تيار ڪن ٿا ۽ انهن ۾ اها نفاست ۽ ڪاريگري ٻه نه آهي. ڇينپن يا ٻورن جا مختلف نمونا آهن، جيئن چڪي، ڪارڪ، جليب، ڳنج، چِلو ۽ ڪڪر وغيره. اهڙين ڊزائينن جو في سيٽ هڪ هزار رپين جو آهي. هر سيٽ ۾ آصل جو ٻور، ڪٽ جو ٻور، ڪٽ ۽ مينا جو ٻور، ڦليون ۽ تارا اچي وڃن ٿا. ان کان سواءِ اجرڪ جي پلوَ کان جيڪو ٻور ڇُربو آهي، ان کي "پلوَ جو ٻور" سڏجي ٿو.

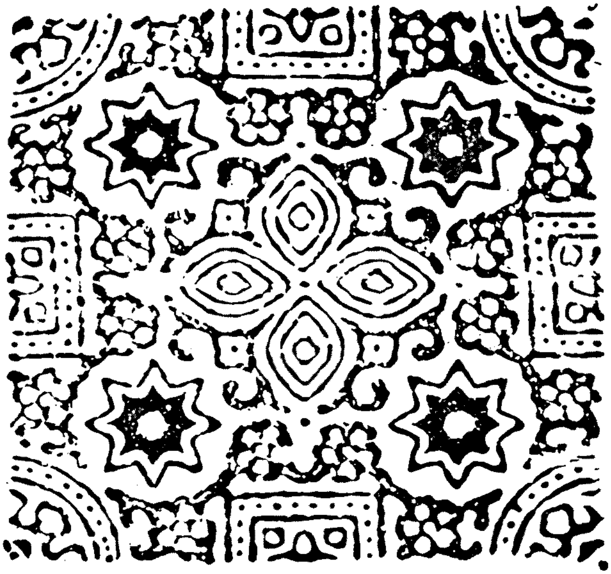

جليب جي پوز جو عڪس

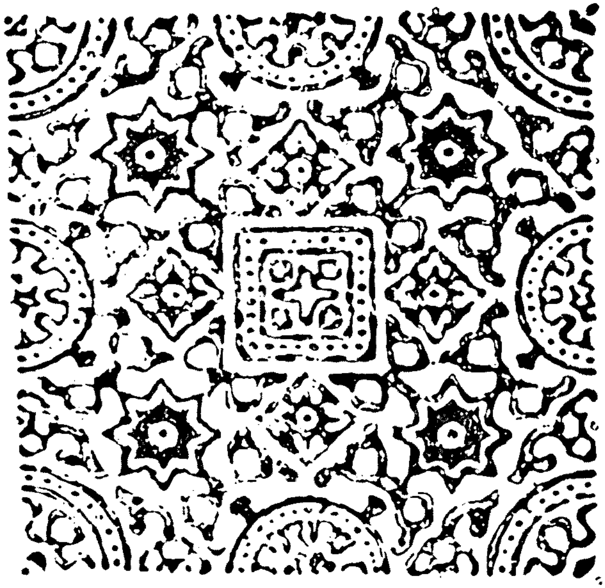

گنج جي پوز جو عڪس

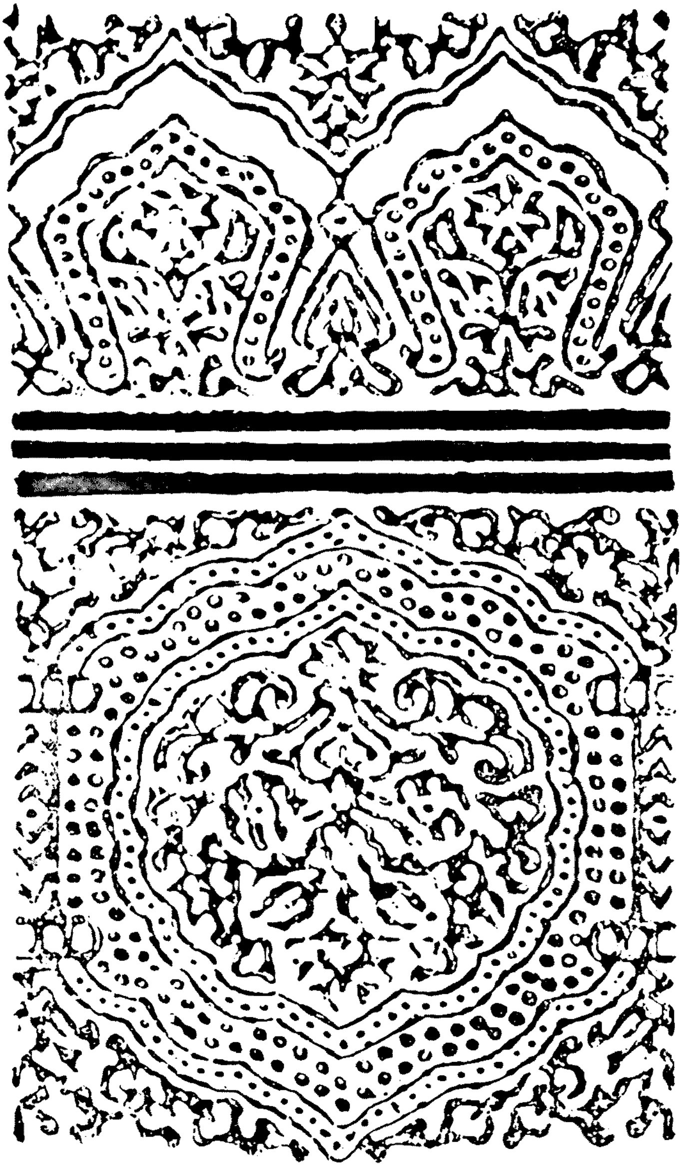

ٻلو جي پور جو عڪس

ٻانوَ جي ٻور واري ميٽ جو اڳهه ٻارهن سؤ رپيا في ميٽ آهي. سال ٻن کان پوءِ ٻورڻ جا ميٽ تبديل ڪري نوان ٺهرائبا آهن ته جيئن ڇَپڻ ۾ ڪو عيب ظاهر نه ٿئي. لطيف سائينءَ جي هڪ بيت جي هيٺينءَ مصرع ۾ ٻور جو ذڪر ڇَپڻ جي حوالي سان آهي:

ڇوريون ڇَپڻ سکيون، ڀنهون ڪيائون ڀور.

(٢) ڪاريگر جي ڇَپڻ وارو تختو يا پٽيو ۽ ان سان لاڳاپيل سامان

ڪاريگر رلي يا گديءَ تي ويهي، جنهن تختي تي اجرڪ ڇَپيندو آهي، ان کي پٽيو چئبو آهي. ٢+٤ فوٽن جو اهو پٽيو فوٽ سوا زمين کان اوچو هوندو آهي. پٽيي تي کٿي يا ڪمبل وڇائي، ان مٿان آڇاڙي پٿاري ويندي آهي ته جيئن ان جي سطح هڪجهڙي سنوت ۾ هموار رهي ۽ بهتر ڇپائيءَ ۾ آساني ٿئي. پٽيو ڊکڻ کان تيار ڪرائبو آهي، جڏهن ته کٿا، ڪمبل، آڇاڙي ۽ ڪاريگر جو وڇائڻو وغيره بازار مان خريد ڪري سگهجن ٿا. ڪاريگر پٽيي جي گنجائش موجب اجرڪ جا مرحليوار حصا ٻور سان ڇپيندو آهي. اصل جي ڇپائيءَ وقت ڪاريگر ڪپڙي تي ٻور رکي ان کي ٻ-ٽي ڌڪ هڻندو آهي ته جيئن ڪپڙي تي ڇپائي چٽي ايهي، جڏهن ته ڪٽرَ، مينا، ڪٽ ۽ ڦُليءَ جي مرحلن ۾ ڪاريگر کي ٻور تي معمولي ڌڪ هڻڻي پوندي آهي.

(٣) رڱڻ لاءِ ٽامي جي ديڳ يا چَرون

ٽامي جي ديڳ يا چرون، اجرڪ جي ميٽ مان رڱڻ واري عمل ۽ شروعاتي مرحلي ۾ ڪوري ڪپڙي کي ڪٽ تي چاڙهڻ جي سلسلي ۾ استعمال ٿيندي آهي. زنگريز يا اوستي لاءِ اهڙي قسم جي ديڳ، ٺاٺارا آرڊر تي تيار ڪندا آهن. هر اوستي جي دڪان يا اجرڪ جي تياري لاءِ استعمال ٿيندڙ جاءِ ۾ اها ٽامي جي ديڳ، رڱ-چاهه ۾ ڪتل نظر ايندي آهي.

(٤) ڪُر جون ٻاريون ۽ ڪانن جون ڇنگون

اصل، ڪٽ، ڪٽرَ يا مينا جي ڇپ لاءِ مسالو وڌن ڪولڊبن يا ٿالهن مان گهربل مقدار ۾، پٽيي جي پرسان ڪاريگر جي ويهڪ جي ساڄي پاسي سرن تي رکيل ڪُر جي ٻارين ۾ پئبو آهي. ڪُر جون اهي ٻاريون ڪنڀر کان آرڊر تي تيار ڪرائبيون آهن. اصل ڪٽ ۽ ڦُليءَ جي ڇپائيءَ لاءِ لنڊيون مستطيل شڪل جون ٻاريون ٿينديون آهن، جن ۾ مسالو وجهي، ڪانن جي ڇنگ يا ڇپري تاري ويندي آهي. ڪانن جي ڇنگ مٿان سڄيءَ يا ان جو لنڊڙو ٽڪر، جنهن کي ٻتالوَ چئبو آهي، رکيو ويندو آهي ته جيئن ان جي سطح تان ٻور ٻوڙڻ وقت، ٻور کي هڪ ڪرو مسالو لڳي ۽ ڇپ ۾ ڪو فرق نه اچي. ٻتالي سڪڻ جي حالت ۾ ڪاٺ جي ٺهيل هٿڻ سان، اهو وري مسالي ۾ ترُ ٿي ويندو آهي. ڪٽرَ ۽ مينا جي ڇپَرَ لاءِ ڪُر جون اهي لنڊيون ٻاريون نه ڪتب آڻبيون آهن، پر وڏن گول ڪولڊبن ۾ مسالو وجهي. الهن ۾ فقط ڇنگ تاربي آهي. ڪانن جي ڇنگ يا ڇپري گهڻو ڪري اوستا ڪاريگر پاڻ ئي ٺاهيندا آهن.

(٥) مسالن ڏاهڻ جا ٺانءَ يا ڪونڊيون

اجرڪ جي مختلف مرحلن لاءِ ڌار ڌار مسالن جي تياريءَ ۾ مختلف ٺانءَ استعمال ڪرڻا پوندا آهن. شروعاتي مرحلي ۾ اجرڪ کي تيل صابڻ ڏيڻ لاءِ ٽامي يا ٽين جا ٽب ڪتب آڻيا آهن. تيل ۽ ساڪڙ مان وٽڻ لاءِ ٺڪر جون وڏيون ٻانيون استعمال ٿينديون آهن. اصل، ڪٽ ۽ ڦاڻيءَ جي ڇپائيءَ جو مسالو ٽامي يا ٽين جي ٿانون ۾ ڇاڻي رکيو آهي. ڪي اوستا ان لاءِ ٺڪر جا دِلا به استعمال ڪندا آهن. ڪٿ ۽ مينا جو مسالو ٺڪر جي وڏين ناڊين يا ڪونڊين ۾ تيار ڪيو آهي. جڏهن ته نير لاءِ هڪ ڏکيي ٺڪر جي ناڊي هوندي آهي، جنهن کي "نيروليءَ جي ڪُن" چيو آهي

(٦) ڀورن جي صفائيءَ جا برش

اڳ ۾ اوستا ڀورن جي صفائيءَ لاءِ سوئر جي وارن جا برش استعمال ڪندا هئا، جن کي "واروچي" چيو هو. ان قسم جا برش نهايت مضبوط ۽ چتادار هوندا هئا. اڄڪلهه ان ڪم لاءِ بازار ۾ ملندڙ عام قسم جا برش ڪتب آڻدا پيا وڃن. اهڙا برش خاص ڪري اصل ۾ ڪٽ جي ڇپُر وقت ڪاريگر جي ڀني ڀرسان رکيل هوندا آهن جو وقفي وقفي ڪانئوءِ ڪاريگر انهن سان ڀورن جي گهرن ۾ ڦاٿل مسالي کي صاف ڪندو رهندو آهي ته جيئن ڇپُر چٽي ۽ خوبصورت بيهي؛ ڪٿ ۽ مينا جي ڀورن کي ختم ٿيڻ کانپوءِ پاڻيءَ ۾ ٻوڙي پلاسٽڪ جي برش سان صاف ڪيو آهي.

(٧) جنڊ ۽ لوهي آڪري-مهري

جنڊ ۽ آڪري مهري ٻهراڙيءَ جي سماجي جيوت جون عام شيون آهن. اجرڪ جي سلسلي ۾ ساڪڙ پيهڻ لاءِ جنڊ جي ضرورت پوندي آهي. اوستو يا ته پنهنجي گهران ساڪڙ پيهائيندو آهي يا وري پيون ڀورهيت عورتون ٿوري معاوضي عيوض ساڪڙ پيهي ڏينديون آهن. ڪؤنر، ڦٽڪي، سهاڳو وغيره ڪٽڻ لاءِ لوهي آڪري مُهري ڪتب آڻيندي آهي.

(٨) ڀهاريون ۽ پروڻ

ڪٿ ۽ مينا جي ڇپر مهل ڀهاريون ۽ ٽين جا پروڻ به استعمال ٿيندا آهن. نير کان محفوظ رکڻ وارن حصن کي، ڀور وسيلي مسالي سان ڍڪي، آن مٿان پروڻ مان سنهو ڀاڻ ڇاڻي هاريو آهي ته جيئن آهي حصا نير جي اثر کان چڱي طرح بچي سگهن. ڀهاري سان اجرڪ تي غيرواسطيدار هنڌن تي لڳل ڀاڻ هٽايو ويندو آهي. ڪؤنر ڇاڻڻ ۾ به پروڻ ڪتب ايندو آهي.

(٩) اجرڪ جي تياريءَ لاءِ مناسب جاءِ

اجرڪ جي ڇپُر وارن سڀني مرحلن لاءِ روشني ۽ هوا جي گذر واري جاءِ جو هجڻ ضروري آهي ڇوته هي ڪم ڏينهن جي روشنيءَ ۾ ئي بهتر نموني ٿيندو آهي. بجليءَ جي روشني ۾ ڪاريگر کي ڇپُڻ ۾ تڪليف ٿئي ٿي ۽ هن جي ڇپڻ جي رفتار پڻ متاثر ٿئي ٿي. جاءِ اهڙي هنڌ هجي، جتي رڱڻ يا ڪن ڀوڙڻ کانپوءِ اجرڪن سڪائڻ جي گنجائش به هجي.

• پاڳو ٻيو

هن صنعت جي مستقبل بابت ڪجهه چوڻ کان اڳ اهو ڄاڻڻ ضروري آهي ته هن گهريلو دستڪاريءَ مان اوستي ڪاريگر ۽ دڪاندار کي حاصل ٿيندڙ لاڀ ۽ اُن تي ٿيندڙ ڪل سيڙپ جو تفصيلي اڀياس ڪجي.

(الف) اجرڪ جي تياريءَ جي سڀني مرحلن ۾ استعمال ٿيندڙ پورهئي، قدرتي ۽ ڪيميائي شين جي اگهه ۽ وزن جو وچورو

(اجرڪ جو تعداد=۷ تاڪيا يعني ۵۶ اجرڪ)

پهريون مرحلو (سوٽي ڪپڙي کي ڇپائي لائق بڻائڻ)

۱. درياهه تي ڪوري ڪپڙي جي ڌوپ جي مزوري	في ڏهاڙي		۴۰.۰۰ روپيا
۲. ڪار	۳ ڪلو	۶.۰۰ روپيا في ڪلو	۱۸.۰۰ روپيا
۳. ڪنپ ۾ ڪائين جو استعمال	۲ مڻ	۳۴.۰۰ روپيا في مڻ	۶۸.۰۰ روپيا
۴. هيرڻ جو تيل	۲ ڪلو	۲۰.۰۰ روپيا في ڪلو	۴۰.۰۰ روپيا
۵. ڄانبي جو تيل	½ ڪلو	۱۶.۰۰ روپيا في ڪلو	۸.۰۰ روپيا
۶. درياهه تي ڌوپ جي مزوري	—	۴۰.۰۰ روپيا في ڏهاڙي	۴۰.۰۰ روپيا
۷. اجرڪ جي ڪٽائي درياهه ڏي	—	اچ وڃ جو ڪرايو	۲۰.۰۰ روپيا
۸. صابڻ	چار ڇڪيون	۴.۰۰ في ڇڪي	۱۶.۰۰ روپيا
۹. ساڪڙ	۳ ڪلو	۱۰.۰۰ روپيا في ڪلو	۳۰.۰۰ روپيا
۱۰. ساڪڙ پيسائي	۳ ڪلو	۸.۰۰ روپيا في ڪلو	۲۴.۰۰ روپيا
۱۱. هيرڻ جو تيل	½ ڪلو	۲۰.۰۰ في ڪلو	۱۰.۰۰ روپيا

ٻيو مرحلو (اصل جي ڇپائي)

۱. ٻير جي ڪوڙر	۱۰ ڪلو	۴۰.۰۰ روپيا في ڪلو	۴۰۰.۰۰ روپيا
۲. چڻن	۱۰ ڪلو	۱.۰۰ روپيو في ڪلو	۱۰.۰۰ روپيا
۳. ميٽ جو رنگ	½ پولڊ	۱۰۰.۰۰ روپيا في پولڊ	۵۰.۰۰ روپيا
۴. ڪوڙر جي ڪٽائي ۽ فارمولي جي تياريءَ جو پورهيو	—	—	۱۰.۰۰ روپيا

ٽيون مرحلو (ڪٽ جي ڇپائي)

۱. ڪوڙر خيبر	½ ڪلو	۲۸.۰۰ روپيا في ڪلو	۱۴.۰۰ روپيا
۲. هيراڪس	½ ڪلو	۸.۰۰ روپيا في ڪلو	۴.۰۰ روپيا

۰۳. ميٺ ۽ گدامڙي	—	—	۰۰-۵ روپيا
۰۴. ڪوُلر جي ڪٽائي ۽ مرڪب / فارمولي جي تياريءَ جو پورهيو		—	۰۰-۱۰ روپيا

چوٿون مرحلو (چوني جي ڦليءَ جي ڇڻُر)

۰۱. ٻير جو ڪوُلو	۲ ڪلو	۰۰-۴۰ روپيا في ڪلو	۰۰-۸۰ روپيا
۰۲. ڇڻُن	۲ ڪلو	۰۰-۱ روپيو في ڪلو	۰۰-۲ روپيا

پنجون مرحلو (ڪپڙ جي ڇپائي)

۰۱. ڪوُلر خيير	۲½ ڪلو	۰۰-۲۸ روپيا في ڪلو	۰۰-۷۰ روپيا
۰۲. ڦٽڪي	۳ ڪلو	۰۰-۶ روپيا في ڪلو	۰۰-۱۸ روپيا
۰۳. سهاڳو، سولف، لوڊ ڪاني وغيره	۳ ڪلو	۰۰-۶ روپيا في ڪلو	۰۰-۱۰ روپيا
۰۴. ميٺ	۱۶ ڪلو	۰۰-۱ روپيو في ڪلو	۰۰-۱۶ روپيا
۰۵. ڀاڻ	هڪ ٻوري	۰۰-۱۰ روپيا في ٻوري	۰۰-۱۰ روپيا
۰۶. چانورن جو اٽو	۲ ڪلو	۰۰-۳ روپيا في ڪلو	۰۰-۶ روپيا
۰۷. ڪوُلر جي ڪٽائي ۽ مرڪب جي تياريءَ جو پورهيو			۰۰-۱۵ روپيا

ڇهون مرحلو (ڪُنِ مان اجرڪ ٻوڙڻ)

۰۱. نير (Indigo)	۱½ پائونڊ	۰۰-۲۵۰ روپيا في پائونڊ	۰۰-۳۷۵ روپيا
۰۲. اجرڪن جي ٻني ڪرڻ، ٻوڙڻ ۽ سڪائڻ جو پورهيو		—	۰۰-۳۰ روپيا
۰۳. درياهه تي آگهر جو پورهيو		—	۰۰-۴۰ روپيا
۰۴. اجرڪن جي ڪٽائيءَ جو ڀاڙو		اوٽ موٽ	۰۰-۲۰ روپيا

ستون مرحلو (رڱاوت)

۰۱. مجيٺ جو رنگ	۲¼ پائونڊ	۰۰-۲۰۰ روپيا في پائونڊ	۰۰-۲۵۰ روپيا
۰۲. ماڪڙ ڏريل	۲ ڪلو	۰۰-۱۰ روپيا في ڪلو	۰۰-۲۰ روپيا
۰۳. ڪاٺيون رڱڻ-چلهه لاءِ	۱ مڻ	۰۰-۳۴ روپيا في مڻ	۰۰-۳۴ روپيا
۰۴. اونيءَ مان اجرڪن وٺڻ جو پورهيو	—	—	۰۰-۱۵ روپيا

اٺون مرحلو (تاپائي)

۰۱. ڪار	۳ ڪلو	۰۰-۶ روپيا في ڪلو	۰۰-۱۸ روپيا
۰۲. تاپائيءَ جي ڪم لاءِ ۲ مزور	—	۰۰-۳۰ روپيا في مزور	۰۰-۶۰ روپيا
۰۳. اجرڪن جي ڪٽائيءَ جو ڀاڙو	اوٽ موٽ	—	۰۰-۲۰ روپيا

نائون مرحلو (مينا جي ڇَرَ)

١. ڳؤار کيبر	٢½ ڪلو	٢٨-٠٠ روپيا في ڪلو	٧٠-٠٠ روپيا
٢. سهاڳي، لوڏ ڪاٽي، نؤاف وغيره		—	١٠-٠٠ روپيا
٣. ڦٽڪي	٢ ڪلو	٦-٠٠ روپيا في ڪلو	١٢-٠٠ روپيا
٤. پاڻُ	هڪ پوري	١٠-٠٠ روپيا في پوري	١٠-٠٠ روپيا
٥. ميٽ	١٦ ڪلو	١-٠٠ روپيو في ڪلو	١٦-٠٠ روپيا
٦. چانورن جو اٽو	٢ ڪلو	٣-٠٠ روپيا في ڪلو	٦-٠٠ روپيا
٧. مرڪب جي تياريءَ جو پورهيو.		—	١٥-٠٠ روپيا

ڏهون مرحلو (اجرڪ کي پيهر ڪَٽَن مان پوڙڻ)

١. ابرُ	١½ پونڊ	٢٥٠-٠٠ روپيا في پونڊ	٣٧٥-٠٠ روپيا
٢. ڪن پوڙائڻ ۽ سڪائڻ جو پورهيو	—	—	٣٠-٠٠ روپيا

يارهون مرحلو (درياهہ تي آخري ڌوپ ۽ تياري)

١. بليچنگ پائوڊر	٢ ڪلو	١٢-٠٠ روپيا في ڪلو	٢٤-٠٠ روپيا
٢. آخري ڌلائيءَ جو پورهيو		—	٤٠-٠٠ روپيا
٣. اجرڪن جي ڪٽائيءَ جو ڀاڙو		اوٽ موٽ	٢٠-٠٠ روپيا

[٢] اجرڪ جي ڇَر ۾ ڪتب ايندڙ اوزارن ۽ سامان وغيره جو ڪرايو

اقتصاديات جي اصول مطابق مال جي تياريءَ تي ڪُل سيڙپ واري خرچ ۾ هر اها رقم يا ڪرايو شامل ڪيو آهي، جيڪو انهيءَ مال جي تياريءَ واري عمل ۾ سڌي يا اڻسڌيءَ طرح خرچ ٿيو. انهيءَ حساب سان اجرڪ جي تياريءَ ۾ استعمال ٿيندڙ سامان يا اوزارن جو ڪرايو به ان جي سيڙپ واري رقم ۾ شامل ٿيندو. هي ڪرايو ٧ تاڪين يعني ٥٦ اجرڪن جي تياري واري وقت جو آهي.

١. پورن يا ڇپين جو ڪرايو	١٠٠-٠٠ روپيا
٢. ڇرڻ واري تختي يا پٽي جو ڪرايو	٥-٠٠ روپيا
٣. ڪُنيءَ، ڪمبل ۽ آچاڙيءَ جو ڪرايو	٣-٠٠ روپيا
٤. ڪاريگر جي ويهڻ واري گدي جو ڪرايو	١-٠٠ روپيو
٥. رڱڻ لاءِ ٽامي جي ديگ يا چرونءَ جو ڪرايو	٥-٠٠ روپيا
٦. رانگن يا مسالن جي ڪولڊين جو ڪرايو	٤-٠٠ روپيا
٧. پورن جي صفائيءَ وارن برشن جو ڪرايو	١-٠٠ روپيو

۸. نڪر جي ٻارڻ ۽ ڪاٺ جي ڇنگن جو ڪرايو.	۲-۰۰ روپيا
۹. لوهي آڪري سُوريءَ جو ڪرايو.	۱-۰۰ روپيو
۱۰. ٻهارين ۽ ٻروٽن جو ڪرايو.	۱-۰۰ روپيو
۱۱. اجرڪ جي تياريءَ ۾ استعمال ٿيندڙ ڄاھ جو ڪرايو.	۲۰۰-۰۰ روپيا

[۳] اجرڪ جي تياريءَ جي مختلف مرحلن جي حساب سان ڪاريگرن جو اُجورو

	في اجرڪ	۲۵ اجرڪن لاءِ
۱. اصل جي ڇپائي	۸-۰۰ روپيا	۴۴۸-۰۰ روپيا
۲. ڪٽ جي ڇپائي	۳-۵۰ روپيا	۱۹٦-۰۰ روپيا
۳. چولي جي ڦليءَ جي ڇپائي	۳-۰۰ روپيا	۱٦۸-۰۰ روپيا
۴. ڳڙ جي ڇپائي	۵-۰۰ روپيا	۲۸۰-۰۰ روپيا
۵. مينا جي ڇپائي	٦-۰۰ روپيا	۳۳٦-۰۰ روپيا

● ٿنهي ڀاڱن جو ڪل خرچ يا ميڙ — ۴۳۰٦-۰۰ روپيا.

[۴] مستقبل ۾ روايتي اجرڪ سازي جي بچاءَ جا امڪان

مٿين وچور جي جائزي موجب هن دستڪاريءَ جي لڳڀڳ اوسطي جو ۷ ٽاڪين يا ٦۵ اجرڪن جي تياريءَ تي ڪل خرچ -/۴۳۰٦ روپيا ٿيو. جڏهن ته بازار جي سيٺ ٻاران هن کي -/۷۰۰ روپيا في ٽاڪي جي حساب سان ۷ ٽاڪين لاءِ ڪُل رقم -/۴۹۰۰ روپيا وصول ٿي. اُن ريت اوسطي کي ۱۰ ڪان ۵۱ ڏينهن جي محنت ۾ ۵٦ اجرڪن جي تياريءَ تي فقط -/٦۰۰ روپيا (ڇهه سو روپيا) ڪن منافعو حاصل ٿيو. جيڪو منهنجي خيال ۾ هن دؤر ۾ ڪنهن به گهريلو صنعت تي تمام گهٽ ۾ گهٽ منافعو آهي. الهيءَ لامناسب منافعي ۾ موسم جي (Risk) به شامل آهي، ڇو ته اجرڪ جي تياري ۾ گهميل يا برساتي موسم نقصانڪار آهي. مينهوڳيءَ جي مُند ۾ اجرڪ جي تياريءَ جو ڪم رڪجي ويندو آهي، جنهنڪري ڪاريگر ۽ اوسطو ٻيئي متاثر ٿين ٿا. اُنهن جي پيٽ ۾ بازار جو سيٺ ڪوري ڪپڙي جي هڪ ٽاڪي جي خريد تي -/۲۴۰ روپيا ۽ اجرڪ جي ڇپائيءَ لاءِ -/۷۰۰ روپيا يعني ڪل -/۹۴۰ روپيا في ٽاڪي تي ميڙائي ٿو. هن کي في اجرڪ -/۱۱۸ روپين ۾ پوي ٿو (●).

(●) لاڙ وارا ڳالهائڻ ۾ لفظ اجرڪ کي مؤنث طور استعمال ڪندا آهن، جڏهن ته آتر ۾ اجرڪ مذڪر آهي.

اهو اجرڪ هو پنهنجي دڪان تي به سؤ روپين کان اڍائي سؤ روپين تائين وڪرو ڪري ٿو. اهڙي ريت هن کي في تاڪئي تي گهٽ ۾ گهٽ منافعو ٦٥٦/= روپيا ۽ ٧ تاڪين تي ٤٥٩٢/= روپيا منافعو حاصل ٿئي ٿو. عام طور تي اڪثر اوستا مالي طرح ايترا خوشحال ناهن جو هو بازار ۾ پنهنجو دڪان کولي پاڻ پنهنجي سيڙپ سان سمورو مال تيار ڪري بازار ۾ خود وڪرو ڪري سگهن. ان ڪري آهي بازار جي سيٺين جا محتاج رهن ٿا، جيڪي هنن جي محنت تي گهر ويٺي جاوا ڪن ٿا. جيڪڏهن ڪو اوستو پاڻ ڪورا تاڪيا خريد ڪري، مال تيار ڪري ٿو ته وڪري لاءِ کيس بازار جي سيٺين جي هڪ هٽيءَ جو شڪار ٿيڻو پوي ٿو. آخرڪار سيٺين جي غلط روين ۽ بازاري مونجهارن سبب هو انهن جو مال تيار ڪرڻ تي مجبور ٿي پوي ٿو. ساڳيوئي حال ڇـُر جي ڪاريگرن جو آهي، جيڪي سڄي ڏينهن ۾ مشڪل سان ٥٠/= روپيا ڏيهاڙي ڪمائي سگهن ٿا. ڪنهن به هنرمند جي ڏهاڙيءَ جو اهو اجورو بنهه ٿورو آهي. اڪثر هنرمندن کي اهو هنر ورثي ۾ مليو ٿو. تنهن ڪري انهيءَ ڌنڌي سان واڳيل هجڻ ڪري هنن لاءِ ٻيون راهون چونڊڻ ته بند ٿي وڃن ٿيون. ڪيترائي اهڙا ڪاريگر آهن، جيڪي هن ڌنڌي مان مايوس ٿي ٻيا ڌنڌا اختيار ڪري چڪا آهن. اهڙي ريت اجرڪ جي ڇـُر جا دڪان آهستي آهستي بند ٿي رهيا آهن. سکر ۾ ڏهن دڪانن مان هاڻ فقط چار ننڍڙا دڪان وڃي بچيا آهن، جيڪي به پوين پساهن ۾ آهن. اهڙي طرح ٿي ۾ به هي هنر لُپ ٿي ويو آهي. انهيءَ ڪارڻ جو جواب مٿي ڏنل اهو تجزيو آهي. جيڪڏهن هن قديم گهريلو صنعت کي بچائڻ جي لاءِ مناسب اپاءَ نه ورتا ويا ته مستقبل ۾ هن هنر جو وجود نه رهندو.

ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته اجرڪ سنڌ جي مقبول ترين سوکڙي آهي. هتان جي ديسي مارڪيٽ ۾ ان جي کپت ته آهي پر پنهنجي خوبصورت ڊزائين ۽ موهيندڙ رنگن سبب اجرڪ جي وچ-اوڀر، يورپ ۽ آمريڪا جي مارڪيٽن ۾ به گهڻي طلب آهي. خاص طور يورپ ۽ آمريڪا جا ماڻهو ڳاڙهو ۽ نيرو رنگ وڌيڪ پسند ڪن ٿا ۽ اهي ٻئي رنگ اجرڪ جا بنيادي رنگ آهن. انهن ملڪن ۾ اجرڪ مان نه صرف شرٽس، اسڪرٽس ۽ ٽايون ٺهرايون پيون وڃن، پر ان کي پردن، بستري جي چادر، صوفا سيٽ جي ڪورَ ۽ شوپيس طور به استعمال ڪيو پيو وڃي. اجرڪ جي انهيءَ ڏينهي ڏينهن وڌندڙ مقبوليت کي ڏسندي، ڪجهه ماڻهن ان جو نقل تيار ڪيو آهي ۽ انهيءَ نقلي ۽ ڪچي رنگ مان تيار ڪيل سادي اجرڪ کي، اصلي اجرڪ طور وڪرو ڪيو پيو وڃي. ان نقلي اجرڪ جي تياريءَ ۾ قديمي اجرڪ جي چوٿين حصي جيتري به محنت نٿي ڪرڻي پوي. اهو اجرڪ ديسي سادن، ڪچن رنگن ۽ تيزابي ڪيميائي مرڪبن سان تيار ڪيو پيو وڃي، جنهن ۾ ڪٽڻ ۽ مچڻ جي رڱڻ واري عمل جهڙي ڪا به محنت شامل ناهي. ان قسم جي اجرڪ جي سموري رونق ڌوپڻ ڪانپوءِ ختم ٿي وڃي ٿي ۽ ڪچا رنگ جلد اڏامي وڃن ٿا. ان کانسواءِ ان جي ڇپائيءَ ۾ به اصلي اجرڪ واري ڪاريگري، نفاست ۽ سولهن ناهي ۽ ان تي ڇٽيل پور يا ڇينيا اڪثر ڪري پنهنجي مقرر فريم کان ٽڙيل هوندا آهن.

جيڪڏهن غور سان جاچبو ته آن ۾ اِهي خاميون پڌريون نظر اينديون. عام سادي ڪپڙي تي تيار ڪيل اهڙي قسم جو نقلي اجرڪ ٧٠ روپين کان ١٠٠ رپين جو هولڊو آهي، پر دڪاندار ۽ واپاري ان نقلي اجرڪ کي اصلي اجرڪ طور ٻن کان اڍائي سؤ روپين ۾ وڪرو ڪن ٿا. جيئن ته الهن نقلي اجرڪن جي وڪري ۾ دڪاندارن کي تمام گهڻو نفعو حاصل ٿئي ٿو، تنهنڪري آهي آن کي اوليت ڏيندي خريد ڪن ٿا ۽ گراهڪ کي ڏيکارڻ مهل ٻهريان اهو نقلي اجرڪ پيش ڪن ٿا. جيڪڏهن گراهڪ سمجهو ۽ اجرڪ سڃاڻڻ جي اهليت رکندڙ آهي ته سندس چوڻ تي ڪيس اصلي اجرڪ ڏيکاريندا نه ته عام حالتن ۾ نقلي اجرڪ جي وڪري کي اهميت ڏني ٿي وڃي. خاص ڪري وڏن شهرن جي اهڙن مارڪيٽن ۾ جتي پرڏيهي خريدارن جو گهاٽ هوندو آهي، اهڙا نقلي اجرڪ، اصلي اجرڪ طور وڪرو ڪيا وڃن ٿا. ان کانسواءِ (Fabric Printing) ۾ به اجرڪ جون ڊزائنون مارڪيٽ ۾ اچڻ لڳيون آهن. آنهن جو به اصلي اجرڪ کي مقابلو ڪرڻو آهي. اهڙيءَ قسم جي صورتحال، اصل قديمي اجرڪ جي مستقبل لاءِ هاڃيڪار آهي. جيڪڏهن اصل روايتي اجرڪ جي تياريءَ ۾ استعمال ٿيندڙ ڪيميائي شين خاص طور تي نير (Indigo) ۽ مجيٺ جي رنگ کي سستو نه ڪيو ويو يا ڪنٽرول اگهه تي اجرڪ تيار ڪندڙن کي نه ڏنو ويو ته اڳتي هلي اجرڪ جي تياري يا وڌيڪ ڪاٽي جي سيڙپ وڌندي، نتيجي ۾ اصل اجرڪ عام خريدارن جي پهچ کان مٿي ٿي ويندو. مارڪيٽ ۾ طلب گهٽجي وڃڻ ڪري هي هڪ نهايت اهم ثقافتي گهريلو دستڪاري اڳتي هلي پنهنجو پاڻ ختم ٿي ويندي ۽ ڪڏهن اهڙو وقت ايندو جو والدين پنهنجن ٻارن کي اصل اجرڪ وڃي ڪنهن ميوزم ۾ ڏيکاريندا.

سنڌ جا سومرا سلاطين

محمد يوسف اڌڪي

مترجم: عبدالرسول قادري

[مغل دور ۾ ”منتخب التواريخ“ جهڙا نالي سان جدا جدا ٽي ڪتاب ملا عبدالقادر بدايوني، حسن بن محمد خاڪي ۽ محمد يوسف اڌڪيءَ لکيا. مير علي شير قانع ”تحفة الڪرام“ لکندي، سنڌ جي سومرن بابت محمد يوسف جي ڪتاب تان مدد ورتي، جيڪو هن سن ١٠٥٦ھ ۾ ترتيب ڏنو هو ۽ اڄ تائين نه ڇپيو آهي. سيد حسام الدين راشدي مرحوم ”تحفة الڪرام“ ايڊٽ ڪندي، محمد يوسف اڌڪيءَ جي ”منتخب التواريخ“ ۾ سومرن بابت آيل مواد کي تعليقات ۾ شامل ڪيو آهي. مواد جي اهميت جي پيش نظر ان کي سنڌيءَ ۾ آڻڻ وڃي ٿو. ياد رهي ته محمد يوسف جي هن ضخيم تاريخ جو خلاصو، ڪڇ واڌارن سان ٺٽي جي منشي عبدالشڪور سن ١٠٨٤ھ ۾ ”انتخاب منتخب“ جي نالي سان تيار ڪيو هو، جنهن جو تعارف اڳ ٿي محترم غلام محمد لاکي رسالي مهراڻ ١٩٨٦/١ع ذريعي ڏنو آهي.]

سومرن سن ٤٤٥ھ جي شروع کان سن ٦٨٠ھ تائين سنڌ تي حڪومت ڪئي. سومرن جا پاڙيهه حڪمران ٿي گذريا آهن.

سومرو: خبرن جي راوين، عجيب شيرين گفتار ۽ آثارن جي نقل ڪندڙن، اهڙيءَ ريت آندو آهي ته، سلطنت جو وارو عبدالرشيد پٽ سلطان محمود غزنويءَ وٽ پهتو. جيئن ته هو تمام ڪم عقل ۽ ڪمزور هو، ان ڪري سنڌ جي ماڻهن سرڪشيءَ جي شروعات ڪري، بادشاهن جي تابعداريءَ جو ڳٽ ڳچيءَ مان ڪڍي، فرمانبرداري ۽ اطاعت کان منهن موڙيو. جيئن مٿي مختصر طور ذڪر آيو.

سن ٤٤٥ھ ۾ سومرا ماڻهو ”ٿري“ جي آسپاس گڏ ٿي، سومري نالي شخص کي سرداري ۽ سلطنت جي مسند تي ويهاري، سندس تابعداري ڪرڻ لڳا. هو گهڻو وقت قوم جي خدمت ڪندو ۽ حڪومت هلائيندو رهيو. سنڌ ملڪ جي آسپاس کي فسادين جي شرارتن کان پاڪ صاف ڪيائين ۽ ساد نالي زميندار، جو ان حد ۾ خودمختياريءَ جو دم هڻي رهيو هو، کي ڪو حيلو ڪري ان جي ڌيءَ پنهنجي نڪاح ۾ آڻائين. سومري کي ان زميندار ساد جي ڌيءَ مان پولڳر نالي هڪ پٽ ڄائو. سومري جو اهو پٽ پولڳر جڏهن بلوغت جي حد کي رسيو ته سومرو گذاري ويو.

پولگر بن سومرو: پولگر پيءُ جي وفات کان پوءِ حڪومت جي مسند ۽ موروثي تخت تي ويهي، اڳئي وانگي وڏائي حڪومت ڪرڻ لڳو. پندرهن سال حڪومت ۽ بادشاهيءَ ۾ مشغول رهيو. سن ۴۶۱هه ۾ بقا واري جهان ڏي روانو ٿي ويو.

دودو بن پولگر: والد جي وفاتءَ کان پوءِ حڪومت جو ڪاروبار سنڀالڻ لڳو. چوويهه سال آزادي ۽ خودمختياريءَ سان حڪومت هلايائين. ٿوهه جوانيءَ ۾ هن فاني جهان مان گذر ڪري ويو. سن ۴۸۵هه ۾ ڪالش پوءِ سندس پٽ سنگهار بن دودو جيئن ته ننڍو ٻار هو...

تاري: ان ڪري سندس پيڻ تاريءَ ناالي ڪجهه وقت حڪومت ڪئي، ۽ سڀ رعيت به سندس تابعدار ۽ فرمانبردار رهي.

سنگهار: سنگهار جڏهن وڏو بالغ ٿيو ته بادشاهيءَ جي تخت تي ويهي، ملڪ ۽ مال جو ڪاروبار سنڀالڻ لڳو. جيڪي ماڻهو سرڪش، مخالف، باغي ۽ فسادي هئا، انهن کي تنبيهه ڪري سيکت ڏني ڪڇ جي پاسي چڙهائي ڪري، نالڪنيءَ تائين ملڪ پنهنجي قبضي ۾ آندائين. ان کان ڪجهه سال پوءِ آخرت جو سفر اختيار ڪيائين. سندس حڪومت جي مدت پندرهن سال هئي.

خفيف سومرو: جڏهن سنگهار فوت ٿيو ته ان کي ڪو پٽ ڪونه هو، ۽ ان جي زال جو ڀاءُ، خفيف جي نالي سان حڪومت جي تخت تي ويٺو. ڇٽيهه سال ملڪ هلائي سن ۵۳۶هه ۾ گذاري ويو.

عمر: پاڻ کان پوءِ حڪومت جي تخت تي ويٺو. چاليهه سال حڪومت جو ڪم هلائي، سن ۵۷۶هه ۾ وفات ڪري ويو.

دودو ثاني: عمر جي وفات کان پوءِ دودو ثاني، جو دودي اول جي چاچي جي اولاد مان هو، موروثي تخت تي ويهي حڪومت ڪرڻ لڳو. جڏهن چوڏهن سال حڪومت ڪري چڪو، ته سن ۵۹۰هه ۾ بقا واري جهان ڏي روانو ٿي ويو.

پولگر: پولگر نالي دودي اول جي اولاد مان هو، تنهن وٽ ڪهڙي خلق گڏ ٿي هئي. تنهن ڪوشش ڪري حڪومت لاءِ ڪڙي ٿيل دعويدار جماعت جي ٻاڙ ٻني ۽ پاڻ حڪومت جي تخت تي ويٺو. ٽيٽيهه سال آزادي ۽ خودمختياريءَ سان حڪومت هلائي، سن ۶۲۳هه ۾ حياتيءَ جا ڏينهن پورا ڪري ويو.

خيرو: پولگر جي وفات کان پوءِ خيرو نالي سان حڪومت جا معاملا ملڪ ۽ مال سنڀالڻ لڳو. هو وڏندڙ اخلاق سان سينگاريل هو. سورهن سال حڪومت ڪرڻ بعد، سندس حياتيءَ جو سج مماتيءَ جي افق ۾ غروب ٿي ويو (۱).

---

(۱) محمد يوسف الڪي هن حاڪم جو نالو 'ڪهنيره' لکيو آهي. علي شير قانع به ان طرح لکيو آهي، جو سنڌيءَ ۾ 'ڪهنرا' جي صورت ۾ منتقل ٿيو آهي. درست نالو 'خيرو' ڏسجي ٿو، جيئن 'تاريخ معصومي' ۾ اچي ٿو. (مترجم)

محمد طور: خيري جي وفات کان پوءِ حڪومت جي تخت تي ويٺو. پندرهن سال حڪومت جو ڪاروبار هلائي گذاري ويو.

خيرو بن محمد (طور): پيءُ جي وفات کان پوءِ تخت ۽ تاج جو والي بڻيو. چند سال حڪومت جو ڪاروبار هلائي گذاري ويو.

دودو بن خيرو: والد جي وفات کان پوءِ حڪومت جي تخت تي ويٺو، چوڏهن سال حڪم هلائي، بقاءَ واري جهان ڏي راهي ٿيو.

طائي بن دودو: پيءُ جي فوتيءَ بعد تخت تي ويٺو. چوويهه سال آزاديءَ سان حڪومت ڪري گذاري ويو.

چنيسر بن طائي: سندس پيءُ مري ويو ته پاڻ بادشاهيءَ جي تخت تي ويٺو. ارڙهن سال حڪومت ڪيائين. چنيسر ۽ سندس زال ليلا جو احوال امير ابول ولد شاهه قاسم ارغون لنظم ۾ آندو آهي. هيءُ هڪ بيت هار جي باري ۾ آهي، جيڪو هار ليلا ڪونروءَ کان ورتي، ان جي عيوض ڪيس چنيسر هڪ رات لاءِ ڏنائين.

شنيدم از کسان نيک تقرير
که زيور گشت ليلا را گلوگير (١)

پونگر بن چنيسر: پنهنجي والد چنيسر جي وفات بعد، حڪومت توڙي بادشاهي سنڀاليائين ۽ پندرهن سال حڪمران رهي، هميشه واري جهان ڏي هليو ويو.

خفيف بن پونگر: سندس والد فوت ٿيو ته حڪومت جو ڇٽ مٿي تي رکيائين. ارڙهن سال حڪومت هلائي، هميشه واري جهان ڏي روانو ٿي ويو.

دودو بن پونگر: پاءُ جي وفات کان پوءِ حڪومت جي تخت تي ويٺو. سندس حڪومت جو عرصو پنجويهه سال آهي. آخرڪار سندس حياتيءَ جو سج مماتيءَ جي افق ۾ غروب ٿي ويو.

عمر سومرو: دودي جي وفات کان پوءِ سرداري ۽ سلطنت جي سرواڻي سنڀاليائين. عدل ۽ انصاف ۾ ڪوشش ورتائين. حڪومت جو ڪاروبار پنجٽيهه سال آزادي ۽ خودمختياريءَ سان هلايائين. سندس دور ۾ سنڌ جي سلطنت نهايت آباد ۽ خوشحال رهي. آخر هميشه واري جهان ڏي موڪلائي ويو.

پونگر: عمر سومري جي وفات بعد سنڌ جي حڪومت جي تخت ويٺو. ڏهن سالن تائين بادشاهي برقرار رهيس. سن ٦٧١هه ۾ بقا واري جهان ڏي روانو ٿي ويو.

---

(١) هي بيت ادراڪي بيگلاريءَ جي مثنوي چنيسرنامه (ص ٤٨) تان ڪنيل آهي. هي مثنوي راشدي صاحب مرحوم، سنڌي ادبي بورڊ ذريعي ١٩٥٦ع ۾ شايع ڪئي هئي.

همير: پولنگر جي وفات کان پوءِ همير نالي هڪ شخص حڪومت جي مسند تي ويٺو، جو ظالم طبيعت ۽ ماڻهن کي آزاريندڙ هو، جنهنڪري ماڻهو سندس ظلم کان تنگ ٿي، کيس حڪومت تان لاهڻ ۽ قتل ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا.

سمان قوم جا ماڻهو ڪڇ جي ڀاسي کان اچي سنڌ جي آسپاس ويٺا هئا. انهن سمن ۽ سنڌ جي ماڻهن ۾ دوستي ۽ لاڳاپن جو رستو جاري ٿي چڪو هو. سمان قوم ۾ انڙ نالي هڪ شخص هو، جنهن جي پيشانيءَ ۾ هدايت ۽ بخت جا نشان چمڪي رهيا هئا. ملڪ جي اميرن ۽ حڪومت جي ماڻهن (سمن) ان کي چونڊيو. سڀني ٻڌي ڪري ڪنهن طرح پرهڻيءَ مهل گڏجي، جنهن گهر ۾ همير ننڊ ۾ ستل هو، اتي پهچي همير کي ماري وڌو، ۽ سندس سر کي شهر جي دروازي تي ٽنگيائون. اتفاق سان (انڙ سمي) کي بادشاهيءَ جي تخت تي ويهاريائون.

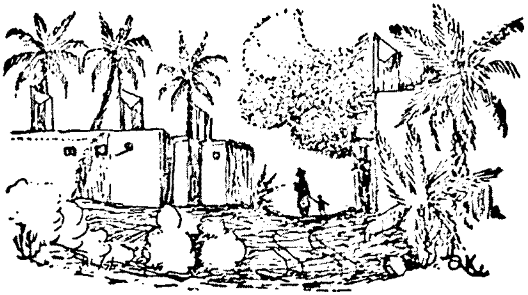

سنڌ جي تاريخ جو حصو

مغل منصبدارن خلاف سنڌي عوام جي شاندار جدوجهد●

ايم . ايچ . پنهور

مترجم: غلام محمد لاکو

١٩٤٧ع ۾ پاڪستان ٺهڻ کان ڪري هرڪو هيءَ عام ڪهاوت پيو ٻڌي ته چاڪاڻ ته انگريزن هندستان مسلمانن کان ورتو هو، ان ڪري اهي مسلمانن کي پوئتي رهڻ ڏنو ته متان اهي ملڪ ڦري نه وڃن. ان ريت الهن هندن ڏانهن هٿ وڌايو، جي مسلمانن جي خلاف هئا ۽ هڪ هزار سالن تائين سندن تسلط هيٺ رهيا هئا. هيءُ بيان سواءِ ١٨٥٧ع، ١٨٨٥ع ۽ ١٩٠٥ع سالن جي درست ڪونهي. انگريزن هندستان جو ٽيون حصو مسلمانن کان ورتو هو، جڏهن ته باقي ملڪ هندن ۽ سکن کان ورتو هو. انگريزن بنگال، بهار، اتر پرديش، سنڌ ۽ بلوچستان مسلمانن کان فتح ڪيا هئا. حيدرآباد دکن جي نظام الهن آڏو ڪنڌ جهڪايو. ميسور به مسلمانن کان هٿ ڪيو ويو، جنهن تي انهن پنجويهه سال حڪم هلايو هو. سڄو ڏکڻ هندستان هندن کان فتح ڪيو ويو. احمد شاهه ابدالي ١٧٦١ع ۾ مرهٽن کي شڪست ڏني هئي، تڏهن به اهي اجا ايترو طاقتور هئا، جو وڏيڪ چڙهتون ڪن ها، جيڪڏهن انگريز مٿن حاوي نه ٿين ها. انگريز بهار ۽ اتر پرديش مغلن کان نه وٺن ها، ته پڪ سان هنن علائقن تي مرهٽا قبضو ڪن ها. اهي ايترو ته مضبوط هئا، جو مغل شهنشاهه کي ڪڙي وري تخت تي ويهاري ٿي سگهيا. سکن کي سنڌ تي قبضي ڪرڻ جو ارادو هو، پر اهو صرف برطانوي عمل دخل هو، جو رنجيت سنگهه ڏکڻ ڏي نه وڌيو.

ان ڪري اهو چئي نٿو سگهجي ته انگريز پنهنجي پوري حڪومت دوران هندستان ۾ مسلمانن سان حسد ڪندا هئا. حقيقت ۾ مسلم حڪومت ان حد تائين ڪمزور ٿي چڪي هئي،

● محترم ايچ. ايم. پنهور جو هي مقالو "Heroic Struggle against Feudalism of Sind." سنڌالاجيءَ جي انگريزي رسالي "سنڌالاجيڪل اسٽڊيز" جي اونهاري ١٩٧٩ع واري پرچي ۾ ڇپيل آهي.

جو ملڪ تي انگريز قبضو نہ ڪن ها تہ، هوند مرهٽا اڳتي اچن ها ۽ پوءِ سڄي هندستان تي مغلن بجاءِ هندن جي حڪومت قائم ٿي ها.

هت سوال آهي تہ پوءِ سنڌي مسلمان ڪيئن پوئتي رهجي ويا؟ اچو تہ صورتحال تي نظر وجهون لاءِ ١٨٤٣ع تائين پنتي موٽي هلون. سنڌي مسلمان بہ ١٨٤٣ع ۾ هندن جيترو پوئتي پيل هئا. جيئن تہ سنڌ جي فتح کان اڳ يا پوءِ ڇپيل انگريزي ڪتابن مان ظاهر ٿئي ٿو. انهن مان اليگزينڊر برنس، پاٽنجر، جيمس برنس، برٽن ۽ بمبئي سرڪار جي انتخاب جلد XVII ۾، وليم ليپير جي لکت کي وڏي اهميت حاصل آهي. ان ريت صورتحال جي خراب هجڻ لاءِ انگريزن کي جوابدار نہ ٿو سڏي سگهجي. تہ پوءِ اسان کي انگريزن کان اڳ وارن يعني مسلمانن کي سنڌين جي پنتي رهڻ جو الزام ڏيڻو پوندو ڇا؟ جڏهن ٽالپورن ١٧٨٣ع ۾ ڪلهوڙن کان واڳ ورتي، يا اڃا بہ ١٧٠١ع ۾ ڪلهوڙن اقتدار ورتو. سنڌ کان وڏڻ شروع ڪيو، تڏهن بہ اسين مسلمانن کي پوئتي پيل ڏسون ٿا. ان هوندي بہ اسين ڪلهوڙن ۽ ميرن کي پنهنجي ١٤٠ سالن جي حڪومتي دور ۾، مسلمانن کي پوئتي رکڻ لاءِ ٿورو ٿورو ذميدار سڏينداسين.

هن صورتحال جي حقيقي سبب ڄاڻڻ لاءِ اچو تہ ١٥٠٠ع تائين، يعني بہ صديون پوئتي موٽي هلون. ڇا ان وقت بہ سنڌي مسلمان پوئتي هئا؟ هڪ مان ان جو جواب ناڪار ۾ آهي. ١٥٠٠ع ۾ اسين سنڌي مسلمانن کي تعليمي ادارن جي سربراهن، ليکڪن، شاعرن، درويشن، بهادرن، حڪومتي عملدارن ۽ واپارين جي شڪل ۾ ڏسون ٿا. اهي واپاري ملڪ توڙي ملڪ کان ٻاهر واپار ڪندا هئا. ان جو مطلب تہ اهي ان وقت معاشي طرح سان خوشحال هئا. فوجي طور تي بہ اهي ايترو طاقتور هئا جو بولان لڪ کان، شاهہ بيگ ارغون جي منگول لشڪر کي بہ پٺتي ڪيو هئائون. ان وقت تائين سنڌي فوجي قوت کي وڏندي ڏيڍ صدي گذري چڪي هئي. هند جو شهنشاهہ محمد تغلق پڻ ١٣٥١ع ۾ ڪين فتح نہ ڪري سگهيو ۽ انهن هن جي لشڪر کي پنهنجي حدن مان ڌڪي ٻاهر ڪيو. ١٣٦٥ع ۾ فيروز تغلق بہ ٺٽي جي پرسان انهن جي هٿان شڪست کائي ويو ۽ ڏيڍ سال پوءِ وري شهنشاهہ فيروز تغلق سنڌي فوجي طاقت کان مجبور ٿي، اچ جي مخدوم جهانيان کي ناهہ لاءِ وٺي آيو هو. ان وقت ڪاڦ ڪري سنڌي فوجي سپاهہ، ميدان جنگ تي شڪست نہ کاڌي.

ڪجهہ مثالن کان سواءِ تاريخ ۾ اسين ڏسون ٿا تہ، هڪ کان پوءِ ٻيو اينڊڙ بادشاهہ گهڻو وقت حڪومت بہ ڪندو هو ۽ پنهنجن پيشروئن وانگر لائق بہ هوندو هو. ڄام نظدي جنهن ٤٨ سالن جي ڊگهي حڪومت بعد وفات ڪئي، تنهن پٺيان نااهل ۽ ناتجربيڪار وارث ڇڏيا. اهي وارث پاڻ ۾ وڙهي پيا. ملڪ کي ڪمزور ڪندي منگول حملي جو سبب پيدا ڪيائون ۽ آخرڪار سمن جي سلطنت کي نابود ڪيائون. شاهہ بيگ ١١ محرم تي ٺٽو والاريو

۽ اتي ويهين تاريخ تائين عام قتلام ٿيندو رهيو. ان وچ ۾ شهرين سان سنگدليءَ ۽ سختيءَ جي انتها ڪئي وئي، جن مان اڪثريت کي غلام بڻايو ويو. ان ريت ٺٽي جي سلسلي ۾ ثابت ٿيو ته: بادشاهه جڏهن به ڪنهن شهر ۾ فاتح جي حيثيت ۾ داخل ٿيندا آهن، تڏهن ان وسنديءَ کي ويران ڪندا آهن (۱). مير معصوم وڌيڪ لکي ٿو ته: شهر کي لٽيو ويو، عوام کي بيعزتو ڪيو ويو ۽ ٻارن کي غلام بڻايو ويو (۲). ڄام فيروز ۽ شاهه حسن پوءِ به ٽي ڏينهن محاذ تي رهيو ۽ گهوڙا ڌوڙي ڌر جو مال ورهائيندو رهيو (۳). ان طرح سنڌي مسلمانن جي پونٽي پوڻ جي شروعات، هن سال کان يعني ۹۲۷هه/۱۵۲۰ع کان ٿئي ٿي. سنڌي عوام پنهنجن بادشاهن جي شڪست قبول نه ڪئي ۽ ڌارين جي خلاف محاذ آرائي جاري رکي وئي.

اهڙيءَ ريت تاريخ جو هڪ منفرد ۽ لاثاني مثال قائم ٿيو جو مکيه صوفي درويش ۽ اٽڪل روءِ سنڌ جا سورا قبيلا حملي آورن خلاف اٿي کڙا ٿيا. کين نهايت بي رحميءَ سان چيپاتيو ويو ۽ مٿن وحشي قسم جون سزائون لاڳو ڪيون ويون. مخدوم بلاول نالي هڪ صوفي درويش ۽ سندس خليفن، شاهه بيگ جي خلاف مخالفت کي اڀاريو. شاهه بيگ ٺٽي کان سيوهڻ پهتو ته کيس دريا خان جي پٽ محمود جي قيادت ۾ سهتن ۽ سوڍن جي تياريءَ جي خبر پئي، جن کي مخدوم بلاول جي مدد حاصل هئي ۽ اهي ويڙهه لاءِ تيار هئا، جن بهادريءَ سان جنگ ڪئي ۽ پنهنجي جان ڏني. انهن ۾ سوڍن جو قبيلو رتمل سوڍي جي قيادت ۾ ڏسجي ٿو. آخرڪار مخدوم بلاول کي پڪڙيو ويو ۽ کيس گهاڻي ۾ پيڙايو ويو. سندس مريد باغبان جا ماڇي هئا، جن به شاهه بيگ جي مخالفت ڪئي هئي، انهن جو گڏيل قتل عام ڪرايو ويو، سندن ملڪيتون ضبط ڪيون ويون ۽ گهر ڌوڙي جايون ڊاهي پٽ ڪيون ويون (۴). سڀ کان اول سنڌي صوفي درويش ۽ عالم نشانو بڻايا ويا، ان ڪري انهن تحفظ جي خيال کان هندستان يا وري سورڳو برصغير کان به ٻاهر لڏڻ شروع ڪيو. مقامي اڳواڻن جي قيادت ۾ سنڌي قبيلن ويڙهه جاري رکي، پر کين بيدرديءَ سان پائمال ڪيو ويو ۽ گروهن جي صورت ۾ نيست نابود ڪيو ويو. جن قبيلن شاهه بيگ ۽ شاهه حسن جي خلاف جدوجهد جاري رکي، انهن جو ذڪر مظهر شاهجهاني ۽ تاريخ معصومي ۾ ڏنل آهي. تفصيل هن ريت آهي.

(i) شاهه بيگ لاڙڪاڻي جي ڌارين کي ناس ڪرايو (۵).

---

(۱) ترخان نامه، فارسي، ص ۱۹.

(۲) تاريخ معصومي، فارسي، ص ۱۱۵.

(۳) ترخان نامه، فارسي، ص ۲۶.

(۴) مظهر شاهجهاني، فارسي، ص ۷ ۽ تاريخ معصومي، فارسي، ص ۱۱۶ ۽ ۲۰۰.

(۵) مظهر شاهجهاني، ص ۶.

(ii) جتوئي پرڳڻي ۾ (اڄوڪو جيڪب آباد ضلعو ۽ سکر ڊويزن) جتوئي، ٻيدي ۽ ڪوراڻي ٻروچن جي ٻائيتاليهه ڳوٺن ۾، شاهه بيگ پنهنجا تجربيڪار ماڻهو موڪلي قتلام ڪرايو ۽ وسندين کي ويران ڪرايو (٦).

(iii) شاهه حسن جي سموري دؤر ۾ اتر سنڌ جي ٻروچن ويڙهه جاري رکي. آخرڪار مير شاهه محمود ارغون سندن خودسري ۽ خودمختياري حاصل ڪرڻ جي ڏپ کان، سنه ١٥٥٣ع ۾ ٻروچن ۽ اڙدين کي پنهنجي لشڪر ۾ ڪٺي خود آزاد ٿيڻ لڳو (٧).

(iv) لاڙڪاڻي جا ڌاريجا، جن کي شاهه بيگ مارايو هو، جلد ئي بغاوت تي آڙي آيا ۽ سلطان محمود جي مرڪز ٻکر جو گهيرو ڪيائون، جو ڇهن مهينن کان پوءِ ختم ڪرايو ويو ۽ باغين کي ٻکر جي قلعي جي هڪ برج تان هيٺ ڦٽو ڪرايو ويو. ان بعد اهو ”خوني برج“ جي نالي سان مشهور ٿيو (٨). معصومي وارو وڌيڪ لکي ٿو تہ: ڌاريجن جي ٧٤ وڏيرن مجبور ٿي شاهه بيگ سان وفاداريءَ جو اعلان ڪيو. ليڪن اڳتي هلي سڀني کي قتل ڪيو ويو (٩).

(v) مڱنيجي جي قبيلي بہ شاهه حسن خلاف بغاوت ڪئي. انهن گمبٽ ۽ ٻچراه قلعي جو گهيرو ڪيو ۽ مير عادل جا سڀ سپاهي ماري ڇڏيائون، جو شاهه حسن ارغون جو نائب هو (١٠).

(vi) ٻکر سرڪار جي ٽکر پرڳڻي ۾ يعني تہ شهدادڪوٽ جي پرسان ٻهاڙين ۽ ڳڙهي خيري ۾ سميجا، ٻگهيا ۽ لاڪير بہ وڙهي رهيا هئا (١١). لهري ور سرڪار ۾ سميجا دل (١٢)، هالن جي اولهه ۾ يعني ڪونڙي تعلقي جي ٻهاڙين ۾ رهندڙ ڪڇهه ٻروچ قبيلا ۽ شورا دل (١٣)، ۽ وري ٻگهيا، سانگي ۽ اڙا، جن جو واسطو سميجن جي قبيلي سان هو ۽ چانڊڪي پرڳڻي يعني تہ اڄوڪي قمبر سب ڊويزن ۾ رهندڙ هئا، سي سڀ معرڪن ۾ سرگرم ڏسجن ٿا (١٤).

(vii) شاهه بيگ ارغون ٻکر قلعي جي اڏاوت ۾، الان جي سمن ۽ ترڪن جا گهر ڊهرائي ڪين سرن جو استعمال ڪرايو (١٥).

---

(٦) ايضاً، ص ١٤ ۽ ١٥ ۽ پڻ معصومي ص ١٢٤ ۽ ١٢٥.

(٧) تاريخ معصومي، ص ١٨٥.

(٨) مظهر شاهجهاني، ص ٦ - ٩.

(٩) معصومي، ص ١٢٣.

(١٠) مظهر شاهجهاني، ص ١٠.

(١١) ايضاً، ص ١٧.

(١٢) مظهر شاهجهاني، ص ٣٦.

(١٣) ايضاً، ص ٤٤.

(١٤) ايضاً، ص ١٥ ۽ ١٦.

(١٥) ايضاً، ص ٦.

(viii) شاهه بيگ ارغون ڊسمبر ۱۵۲۳ع ۾، ٻکر کان سيوهڻ ويندي، درياهه جي ٻنهي ڪنارن سان، رهندڙ ماڻهن کي سزائون ڏيندي، سيوهڻ پهتو. پاڻ اتي ۱۵ ڏينهن رهيو ۽ مختلف قبيلن بابت پاڻ کي مطمئن ڪرڻ بعد ٺٽي هليو ويو(۱۶).

(ix) آباوڙي ۽ پٽا واهڻ جي ماڇين ۽ ڌهرن توڙي پروچن ٻ، نومبر ۱۵۲۴ع ۾ ارغونن خلاف بغاوت ڪئي ۽ ماڇيلي پرڳڻي جي ڳوٺاڻن کي ڊيڄاريو. ڳوٺاڻن جو وڏو ڳاڻيٽو يا ته تباهه ٿي ويو، يا وري تلوار جو ٻڪ بڻيو(۱۷).

(x) باغبان جي ماڇين جو ۱۵۲۰ع ۾ عام قتلام ڪرايو ويو، جو الهن ڊل ۾ ٿي ڏٺي(۱۸). ان جو بنيادي سبب هي هو جو اهي مخدوم بلاول جا مريد هئا، جنهن سبب ڪان اول شاهه بيگ ارغون خلاف بغاوت منظم ڪئي هئي.

(xi) سيوراءِ جا پروچ ۽ مهر پٽا واهڻ جي پرسان، ۹۲۹هه ۾ بابا احمد سان لڙيا ۽ ڪيس قتل ڪري وڌائون.

(xii) شاهه بيگ ارغون ۹۲۱هه ۾ ۱۰۰۰ سپاهي موڪلي، باغبان ۽ ڳاها کي تاراج ڪيو. ڦر جي مال ۾ هڪ هزار ته اٺ هئا، جي لارن ۾ پوکي راهيءَ لاءِ وهندا هئا(۱۹).

شاهه حسن جي دور ۾ وڌيڪ ويهه سال ظلم جاري رهيو، جيستائين ۱۷-مئي ۱۵۴۰ع ۾ شيرشاهه کان شڪست کائي بادشاهه همايون سنڌ ۾ داخل ٿيو. شاهه حسن ان ڊپ ۾ ته متان همايون کي هي ملڪ وٺي ۽ پوءِ ان تي قبضو ڪري هرهڪ چيز کي تباهه ڪرڻ جو حڪم ڏني، پوکون ساڙيون ويون، ڳوٺ ۽ شهر برباد ڪيا ويا ۽ اچ وڃ جا سڀ رستا به ڪٽيا ويا، ته جيئن همايون کي هتي پير رکڻ جي جاءِ به نه ملي. شاهه حسن سنڌ کي هن ريت پوري رٿا سان ويران ڪرايو.

(i) ۱۷-مئي ۱۵۴۰ع تي همايون جي شڪست جي خبر ملندي ئي، ان خيال کان ته متان هو سنڌ ڏي وڌي، اچ کان ٻکر تائين درياهه جي ٻنهي ڪنارن سان ملڪ ويران ڪرايو ويو ۽ شڪست جي اطلاع جي پهچ ٿيندي ئي، ٻکر کان سيوهڻ تائين، درياهه جي ٻنهي ڪنارن سان پوکن کي تباهه ڪرڻ جا حڪم جاري ڪيا ويا(۲۰). ان جو مطلب ته چيٽ جي فصل جي ڪٽائي نه ٿي ۽ ڪتيءَ جي پوکي ٿيڻ نه ڏني وئي.

---

(۱۶) تاريخ معصومي، ص ۱۲۷.

(۱۷) ايضاً، ص ۱۴۴-۱۴۵.

(۱۸) ايضاً، ص ۱۱۹.

(۱۹) ايضاً، ص ۱۱۰.

(۲۰) تاريخ معصومي، ص ۱۶۶.

(ii) سنڌ مان همايون جي گذرڻ وقت سن ۱۵۴۱ع/۹۴۷ھ ۾، آسماني مصيبتون بيمارين جي روپ ۾ اچي ڪڙڪيون. جيئن مٿي ذڪر ٿيو ته ان سال (نومبر ۱۵۴۱ع کان فيبروري ۱۵۴۲ع تائين) فصلن ۽ ٻوٽن جي برباديءَ سبب، ٻکر جي اردگرد يا وري اچ کان سيوهڻ تائين سخت ڏڪر اچي پيو (۲۱). شايد هي خراب ترين ڏڪارن مان هڪ هو. حالت اها وڃي ٿي هئي جو ماڻهن خشڪ يا سڙيل چمڙو به پاڻيءَ ۾ پسائي يا ڪاڙهي کاڌو ٿي (۲۲).

(iii) ۲۸- رمضان ۹۴۷ھ/۲۷- جنوري ۱۵۴۱ع تي روهڙيءَ ۾ خيما کوڙيا ويا ۽ خود شهنشاهه پيرلوءَ ۾ اچي ڪئمپ هنئي. شاهه حسن جي ٻکر واري گورنر سلطان محمود، ٻکر جي آسپاس ويران ڪرائي، جنهن ۾ چيٽ جو پيدا فصل به ويران ڪرايو ويو (۲۳).

(iv) همايون سيوهڻ جي قلعي ۾ ۱۷- رجب ۹۴۸ھ (۶- نومبر ۱۵۴۱ع) تي داخل ٿيو. ۽ سيوهڻ پهچڻ کان اڳ شاهه حسن جي مقامي ڪمالدارن ڪوٽ جي آسپاس عمارتن ۽ باغن کي ويران ڪرائي ڇڏيو. گهيرو ست مهينا جاري رهيو، جنهن سبب ٻنهي ڌرين کي ڪافي نقصان پهتو (۲۴).

(v) ٻن لکن تي مشتمل همايون جو لشڪر بک مرڻ لڳو ۽ نتيجي طور تي شاهي فوج سنڌ ۾ ڦڙجڻ لڳي (۲۵). هر طرف خونريزي ۽ ڦرلٽ ٿيڻ لڳي. تعجب آهي ته سهتا ۽ ڏاريجا قبيلا همايون جا مطيع ٿيڻ لڳا، جن اڳ ۾ ارغونن خلاف محاذ آرائي ڪئي هئي (۲۶).

هي ڦرلٽ ۽ خون خرابي جو سلسلو ٻه سال جاري رهيو جيسين همايون ايران ۾ پناهه ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي. شاهه حسن پوءِ به پارلهن سال غير مطمئن رهيو، ڇو ته ڪيس هر وقت سنڌين جي منظم بغاوت جو خطرو رهندو هو. گهرو ويڙهه ته سن ۱۵۵۴ع ۾ شاهه حسن جي موت کانپوءِ به جاري رهي، ڇو ته سلطان محمود ۽ مرزا عيسيٰ ترخان جي پاڻ ۾ دشمنيءَ سبب، مرزا محمود جي برخلاف مدد لاءِ پورچوگيزن کي طلب ڪيو. پورچوگيز ۱۵۵۵ع ۾ ٺٽي پهتا ۽ ٻنهي ڌرين جي صلح جو ٻڌي، سپاهين کي شهر ۾ موڪلي ڏنائون، جن شهر کي لٽيو، ان کي باهه ڏني ۽ سڄي ايشيا مان سون جو وڏي ۾ وڏو مقدار کڻي ويندا رهيا. مرزا عيسيٰ ترخان جو ٻکر ۾ سلطان محمود سان ڇيڙي نبيري ڪرڻ لاءِ پهتو هو، ٺٽي جي برباديءَ جو ٻڌي هڪدم اتان کان واپس ٿيو. سلطان محمود سيوهڻ تائين سنڌس پيڇو ڪيو ۽ درياهه جي ٻنهي ڪنارن سان ربيع جي پوک لاس ڪرائي ڇڏي. ٺٽي جي برباديءَ جا تفصيل "تاريخ طاهري" ڏنا آهن. هن

(۲۱) ايضاً، ص ۱۷۰.
(۲۲) تاريخ طاهري فارسي، ص ۱۴۰-۱۴۱.
(۲۳) تاريخ معصومي، ص ۱۶۷ ۽ ۱۶۸.
(۲۴) ايضاً، ص ۱۷۳-۱۷۴.
(۰۵) ايضاً، ص ۱۷۵.
(۲۶) ايضاً، ص ۱۶۹ ۽ ۱۷۰.

ڪتاب جو خيال آهي تہ مرزا عيسيٰ پورچوگيزن کي طلب نہ ڪيو هو (٢٧). هڪ ٻئي ڪتاب "بيگلار نامہ" جو خيال آهي تہ، ٺٽي کان سمنڊ تائين واري ايراضي پورچوگيزن ساڙي ٻاري ويران ڪئي ۽ ڦرلٽ ڪرڻ کان علاوه اٺ هزار ماڻهن کي بہ قتل ڪيو هو.

پنجيهہ سالن جي عرصي ۾ هي ٻيو موقعو هو جو ٺٽي جي سنڌي مسلمانن جو قتلام ڪيو ويو هو ۽ کين لٽيو ڦريو ويو هو. پهريون ڀيرو ارغونن جي هٿان جڏهن لسو ڏينهن خون خرابو ٿيو هو. ٺٽي جي هن ٻي تباهيءَ بعد جلد وري اتر سنڌ جي بربادي شروع ٿي. ٩٦٦هہ (١٥٥٨-٥٩ع) ۾ اڪبر بادشاهہ، بيرم خان کي فارغ ڪيو تہ هو مڪي پاڪ لاءِ روانو ٿيو. سلطان محمود خان ان خيال سان تہ متان هُو بہ همايون وانگر سنڌ ۾ رهڻ پسند ڪري، ڀيرلوه جي چهار باغ کي ويران ڪرڻ جو حڪم جاري ڪيو (٢٨).

سنڌي عوام تي خراب تر ڏينهن مرزا باقيءَ جي دور ۾ گذريا. جڏهن کيس خبر پوندي هئي تہ ڪو شخص سفيد پوش آهي، چاهي اهو ماڻهو سندس عزيز هجي يا اجنبي، سرڪاري ملازم هجي يا پبلڪ جو ماڻهو، تہ بنادير جي سندس ملڪيت کسڻ جو بندوبست ڪندو هو. سڄي زندگي پوراڙين جي مسڪينن کان اناج جي ڦر ڪرائيندو رهيو. سنڌي مسلمان صديءَ جي آخر تائين ظلم جي چڪيءَ ۾ پيڙهبو رهيو. ڏسجي ٿو تہ مجبور ٿي ڪيئي سنڌي عالم ڪڇ، گجرات، برهانپور ۽ عربستان ڏي لڏي ويا. يا وري مڪيہ واپاري برادريون جهڙوڪ: ميمڻ سنڌ کان لڏي ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات ڏي لڏي ويا، جن جو اولاد وري چار صديون پوءِ سنڌ ۾ موٽي آيو*

ڪجهہ سنڌي قبيلا جهڙوڪ: جاڙيجا، چوڙاسمان، کتري، سنگهار، لوهاڻا ۽ ميمڻ وڃي ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ يا گجرات ۾ ٽِڪيا. جاڙيجا پرمار اصل ۾ سنڌ جي سمن راجپوت حڪمران خاندان جا فرد آهن جي ڪڇ ۾ رهن ٿا. کتري اصل ۾ ڪپڙو اڻندڙ هئا جي سورهين ۽ سترهين صديءَ ۾ سنڌ کان وڃي سورت ۾ رهيا. يورپ ڏي مقامي ڪپڙي جي گهرج هئي انڪري سورت سندن لاءِ موزون هو. سن ١٦٢٥ع ۾ انگريزن ان ڪپڙي جي ڪري ٺٽي ۾ واپاري ڪوٺي کولي هئي. سنگهار هندو بہ آهن تہ مسلمان بہ جي اصل سنڌي آهن ۽ پوءِ ڪڇ جي نار ڏي لڏي ويا هئا. لوهاڻا هندو بہ آهن ۽ مسلمان پڻ، جن مان مسلمانن کي ميمڻ سڏيو ويو (٢٩). ميمڻ جا ڪيئي قبيلا ١٩٤٧ع کان پوءِ سنڌ ڏي موٽي آيا. اهي اڄ بہ سنڌي زبان جو هڪ لهجو ميمڻي يا ڪڇي ڳالهائين ٿا.*

---

(٢٧) تاريخ طاهري، ص ١١١ ۽ ١١٤.

(٢٨) تاريخ معصومي، ص ٢٢٣.

*اهي پاڪستان ٺهڻ بعد سنڌ ڏي آيا پر پاڻ کي سنڌي بجاءِ مهاجرن ۾ شمار ڪن ٿا. مترجم.

(٢٩) مير چندائي بي. ايس، سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جو جرنل، جلد vii، حصو iv آڪٽوبر ١٩٤٥ع.

*سنڌ ڏي موٽندڙ ڪڇين بہ پاڻ کي اردو ڳالهائيندڙن سان شامل ڪري مهاجر سڏايو آهي. (مترجم).

سنڌ ۾ ورلڊڙ ڀنجتيهن سالن ۾ امن لڳو ڏسجي، جو سنڌين ۽ ترخانن ۾ ويڙهه جاري رهي. پوري ترخاني دور ۾ سنڌي قبيلا وڙهندا رهيا. سميجن آڙن اڌ رات جو مرزا باقيءَ جي ٻيڙي ۽ فوج تي حملو ڪيو هو. مرزا پاڻ ته اتي ئي ٻيڙيءَ ذريعي ڀڄي ويو، پر انهن سندس زال رانحه بيگم کي قتل ڪري ڇڏيو (٣٠). معصومي وارو لکي ٿو ته: هي حملو تخت جي دعويدار جان بابا ترخان، عمرڪوٽ جي سوڍن ۽ سميجن جي مدد سان ڪرايو هو.

ترخانن ۽ ارغونن خلاف سنڌي قبيلن جي جدوجهد کي ”بيگلار نامه“ واري به بيان ڪيو آهي. خان زمان جنهن جواليءَ کان ڪري ٺوڙهي تائين شاهه حسن ارغون، عيسيٰ، باقي، جان بابا جاني بيگ ۽ غازي بيگ جي ملازمت ڪئي؛ سڄي زندگي سنڌي قبيلن سان وڙهندي گذاري ڇڏي. ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا.

(i) شاهه حسن جي موت کان پوءِ ارغونن ۽ مرزا عيسيٰ سان جاڙيجن ۽ راهمن جي ويڙهه ٿي (٣١).

(ii) سميجن، هنگورجن، جوڻيجن ۽ انڙن، مرزا باقيءَ جي برخلاف جان بابا جي مدد ڪئي (٣٢).

(iii) سلطان محمود بکر جي حاڪم مرزا جان بابا جو پيڇو ڪيو ته ربل جي انڙن محمود سان لڙائي ڪئي (٣٣).

(vl) خان زمان کي جان بابا جي موت بعد ڏيپارچن، هنگورجن، راهپوٽن ۽ سهتن قبيلن سان وڙهڻو پيو (٣٤).

(v) ڪڪرالي جو کوڙ مبالي قبيلو مرزا باقيءَ سان لڙيو هو (٣٥).

(vi) مرزا باقيءَ سن ٩٨٩هه (١٥٨١ع) ۾ خان زمان کي انڙن جي خلاف موڪليو هو (٣٦).

(vii) ١٠٠٠هه (١٥٩١ع) کان پوءِ به سميجا، انڙ ۽ جوڻيجا وڙهي رهيا هئا ۽ واٽهڙن جا گهٽ بند ڪري ڪين لٽيندا ۽ ڦريندا ماريندا رهيا (٣٧).

(viii) مرزا صالح کي ٩٧٠هه (١٥٦٢ع) ۾ مريد بروچ قتل ڪري ڇڏيو (٣٨). ڇو ته مرزا سندس عزيزن کي مارايو هو (٣٩).

---

(٣٠) مظهر شاهجهاني، ٩٠.
(٣١) بيگلار نامه، فارسي، ص ٤٤، ٤٦ ۽ ٤٧.
(٣٢) ايضا، ص ٦٦، ٧١، ٧٦، ٧٧، ٨٠ ۽ ٩٢.
(٣٣) ايضا، ص ٩٦ ۽ ١٠٠.
(٣٤) ايضا، ص ١٣٠ ۽ ١٣٤.
(٣٥) ايضا، ص ١٩٧.
(٣٦) ايضا، ص ٢١٠ ۽ ٢١٢.
(٣٧) ايضا، ص ٢٦١.
(٣٨) معصومي، ص ٢٠٨.
(٣٩) ترخان نامه، فارسي، ص ٤٧.

(ix) مرزا عيسيٰ جي پٽن جان بابا، مرزا صالح ۽ باقيءَ جي هڪ ٻئي سان دشمني هئي. سنڌي قبيلن هڪ ٻئي خلاف پنهي ڌرين جي مدد ڪئي (٤٠).

شاهه حسن ارغون علم دوست ماڻهو هو. هن دربار ۾ شاعر، صوفي، عالم، شاعر ۽ واپاري گڏ ڪيا هئا. شاهه حسن جي ڪيل فوجي آپريشن جي ڪري سنڌي عملدار، صوفي، اسڪالر، شاعر ۽ واپاري سنڌ مان لڏي ويا. انهن جي جاءِ تي جيڻن حاڪمن گي وٺيو تي، مرڪزي ايشيا مان ماڻهو آلدا ويا. سنڌي مشاهيرن جي هندستان جي ٻين حصن ڏي لڏپلاڻ ۾ خود سنڌ اندر ايراني يا مرڪزي ايشيا جي عالمن جي اچڻ جو سلسلو، پوري ارغون ۽ ترخان دور يعني ١٥٩١ع تائين جاري رهيو.

سنڌي درويشن جي لڏپلاڻ جا تفصيل سيد محمدمطيع الله "راشد" برهانپوريءَ "برهانپور کے سندهي اولياء" ۾ ڏنا آهن. ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا.

(i) قاضي عبدالله بن قاضي ابراهيم ٩٣٧هه (٣١-١٥٣٠ع) ۾ گجرات لڏي ويو (ص، ق).

(ii) شاهه جهانگير هاشمي به حجاز لاءِ روانو ٿيو ۽ واٽ تي مارجي ويو (ص، ق).

(iii) قاضي قادن شاهه حسن جي ملازمت ڪئي، ۾ حالتن کان مجبور ٿي مديني هليو ويو (ص، ر).

(iv) مولانا شيخ عبدالله بن مولانا سعد سنڌي به، سن ٩٤٧هه (١٥٤٠ع) ۾ درپيلي کان گجرات لڏي ويو ۽ پوءِ مديني هليو ويو (ص، ر). هي اهو سال هو جڏهن همايون جي ڊپ کان، شاهه حسن اڳ کان سيوهڻ تائين ملڪ ويران ڪرائي ڇڏيو هو.

(v) مسيح الاولياءَ جو والد ۽ چاچو شيخ قاسم ۽ شيخ طاهر به، سن ٩٥٠هه (٤٤-١٥٤٣ع) ۾ پاٽ کان گجرات، پوءِ بهار ۽ آخرڪار برهان پور لڏي ويا (ص، ر ۽ ص، ٣١).

(vi) سن ٩٦٢هه (١٥٥٥ع) ۾ مرزا عيسيٰ جي سيوهڻ واري محاصري کان تنگ ٿي، اتان جا ڪيئي پڙهيل ڳڙهيل بزرگ، پهريان گجرات ۽ پوءِ دکن ڏي هليا ويا ۽ وڃي منعم خان جا ملازم ٿيا (ص، ر).

(vii) ٻيا به ڪيئي سنڌي بزرگ ۽ فاضل مختلف جاين ڏي لڏي ويا، جن جو تفصيل هن ريت ملي ٿو. شيخ طيب (وفات ٩٩١هه/١٥٨٣ع)، شيخ ابراهيم ڪاهوڙو (وفات ٩٥٦هه/١٥٤٩ع)، شيخ ابراهيم بن عمر (٩٤٧هه/١٥٨٠ع ۾ لڏي ويو)، شيخ مبارڪ سنڌي (وفات ٩٨٨هه/١٥٨٠ع)، شيخ حڪيم عثمان بوبڪائي (٩٨٢هه/١٥٧٥ع ۾ لڏي ويو)، شيخ موسيٰ بوبڪائي (٩٤٧هه/١٥٤٠ع ۾ لڏي ويو). شيخ ابراهيم قاضي شطاري سنڌي (وفات ٩٩١هه/١٥٨٣ع)، شيخ ابراهيم بکري (وفات ٩٩٨هه/١٥٩٠ع)، ۽ شيخ لاڏجيو سنڌي (وفات ١٠٠٧هه/٩-١٥٩٨ع) گهڻي اهميت رکن ٿا. شيخ اسحاق قلندر به لڏپلاڻ ڪئي (٩٤٧هه/١٥٤٠ع) ۽ پوءِ آخرڪار برار ڏي (٩٥٨هه/١٥٥١ع)

---

(٤٠) ايضاً، ص ١٤٦ ۽ ١٤٩.

لڏي ويو. سنڌ ڇڏيندڙن ۾ شيخ صالح سنڌيءَ جو نالو (وفات ١٠٠٨هه/١٥٩٩ع) به اچي ٿو. هي لڏ پلاڻ انهن سالن ۾ ٿي، جڏهن ارغون- ترخان دور ۾، سنڌ انهايت ئي پيانڪ صورتحال مان گذري رهي هئي.

١٥٩١ع ۾ اڪبر جو لشڪر ٺٽي کي فتح ڪرڻ لاءِ ڀڪر کان روانو ٿيو. مغل شهنشاهه ١٥٧٥ع ۾ ڀڪر تي قبضو ڪري چڪو هو. ہوءِ به صورتحال ۾ سڌارو نه آيو. ٺٽي جي فتح تائين هي مکيه واقعا ٿي گذريا.

(i) اڪبراعظم ١٥٧٥ع ۾ مير عادل کي ڀڪر جو حاڪم ڪري موڪليو. هن ڪڪڙ (ضلع دادو) پرڳڻي ۾ ڊلان جا ڳرا اگهه مقرر ڪيا، جنهن سبب مڱنيجا قبيلي بغاوت ڪئي ۽ روينيو عملدارن کي قتل ڪيائون. اڪري هن کي پنهنجي علائقي مان بيدخل ڪيو ويو(٤١).

(ii) اروڙ ۾ ڏاريجا قبيلي مورچي بند ڪئي، ١٥٨٠ع ۾ ڀڪر جي قائم مقام گورنر ۽ ٽوڊرمل جي عزيز ماڌو داس سان لڙائي ڪئي. ڪجهه لڙاين ۾ ٻنهي ڌرين جو ڪافي نقصان ٿيو(٤٢).

(iii) نومبر ڊسمبر ١٥٨٧ع ۾ ڀڪر جي نواب صادق خان سيوهڻ تي حملو ڪيو، پر ان کي وٺي نه سگهيو (اڪبرنامه جلد ٣، ص ٥١٧). ان بعد پاڻ نصرپور ڏي هليو ويو ۽ ڦرلٽ جو مال هٿ ڪري ڀڪر ڏي موٽي آيو(٤٣).

(iv) اڪبر ١٥٨٥ع ۾ شيرويه سلطان کي ڀڪر جو نواب بنايو. سندس دور ۾ ظلم ۽ ناحق جي حد ٿي وئي(٤٤).

جيئن نه ٿو سگهجي ته ڇو اڪبر هيٺين سنڌ جي ارغون بادشاهت کي به ختم ڪرڻ گهريو ٿي، جڏهن ته هو به سندس والڪر منگول هئا ۽ سائس بقا جي پرامن اصولن تحت هلڻ لاءِ تيار هئا. ايراني دستاويز ڏيکارين ٿا ته اڪبر کي، شاه عباس صفويءَ جي هندستان طرف ملڪ گيريءَ واري ليت کان هميشه شڪ رهندو هو. ان ڪري هن وڃجهي ۾ وڃجهي چونڪيءَ تي مڪمل قبضو چاهيو ٿي. سنڌ جي لنڍي حصي کي حاصل ڪرڻ لاءِ جنگ هڪ سال جاري رهي پر پوءِ به نتيجا مايوس ڪندڙ هئا. اڪبر جي لشڪر کي هيٺين سنڌ وٺڻ لاءِ، سال کان به وڌيڪ وقت لڳو. لڪيءَ جي اولاهين جابلو پٽي ۾ پروچ، لومڙيا، جوکيه ۽ جت قبيلا ڪيچ مڪران تائين پکڙيل هئا. ان کان علاوه سنڌو نديءَ جي اپر کان عمرڪوٽ جي پٽن تائين، سميجا ۽ لوهڙي (لومڙيا؟) قبيلا رهندا هئا. هنن قبيلن ڪڏهن به غلامي قبول نه ڪئي هئي.

---

(٤١) تاريخ معصومي، فارسي، ص ٢٤٥ ۽ ٢٤٦.
(٤٢) ايضاً، ص ٢٤٧.
(٤٣) ايضاً، ص ٢٤٨.
(٤٤) ايضاً، ص ٢٤٩ ۽ ٢٥٠.

الڪري پنهي طرفن کان فوج لنگهائڻ مشڪل هو (۴۵). معصومي وارو بيان ڪري ٿو ته جاني بيگ لڪي ٻهاڙن جو دفاع ختم ڪيو ته، خانخانان کي سوڀ جي اڪ ٿي. پر پوءِ هو جواب نه ڏئي سگهيو ته شاهي فوجن کو پيو رستو ڇو نه اختيار ڪيو هو؟ وري ٻه هن پيري هيٺين سنڌ مڪمل ريت ويران ڪئي وئي هئي. صديءَ جي خاتمي وقت سنڌ جي سرزمين ڪيترن ئي موقعن تي تبديلين جي مرحلن مان گذري هئي.

ٺٽي جي فتح سان سڄي سنڌ ۱۵۹۲ع ۾ اڪبر جي ضابطي ۾ اچي وئي. هن سال کان ڪري اڪبر جي موت يعني ۱۶۰۵ع تائين هي واقعا ٿيا.

(i) ۱۵۹۱ع کان ۱۵۹۹ع تائين (۱۰۰۱-۱۰۰۷هه) بختيار بيگ ترڪمان سيوهڻ جو صوبيدار هو، جنهن ٻهاڙي قبيلن: لومڙين، لوهاڻين، اڪبرآباد جي ماڇين ۽ سميجن تي حملو ڪري سندن ڪافي ماڻهو ماريا ۽ پوءِ سندن ليڊرن پريو، پودلو، محمود، فريد، جيئندو ۽ جوڻو گرفتار ڪري مٿن ڳرا ڏنڊ وڌا (۴۶).

(ii) بکر ۱۵۹۱ع کان ۱۵۹۹ع تائين خان اعظم مرزا عزيز ڪوڪ جي جاگير رهيو. سندس پٽ مرزا انور ۽ ملازم حيدر بيگ کي چانڊين ميدان جنگ تي شڪست ڏني. آخرڪار سيوهڻ جي صوبيدار بختيار بيگ کي وڏو لشڪر سان ڪري چانڊين کي سخت شڪست ڏيڻي پئي (۴۷).

(iii) سن ۱۵۹۸ع ۾ بختيار بيگ بريءَ طرح بيمار هو. بکر ۽ سيوهڻ سرڪار جي حدن ۾ سميجن جو قبيلو اٿي کڙو ٿيو ۽ انهن قبيلن تي حملا شروع ڪيا جي يا ته پرامن رهيا ٿي يا وري حڪومت جا سهڪاري هئا. انهن جا ڳوٺ ۽ فصل ساڙي ڇڏيائون. جيئن ته سرڪار سندن مدد لاءِ نه آئي انڪري پنهور ۽ ڪوريجا ۵۰۰ ماڻهو وٺي وڃي سميجن جي ۶۰۰ لشڪر تي ڪڙڪيا. ڳچيري (موري تعلقه) ۾ سخت لڙائي لڳي. سميجن کي شڪست آئي ۽ سندن ليڊر پريو مارجي ويو (۴۸).

(iv) خواجه نورالدين ڪروڙيءَ پنهنجي ڀائٽي تيمور بيگ کي سميجن کي ناس ڪرڻ تي مقرر ڪيو، پر کيس شڪست نصيب ٿي. هن وڃي وينجهڙي جي قلعي ۾ پناهه ورتي. سميجن هن کي گهيرو ڪري آس پاس جي خريف جي پوک تي قبضو ڪيو. ليڪ ڳاهن کان مدد آئي تڏهن وڃي سميجن گهيرو ختم ڪيو ۽ پوءِ جيسلمير ڏي هليا ويا (۴۹).

---

(۴۵) تاريخ طاهري، فارسي، ص ص ۱۸۱ ۱۸۲.
(۴۶) مظهر شاهجهاني، فارسي، ص ص ۹۱ - ۹۷.
(۴۷) مظهر شاهجهاني، ص ۹۷-۱۰۲.
(۴۸) ايضاً، ص ۱۰۳-۱۰۵.
(۴۹) ايضاً، ص ۱۰۵-۱۶۰۷.

(v) خواجه نورالدين کان پوءِ سيوهڻ شيخ موسيٰ گيلانيءَ جي عملداريءَ ۾ آيو. هن پنهنجي پٽ جان محمد کي سيوهڻ تي حڪم هلائڻ لاءِ موڪليو. حڪومت مخالف قبيلا ايترو ته مضبوط هئا جو هن کي قلعو ڇڏي شڪار تي وڃڻ جي همت به نه ٿيندي هئي. چو ته متان هو قلعي ۾ داخل ٿي نه سگهي، (٥٠).

(vi) شيخ موسيٰ گيلانيءَ کان پوءِ سيوهڻ قرا بيگ جي تسلط هيٺ ڏنو ويو، جنهن پنهنجو نائب عملدار ڪري موڪليو. ان دور ۾ قلعي جي اندر جنگ ٿي. هڪ سنڌي جان محمد جي نالي سان جاگيردار جي شقدار آقا محمد کي قتل ڪيو ۽ قلعي جي ديوار پٽي ڀڄي ويو (٥١). هي واقعو ١٠٠٨هه جو آهي، جو ته پوءِ ١٠٠٩هه (١٦٠١ع) ۾ مير نمڪين سنڌ جاءِ تي مقرر ٿي آيو هو.

(vii) قرا بيگ جي تبادلي بعد سيوهڻ تي پير غلام (مير ابوالقاسم نمڪين) مقرر ٿيو. سنڌ دور ۾ سميجن انڙن جي هڪ بغاوت ڇيڙائي وئي (٥٢). پٺي پيري باغبان پرڳڻي جي سميجن ڪاڇي (جوکي ۽ ڪڪڙ) جي چانڊين سان گڏجي مقابلو ڪيو. ۾ ڪين شڪست ملي. لوهڙين کي به سيکت ملي (٥٣).

ان طرح ظاهر ٿيو ته سورهين صديءَ ۾ تقريباً سڀ ڳوٺ ساڙيا ويا. مذهبي، تعليمي يا سماجي ادارا سڀ جا سڀ برباد ڪيا ويا ۽ سنڌين جون ملڪيتون ڦرلٽ ڪيون ويون. نه ته ڪو مقامي ڪتاب بچيو ۽ نه وري ڪو اسڪالر. نتيجي طور تي سنڌي عوام جاهل بڻجندو ويو. شهرن کي ڏاريا واري ويا. اهي ئي تعليمي ادارن جا سربراه بڻيا. تعليمي، سماجي ۽ ثقافتي سرگرميون توڙي ملازمتن جا موقعا شهرين لاءِ هئا جي سڀ ڌاريا هئا. ان ريت سنڌي زبان جو تمام ٿورو رڪارڊ بچي سگهيو، جا چار لنڊي جي وفات وقت تمام ترقي يافته هئي. ڪجهه شعر يا بيت بچيا آهن جي ان وقت سنڌي ادب جي ترقيءَ جي ثابتي ڏين ٿا. ٻاهريان اديب بکر، سيوهڻ لصربور ۽ ٺٽي ۾ اچي رهيا، جن جو مقامي ماڻهن ۽ سنڌ جي سرزمين سان ڪوبه واسطو نه هو. الهن جو شعر ايترو بهتر ڪواهي ڇو ته ٻاڻ مقامي ماڻهن کان الڳ ٿلڳ رهيا. مرڪزي ايشيا ۽ ايران مان گل ۽ بلبل آڻي سنڌ جي زمين تي ڳائائون.

اڪبر جي فتح بعد به سنڌ جي حالت نه سڌري. ١٦٣٥ع ۾ لکيل "تاريخ مظهر شاهجهاني" ۾ سنڌ جي حالتن جو مڪمل رڪارڊ موجود آهي. ان کان پوءِ جو مواد ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪاغذن ۾ آهي جو ١٦٣٥ع کان ١٦٦٢ع تائين ملي ٿو. مغليه فتح بعد سنڌ ۾ جاگيرداريءَ

(٥٠) ايضاً، ص ١٠٧.
(٥١) ايضاً، ص ١٠٧-١٠٨.
(٥٢) ايضاً، ص ١٠٩-١١٠.
(٥٣) ايضاً، ص ١١٠.

جو لئون روپ ظاهر ٿيو. گورنرن، صوبيدارن ۽ ٻين عملدارن کي ٻگهار ٻجاءِ سنڌ جون زمينون جاگير طور ملنديون هيون. جاگيردارن ۽ عملدارن جا تڪڙا تبادلا ٿيندا هئا، جنهن سبب زمينن جي سڌاري جي ڪنهن کي به ڳڻتي نه رهي. ان ڪري جاگيردار پنهنجي مدت ۾ صرف ڏوڪڙن ميڙڻ جي فڪر ۾ رهندو هو. جهانگير جي دور ۾ توڙي شاهجهان جي زماني ۾، سنڌ الدر ناڪاهل گورنر موڪليا ويندا هئا، جن کي زمينداريءَ بابت ڪابه ڄاڻ نه هوندي هئي. ٺيڪي طور تي هو وري ٻين کي زمينون ڏيندا هئا، جي وري ڳريون ڍلون وصول ڪندا هئا. جهانگير جي دور ۾ مغل قبضي خلاف سنڌي قبيلا اجتماعي طور تي اٿين وڙهندا رهيا، جيئن اهي ١٥٢٠ع کان لڙي رهيا هئا. جهانگير جي دور ۾ مغل گورنرن ۽ سنڌي قبيلن جي جنگين جو هن ريت رڪارڊ ملي ٿو.

(i) ٨-١٦٠٧ع (١٠١٦هه) ۾ سردارخان (مرزا غازي بيگ جي نائب) جي فوجن سميجن سان معرڪا ڪيا ۽ ٥٠٠ سپاهه مارايائين.

(ii) سردارخان جي بدليءَ بعد سيوهڻ، پير غلام (ابوالقاسم لمڪين) جي جاگير ۾ ڏنو ويو، تڏهن سميجن، الڙن، لاکن ۽ سميجن ٻڪهين جي بغاوت ظاهر ٿي، جن کي شڪست ڏني وئي. وڏو معرڪو نصرپور جي پرسان حيدگڙهه وٽ ٿيو، جنهن ۾ ٢٠٠٠ سميجا مارجي ويا (٥٤). ٻئي موقعي تي ٥٠٠ سميجا انڙ مارجي ويا (٥٥). سميجن وري به ١٠٠٠ گهوڙي سوارن ۽ ٢٠٠٠ پيادل ماڻهن سان جهانگيرآباد جي قلعي تي ڪاهه ڪئي ۽ ٢٠٠ ماڻهو وڃايائون (٥٦).

(iii) نئين جو صوبيدار تاج خان مئو ته سيوهڻ سان شمشيرخان کي بدلي ڪري نئين تي مقرر ڪيو ويو ۽ سيوهڻ وري مير ابوالبقا جي جاگير ۾ آيو. ڪيس هن ريت مختلف قبيلن سان لڙايون ڪرڻيون پيون.

— چانڊين، سميجن ۽ ٿيبن سان (٥٧).

— نومڙين سان (٥٨).

— سميجن انڙن جهانگيرآباد ۾ (تپو لاکا)، ڏهه-پندرهن سپاهي ماريا. ٻئي پيري وري ٽر ۾ چاليهه-پنجاهه فوجي مارايائون. آخري معرڪي ۾ ٢٠٠ سميجا انڙ مارجي ويا (٥٩).

— خاسائي ڳوٺ ۾ شورن جي ويڙهه (٦٠).

---

(٥٤) مظهر شاهجهاني، ص ص ١١٤ ۽ ١١٨.

(٥٥) ايضاً، ص ١١٩.

(٥٦) ايضاً، ص ص ١١٨-١٢٢.

(٥٧) مظهر شاهجهاني، ص ص١١٨-١٢٢.

(٥٨) ايضاً، ص ١٢٤.

(٥٩) ايضاً، ص ١٢٤.

(٦٠) ايضاً، ص ١٢٨.

— سميجن جا ٢٠٠ ڳوٺ ساڙيا ويا (٦١).

(iv) شمشير خان کي پيو پيرو ٻه انهي جو صوبيدار بنايو ويو. هن سميجن جي علائقي ۾ (اڄ جو نواب شاهه ضلعو ۽ هالا سب ڊويزن) مختلف قلعا قائم ڪيا. هو روز ٥٠ کان ٦٠ سميجا مارائيندو هو ۽ ڪيس انهن جون سسيون پيش ڪيون وينديون هيون (٦٢). شمشير خان چانڊين تي ٻه ڪاهه ڪئي، چو ته انهن باغبان، ڳاها ۽ اڪبر آباد تي حملا ڪيا هئا. سندس حڪم تي انهن جو جوار جو فصل ناس ڪيو ويو. فصلن جي ويراني ڏسي چانڊيا اچي پيش پيا (٦٣). ڪاڻي ۽ لينگ جا لوهاڻي، سميجن الڙن جي مدد ڪندا هئا، ان ڪري شمشير خان مٿن حملو ڪيو ۽ سندن ٥٠-٦٠ ماڻهو ماريائين. انهن ۾ سندن سردار لاتالو، ان جا پٽ ۽ پاڻ ٻه هئا (٦٤). هن دور ۾ لومڙين جي ٧٠٠-٨٠٠ جي جٿي، سيوهڻ کان ١٠ ميل پري ڪڇي ڳوٺ تي ڪاهه ڪئي. ڪجهه ماڻهو ماريائون ۽ جانور ٻه ڪاهي ويا. اهي لومڙيا سرڪاري فوج کان ڪهٽا هئا، ان ڪري مجبور ٿي شمشير خان ساڻن صلح ڪيو. ان ريت لومڙيا سن ۽ سيوهڻ ۾ موجون ڪندا رهيا.

(v) شمشير خان ازبڪ ١٠٢٥ھ (١٦١٦ع) ۾ ٺٽي کان سيوهڻ بدلي ٿيو. هن ڳوٺ ٻلي ۽ (سماواتي) ۾ سميجن دلن تي حملو ڪيو. ڪجهه ماريائين ۽ ڪهٽا ٻڌي پاڻ سان وٺي ويو (٦٥).

(vi) هالڪنڊي پرڳڻي جا انڙ ڍل نه ڏيندا هئا. اهي هالن جي ڏکڻ ۾ الن ميان تي ڪيرن جي پرسان، مير حسام الدين مرتضيٰ خان ثاني ۽ جي لشڪر سان لڙيا. شڪست ملڻ جي باوجود ٻه وڙهندا رهيا (٦٦).

(vii) شورن ٺٽي جي حاڪم خسرو بيگ جي پٽ رستم کي قتل ڪيو. بعد ۾ شمشير خان جا فوجي ماري نيرون ڪوٽ جو گهيرو ڪيائون. ليڪ شمشير پاڻ اچي هي قبضو ڇڏايو. ڪين ٿورو لقمان ٺٽي جي صوبيدار شمشير اوزبڪ جي هٿان پهتو، جڏهن مقابلي ۾ سندن ڪجهه ماڻهو مارجي ويا (٦٧).

(viii) مظفر معموري ۽ جي گورنري ۽ وقت ١٠٢٥ھ (١٦١٦ع) ۾ سميجن دلن سندس فوج کي گهيري ۾ آلدو ۽ شال (سال) ڳوٺ جي ويجهو ڪجهه سپاهي قتل ڪيائون.

(ix) پوءِ معمور پنهنجي پاڻي جي قيادت ۾ لشڪر موڪليو ته اسماعيل شوري کي پررو ڪيو وڃي. اسماعيل مارجي ويو پر شورن ويڙهه جاري رکي. خوشم بيگ جي بدلي ۽ تي

(٦١) ايضاً، ص ١٢٩.
(٦٢) ايضاً، ص ١٣١-١٣٢.
(٦٣) ايضاً، ص ١٣٣-١٣٤.
(٦٤) ايضاً، ص ١٣٦.
(٦٥) ايضاً، ص ٣٦.
(٦٦) ايضاً، ص ٣٨-٤٠.
(٦٧) ايضاً، ص ٤٢-٤٥.

شاه خواجه قائم مقام ٿيو. شاه خواجه درياه رستي سيوهڻ کان نروجون وٺي ٻهڻ واري پٽڻ تي اچي لٿو. خاسائي شورا ڳوٺ تي حملو ڪري، دائود شوري جا گهڻا ماڻهو ماري، سندس زال کي پڪڙي وٺي آيو. ان بعد ۾ دائود سيوهڻ پهتو ۽ صلح لاءِ راضي ٿيو(٦٨).

(x) شورا اڃا مطيع نه ٿيا هئا، جو ته سيد بايزيد بخاريءَ لالي نئي جي گورنر سيد بايزيد بخاريءَ ١٠٢٨هه (١٦١٩ع) ۾، اسماعيل شوري جي پٽ جهوراجار تي حملو ڪيو هو. سندن ماڻهو، عورتون ۽ چوپايو مال تورڙي ساڪيتون کڻي يرغمال ڪيون ويون(٦٩).

(xi) سيد بايزيد بخاريءَ نئي جي گورنر پنهنجي هڪ عزيز شاه محمد کي، ساڪري پرڳڻي جي (نئي ۽ ڪراچي ضلعي جا جابلو علائقا ۽ ساڪرو تعلقو) جوکين ۽ ڪرمتين تي حملي لاءِ موڪليو. ويڙهه ۾ شاه محمد پنجاه سپاهين سميت قتل ٿي ويو. جنگ جي اڳواڻي حاجي پٽ بجار جوکيي ڪئي هئي(٧٠).

(xii) مغل دور جي ابتدا کان ڪري (١٥٨٥ع) دريلي جي سهتن، ٻهڻ ۽ راڄهڙن (راجپال؟) ڍل نه ٿي ڏني. بايزيد بخاريءَ جي دور ۾ (١٦٢٠ع ڌاري) اهي قبيلا مطيع ٿيا هئا(٧١).

(xiii) مير ابوالبقا جو سميجن ۽ دلن سان ٺهرڪو ٿيو، جنهن ۾ ٣٠٠ دل مارجي ويا.

(xiv) لاکات جي الڙن ۽ سارين ١٠٠٠ گهوڙي سوارن ۽ ٤٠٠٠ پيادن جي قوت هجڻ سبب، نئي جو گورنر شير خواجه جي وقت کان ڍل ڏيڻ بند ڪري ڇڏي(٧٢).

(xv) ١٠٣٢هه (١٦٢٢-٢٣ع) ۾ شير خواجه (باقي خان خوجه) سيوهڻ جو جاگيردار ٿيو، ته هن پنهنجو نائب مقرر ڪيو. هن الماج ضبط ڪيو، گهٽ اگهه مقرر ڪيا ۽ ماپ ۽ تڪڙي ڪئي. واپاري پيڙن تي ڳرا ٽيڪس وڌائين ۽ سامان تي گهٽ معاوضو ڏنائين. جي ڪنهن شڪايت تي ڪئي ته الهن جي بيعزتي ڪئي وئي يا مٿن ڳرا ڏنڊ وڌا ويا(٧٣). ان هوندي به رجب ١٠٣٧هه (١٦٢٨ع) ۾ شير خواجه کي ترقي ڏئي نئي جو گورنر بڻايو ويو، پر ان سال ئي مري ويو(٧٤).

(xvi) بايزيد بخاريءَ جي موت بعد ١٠٣٤هه (١٦٢٤-٢٥ع) ۾ سلطان شهريار کي نئي جو گورنر بڻايو ويو، جنهن وري شريف الملڪ کي موڪلي ڇڏيو. هن نئي تي شمس الدين کي

---

(٦٨) مظهر شاهجهاني فارسي، ص ٤٥-٤٨.
(٦٩) ايضاً، ص ٤٩.
(٧٠) ايضاً، ص ٥٠-٥١.
(٧١) ايضاً، ص ١١.
(٧٢) ايضاً، ص ٨٤-٨٥.
(٧٣) ايضاً، ص ٤٦-٤٧.
(٧٤) بادشاهه نامه، جلد ١، ص ١٨١.

پنهنجي پاران موڪليو. سنڌس هڪ عملدار خواجه عارف ڪجهه سميجن ۽ ٿيٻن کي گرفتار ڪيو، جي واهي اڪبرآباد ۾ پنهورن وٽ اڪيل هئا. ان تي پنهور چڙي پيا ۽ خواجه عارف تي حملو ڪري، سنڌس ٢٠٠ گهوڙيسوار ۽ پيادا سپاهي ماري وڌائون (٧٥).

(xvii) چالبڪي ۾ ارباب لنڊي جي پٽ صديق ۽ سنڌس لاٿي شاهه بيگ کي حڪيم موسيٰ گرفتار ڪري بکر وٺي آيو. ابڙن بکر جي ديوان مالسنگهه جي عزيز ڏيال داس ۽ ڦالون دان وتراج پٽ ونس گوپال کي قتل ڪري ڇڏيو. انهن سڀيءَ جي واپاري قافلن کي ڦريو ته اکر پرگڻي جي شقدار کي، لاڪيار ڳوٺ ۾ شڪست ڏني، سنڌس ٨٠ سپاهي به ماريا (٧٦).

(xviii) جون ١٦٢٦ع ۾ شاهجهان باغي ٿي نڪتو هو. نواب شريف الملڪ يورپي بندوقچي، ١٢٠٠٠ پيادا سپاهي ۽ ٩٠٠٠ گهوڙيسوار گڏ ڪري، هن سان جنگ ڪئي. ان لڙائين ۾ شاهجهان کي شڪست ملي (٧٧). همايون والگر سنڌي قبيلن شاهجهان جي مدد ڪئي، جن ۾ جت، لومڙيا ۽ ڏاريجا اچي وڃن ٿا (٧٨).

هن ابتر صورتحال جي تصديق يورپي سياح نڪولس وٿنگٽن به ڪئي آهي. هن ١٦١٣-١٤ع ۾ سنڌ ڏٺي. پاڻ ڪمزور مغل انتظاميه جي نشاندهي ڪري ٿو. نڪولس وٿنگٽن به ڦورن جي وڙ چڙهي ويو. ۽ سنڌس ماڻهن کي هڪ مقامي سردار ڦري پوءِ مارائي ڇڏيو هو (٧٩).

شاهجهان جي شهنشاهيت دوران مقامي قبيلن جي تحريڪ تيز ٿي وئي. ان بابت مواد مظهر شاهجهاني ۽ ايسٽ انڊيا فيڪٽريءَ جي رڪارڊ ۾ ملي ٿو. (١) شريف الملڪ (١٦٢٥-١٦٢٧ع) کان پوءِ، سيوهڻ تي سيف الملوڪ ڪاشغري مقرر ٿي آيو. بعد ۾ احمد بيگ هتان جو جاگيردار بڻيو. احمد بيگ ته هميشه حرم ۾ رهندو هو. ان ڪري اصل حاڪم سنڌس پيادو يوسف بيگ بڻيو. هو وڏو ظالم هو. هن جي وقت ۾ سميجن، انڙن بوبڪ تي حملا هيا. لومڙين حويلي ۽ سن کي برباد ڪيو. چانڊين وري باغبان، اڪبرآباد ۽ پاٽ کي تاراج ڪيو (٨٠). يوسف بيگ ڳاهن جي پرامن پنهورن تي حملا ڪيا. جي نهايت امن پسند هئا ۽ ڪڏهن به وڳوڙي نه ٿيا هئا. نتيجي طور تي پنهورن ڪيترن ئي موقعن تي احمد بيگ کي شڪستون ڏنيون (٨١).

---

(٧٥) مظهر شاهجهاني فارسي، ص ١٥٠-١٥١.

(٧٦) مظهر شاهجهاني، ص ٢٤٦.

(٧٧) ايضاً، ص ٣١٨-٣١٩.

(٧٨) ايضاً، ص ٢٢٣-٢٢٤.

(٧٩) فوسٽر: ارلي ٽريولس ان انڊيا، ص ١٨٨ ۽ ٢٢٣.

(٨٠) مظهر شاهجهاني، ص ١٥٢-١٥٤.

(٨١) ايضاً، ص ٢٣٤ ۽ ١٥٢-١٥٤.

عزت دار ماڻهن تـوڙي معصومن کي سڌي، يوسف بيگ مٿن بهتان مڙهي کين عذاب ڏيندو هو. واپارين، هارين ۽ ٻاهرين تاجرن تي ناجائز محصول مڙهيندو هو، واپارين کي تنگ ڪندو هو ته ڪيس سستي اگهه تي مال ڏين. ڦرن ۽ ڌاڙن کي منظم ڪرائيندو هو، غندن جي لوٽ ۾ پاڻ سان رکندو هو. قاضين جي ڪم ۾ دخل ڏيندو هو. وري قاضي ڇا ڪندا هئا، جو ڏوهارين کان سندن پهچ کان وڌيڪ ڏنڊ ڀرائيندا هئا. رشوتخوري، نااهليت توڙي رعيت تي ظلم ۽ بربريت ڪرڻ جي باوجود به، احمد بيگ تي ڪو قدم نه کنيو ويو؛ بر الٽو يمين الدولہ آصف خان سان رشتيداريءَ سبب، ڪيس ترقي ڏئي ملتان جو گورنر مقرر ڪيو ويو (٨٢).

(ii) احمد بيگ کان پوءِ ديندار خان سيوهڻ جو صوبيدار بڻيو. ان حد تائين صورتحال خراب ٿي وئي جو سميجا اتڙ قلعي مان سپاهين کان گهوڙا بہ کسي ويندا هئا. الهن سيوهڻ ۽ بکر جي وقائع نگارن، مان سنگهہ ۽ نعمة الله خان کي قلعي سيوهڻ اندر قتل ڪيو. سچ اٿي ڪانپوءِ کنهن کي به شهر ڇڏڻ جي همت نہ ٿيندي هئي. ان دور ۾ نومڙين سن جي قلعي کي پيچي الدر داخل ٿي ڦر ڪئي. سميجن ڪيئي سرڪاري عملدار بہ ماريا هئا (٨٣).

(iii) ١٠٦٩هه (١٦٥٨ع) ۾ سنڌ ۾ سخت ڏڪر ۽ وبا منهن ڪڍيو. ان سال دارا سنڌ پهتو تہ صورتحال وڌيڪ بگڙي وئي (٨٤).

(vi) يوسف ميرڪ ”مظهر شاهجهاني“ ١٠٤٤هه (١٦٣٤-٥) ۾ لکي. ان وقت تائين گورنرن ۽ عملدارن جي بدانتظاميءَ جا هي انيجا نکري چڪا هئا.

— ٺٽي صوبي ۾ حقيقي ڪاٽي جي پيٽ ۾، ڍل جي وصولي اڌ جيتري ۽ ڪڏهن تہ ٽيون حصو يا وري چوٿون حصو ٿيندي هئي. ان جو بنيادي ڪارڻ جاگيردارن جي نااهلي هئي (٨٥).

— اڪثر ڪري عملدار يا سندن عيوضي ظالم، راشي ۽ نااهل هئا، جي طاقت جو غلط استعمال ڪندا رهندا هئا (٨٦).

— وقائع نگار هولدا تہ هئا پر اهي مقامي عملدارن ۽ گورنرن آڏو بيوس هئا. ان جو نتيجو هي لڪتو جو شهنشاهہ کي درست اطلاع نہ ملندا هئا.

(٧) مقامي قبيلا ايترو تہ مضبوط ٿي ويا هئا جو:

— ٻهراڙين ۾ کين مڪمل ضابطو حاصل هو.

— سميجا اتڙ سيوهڻ کان هالن تائين، پيڙن جي محفوظ اچ وڃ تي، پاڻ محصول وٺندا هئا (٨٧).

---

(٨٢) مظهر شاهجاني، ص ١٥٤-١٦٠، ص ١٢٥-١٢٦، ص ٣٢٠ ۽ ٦٦-٦٧.
(٨٣) ايضاً، ص ١٦٥-١٦٧.
(٨٤) تحفتہ الڪرام، فارسي، ص ٣٢٩.
(٨٥) مظهر شاهجهاني، ص ٥٢.
(٨٦) ايضاً، ص ٥٢-٥٣.
(٨٧) ايضاً، ص ١٩٥.

— سن جي پرڳڻن لاڪاڻ حڪومت کي سميجن الڙن جي برخلاف مدد ڪندا هئا، ان ڪري الڙ حملا ڪري لاکن کي قتل ڪندا هئا ۽ سندن مال متاع به ڦريندا هئا (٨٨).

— جاگيردار ايترو ته ڪمزور هئا جو سميجن کي قابو نه ڪري سگهيا (٨٩).

(vi) سنڌ ۾ انگريزي واپاري ڪوٺي (١٦٣٢-١٦٦٢ع)، ملڪ اندر بدنظمي ۽ امن امان جي خراب هجڻ سبب بند ڪئي وئي. باوجود ان جي ته ڪمپني ان وقت خوشحاليءَ جي مرحلي ۾ داخل ٿي رهي هئي (٩٠). سن ١٦٣٩ع ۾ هينري بورن فورڊ آگري کان ٺٽي آيو هو. هو ٻڌائي ٿو ته ٻراڻن هالن ۽ سيوهڻ جي وچ ۾، سميجا واپارين لاءِ هاڃيڪار هوندا هئا، انڪري مضبوط پهري ڪانسواءِ اچ وڃ ممڪن نه رهي هئي. سميجا مغل گورنر (١٦٤٠ع) جي خلاف هئا ۽ انهن مرڪزي سنڌ جي امان امان کي تباهه ڪري ڇڏيو هو (٩١).

(vii) سنڌ جي بهترين ڪپڙي جي صنعت، ١٦٤١ع کان پوءِ ڏوجهري وارين حالتن سبب ويران ٿي وئي (٩٢).

(viii) ١٦٤١ع ۾ مانرق (Manrique) آگري کان سنڌ ڏي سفر ڪيو. هن بکر کان سيوهڻ ڏي ايندي ڏٺو ته درياهه جي ٻنهي ڪنارن سان زمينون غيرآباد پيون هيون. اهڙا سميجن الڙن جي اثر واري ايريا هئي، جنهن کي انهن ڦري برباد ڪيو هو. هتي سميجا ڦورن مانرق جي جهاز تي حملو ڪيو هو، پر بمباري ڪري کين ڀڄايو ويو.

(ix) ١٦٤٤ع ۾ ڪمپنيءَ جي جان اسپلر، ڪجهه مهينا اونهاري ۾ سيوهڻ ۽ ان جي آس پاس گذاريا. هو ٻڌائي ٿو ته زمينون زرخيز هيون ۽ نير لاءِ موزون هيون. پر هاري هيسيل ۽ ڏتڙيل هئا ۽ وٽن پوک ڪرڻ جيتري سگهه نه رهي هئي (٩٣). اسپلر لکي ٿو ته درياهه ۽ اولهه ڏاري جي وچ ۾ زمينون لهابت ٿي پليون هيون.

(x) ملتان تي اورنگزيب جي گورنريءَ وقت، ڪوهستان جي جوکين ۽ نومڙين بغاوت ڪئي شاهجهان ڏي هڪ خط ۾ اورنگزيب لکيو هو ته اهي قبيلا ٺٽي جي صوبيدار جي تابعداري نه ٿا ڪن، رستن تي ڦرلٽ ڪن ٿا ۽ ترخانن کان ڪري مطيع نه ٿيا آهن. باغين جا اڳواڻ هارون خٽال (Khattal) * ۽ ڪاليو آهن جي سڀ لومڙين سان واسطو رکن ٿا. جوکين جو اڳواڻ مريد آهي. انهن کي جعفر ۽ پدي لومڙني، حاجي رولجهي ۽ چار جمعي کان علاوه ڪڪرالي جا

---

(٨٨) ايضاً، ص ١٩٦.
(٨٩) ايضاً، ص ١٩٧.
(٩٠) دي انگلش فيڪٽريز ان انڊيا، ص ٦.
(٩١) سورلي: شاهه عبداللطيف آف ڀٽ، ص ٤٢.
(٩٢) فوسٽر: انگلش فيڪٽريز ان انڊيا (١٦٤٢-١٦٤٥ع) ص ١٢٣ ۽ ٢٠٥.
(٩٣) ايضاً، ص ١٥.
* خطن جي چوڌري عبدالغفور واري ايڊيشن ۾ هي نالو ”ڪهٽرتل“ آهي (جلد ١، ص ٢٥. مترجم).

چار هالو ۽ ڳاهو به مدد ڪن ٿا. اورنگزيب ڪين سيکت ڏيڻ لاءِ ملڪ حسين کي مقرر ڪيو، جنهن هڪ سال جي ويڙهه کان پوءِ عورتن سميت سنڌن ۱۴ ماڻهو گرفتار ڪيا (۹۴)

(xi) ۱۶۴۷ع ڌاري اتر سنڌ ۾ حاڪميت جي مسئلي تي مراد بخش، سعيد خان ۽ خان آزاد خان ۾ ڇڪتاڻ پيدا ٿي. شاهجهان بلخ ڏي ويندي اورنگزيب کي ملتان جو حاڪم مقرر ڪيو، جنهن جي پيدا ڪيل بدنظميءَ سبب، اها خبر نه ٿي پئي ته هرهڪ صوبيدار جي اختياري ڇا هئي؟ ان ڪري ڪنڀاري ۽ دربيلي ۽ ان جي آسپاس ابڙن ۽ ٻين زميندارن ۾ سخت مايوسي پکڙي (۹۵).

(xii) سترهين صديءَ جي وچ ڌاري هندو نيڪ ناڪ هئا (۹۶). ڀيرومل "سنڌ جي هندن جي تاريخ" ۽ "عاملن جو احوال" ۾ لکي ٿو ته اهو ئي زمانو آهي جڏهن هندو (لوهاڻا ۽ عامل) پنجاب کان لڏي سنڌ پهتا هئا. گهڻو امڪان هي آهي ته ان وقت ڌاري سنڌي واپارين ۽ خاص ڪري ميمڻ جي لڏپلاڻ سبب پيدا ٿيل خال کي هندن اچي پريو.

(xiii) آفيسر شاهيءَ جي رشوت خوري ۽ خراب انتظاميه ڪا لڪين ڳالهه نه رهي هئي (۹۷).

(xiv) ۱۶۵۶ع ۾ مغل گورنر هٿان ڪرمتي بروچن جي ليڊر جي بيعزتي ٿي. هن پنهنجا ماڻهو گڏ ڪيا ۽ کهوڙا ٻاڙيءَ جي بروچن کان مدد ورتي، ٿٽي ۽ لاڙي بندر جي وچ ۾ ڦرلٽ ڪئي. مالهو به ڪنيائون ته ڏڻ به ڪاهي ويا. پر سنڌن خلاف ڪوبه قدم نه کڄي سگهيو (۹۸).

(xv) مئي ۱۶۵۶ع ڌاري ٺٽي جو لئون گورنر پهتو. سندس رتبو ٺٽي جهڙي مسڪين شهر کان گهڻو مٿي هو. سندس عملدار ڪنور ۽ ظالم هئا جن شهرين کي بيزار ڪري وڌو. سندس زال چڙواڪ هئي. واپارين کان زوري شيون کڻائيندي هئي ۽ انهن کي ملهه جي ادائگي به نه ڪندي هئي (۹۹).

(xvi) ڪمپنيءَ جي ڪاغذن مان ظاهر ٿئي ٿو ته ۱۶۵۶ع ۾ بس سميجا طاقتور هئا. اهي ٻيڙا ڦريندا هئا ۽ اهي واپاري غوراب سلامتيءَ سان منزل تي پهچندا هئا، جن کي پاڻ سان گڏ طاقتور محافظ هوندا هئا.

---

(۹۴) رقعات عالمگيري ۲/۱۰، ص ۱۰۵، ۽ مڪاتيب عالمگير، ص ۱۰۳.
(۹۵) انگلش فيڪٽريز ان انڊيا، ص ۸۱.
(۹۶) ايضاً، ص ۱۱۹—۱۲۰.
(۹۷) فوسٽر: انگلش فيڪٽريز ان انڊيا، ص ۸۱.

نوٽ: انگريزي واپاري ڪوٺين جي سنڌ سان واپار متعلق، ڪاغذات ڪنهن صاحب الڪب الڪب ڪري ترتيب ڏنا هئا. اهي دستاويز ڊاڪٽر مبارڪ علي "دي انگلش فيڪٽريز ان سنڌ" جي نالي سان سنڌالاجي ذريعي ۱۹۸۳ع ۾ ڇپيا آهن. - مترجم
(۹۸) ايضاً، ص ۷۷.
(۹۹) ايضاً، ص ۱۹۴—۱۹۵.

(xvii) منوچي (١٦٥٩ع) ڀڃائي تو تہ اورنگزيب جي ٻہ ڏوہزن فوج، شيخ مير ۽ صف شڪن جي قيادت ۾ ٻکر کان دارا جو پيڇو ڪيو هو. ٻهرين درياھ جي ساڄي ڪپ سان ۽ ٻوھ نديءَ جي کابي ڪناري سان، هن اهم فوجي مهم ۾ حصو ورتو. سيوهڻ وٽ ٻحري لڙائي لڳي. دارا ٻوھ گجرات ڏي راهي ٿيو. سندس ٻحري آرماڙ ۾ ٥٠٧ ٻيڙا هئا، جن ۾ ٦٠ کان ١٢٠ ٻائونڊن جا گولا اڇلڻ واريون توبون ٻڻ هيون. دارا وٽ ۾ وڌ درياهي طاقت ڪٿي ڪٿي، تہ جيئن اورنگزيب جي لشڪر کي منهن ڏئي سگهجي.

انهن چولدي وڌاءُ لہ ٿيندو تہ انتظاميہ بي رحم ۽ ڪٺور هئي. حقيقت ۾ جهيڙو ڪهرو ويڙهہ ۾ تبديل ٿي چڪو هو، جسو سڄي سترهين صدي جاري رهيو. ڪتاب "مظهر شاهجهاني" ۾ انهن قبيلن جو ذڪر آهي، جي ١٦٣٥ع تائين ارغون، ترخان ۽ مغل حاڪمن سان معرڪن ۾ رهيا هئا.

(i) سميجا انڙ سن، لاڪات، خطي، ۽ جوڻيجي پرڳڻي ۾ رهندا هئا. ان وقت هي علائقا درياھ جي ساڄي ڪپ تي هئا. هي قبيلو نديءَ جي کابي ڪناري سان ماٽيلي، اروڙ، دربيلي ۽ نصرپور پرڳڻن ۾ بہ رهندو هو. ان جو مطلب تہ هي قبيلو اڄوڪي سکر، لاڙڪاڻي، اتر دادو، نواب شاھ، اتر حيدرآباد، اولهہ سانگهڙ ۽ اولهہ ٿرپارڪر ضلعن ۾ سرگرم هو(١٠٠). شاھ جهان جي دور ۾ هي قبيلو ايترو تہ مضبوط هو، جو انهن کي سيوهڻ ۽ هالن جي وچ ۾ سندو درياھ تي مڪمل ضابطو حاصل هو ۽ ٻيڙن جي سلامتيءَ سان اچ وڃ لاءِ هو پاڻ محصول وٺندا هئا. لاڪات جي انڙن ۽ سارين ١٠٠٠ گهوڙي سوارن ۽ ٤٠٠٠ پيادل سپاهين جو لشڪر ٺاهي ورتو هو. سميجا ايترو تہ مضبوط هئا جسو ميرڪ يوسف، شاھ جهان کي رٽ ڏني هئي تہ انهن کي چيپائڻ لاءِ ٻکر، سيوهڻ، ٺٽي ۽ جيسلمير کان حملو ڪيو وڃي. ان مقصد لاءِ ٽن پاسن کان شاهي فوجون ۽ جيسلمير کان جيسلمير جي راجا جو لشڪر ڪتب آڻدو وڃي(١٠١).

(ii) هڪ ٻيو قبيلو چالڊين جو هو جو باغبان ۾ رهندو هـو. اهي اڪثر سميجن سان گڏجي جوڻيجہ ۽ خطي پرڳڻن جي پرامن رهاڪن کي ڦريندا هئا. پاڻ ٻوڪي راهي بہ ڪندا هئا تہ مال بہ چاريندا هئا. چالڊين ۾ چوڙي جي اچي ۽ ڪاري هجڻ ڪري ٻہ گروپ هئا. وٽن ٧٠٠ پيادا ۽ ٣٠٠ گهوڙي سوارن جو جٿو هو. چالڊيا باغبان، گهاها، پاٽ ۽ سيوهڻ ۾ سامتائيءَ جي پرسان اڪبرآباد ۾ ڦرلٽ ڪندا هئا(١٠٢).

(iii) لومڙين جسو قبيلو سيوهڻ، ڪونڙي ۽ محال ڪوهستان تعلقن جي جابلو پٽي ۾ رهندو هو. ان جو مطلب تہ اهي اوٺل، ساوہ، عزيزائي، رلي ڪوٽ، ٿائي، جهالڪارا، ڪائي ۽ لار ۾ رهندا هئا. هي ڳوٺ سيوهڻ کان ترتيب وار ٣٨، ٣٠، ٢٦، ٢٠، ١٤، ١٠ ۽ ١٤ ميلن تي هوندا هئا. لومڙيا سيوهڻ ۽ جوهي تعلقن جي اولهہ ۾ ڪاڇي طرف يلغارون ڪندا هئا.

---

(١٠٠) مظهر شاهجهاني، ص ١٩٤-١٩٥.
(١٠١) مظهر شاهجهاني، ص ص ١٩٨ - ١٩٩.
(١٠٢) ايضاً، ص ص ٢٠٥، ٧٧، يا وري ص ص ٨٦ - ٨٧.

اوٺڙيا اصل ۾ سميجن جو هڪ پاڙو آهن. پر اهي هاڻي پاڻ کي پروچ سڏائين ٿا. ١٦٣٥ع ڌاري ونن ٦٠٠٠ فوجي قوت هئي. سندن گذر سفر مال تي هو. پاڻ گهڻو ڪري درياه طرف سرڪاري حدن ۾ حملا ڪندا رهندا هئا. نومڙيا ۽ سميجا ڪنڌي لڪي ۽ سيوهڻ جي وچ ۾ پکي نوڙهي جي آس پاس ڦرون ڪندا هئا. هي قبيلا سن جي پرڳڻي ۾ لکي، آمري ۽ نهٽي کي به ڦريندا هئا، جتي سيد اڪثريت ۾ رهندڙ هئا. اهي سيدن کي لٽيندا ته هئا. پر ڪين قتل به ڪندا هئا. مجبور ٿي سيد پنهن علائقن ڏي لڏي ويا(١٠٣).

(iv) ننيگب جا لوحاڻي پن چشمن جي پاڻيءَ تي آبادي ڪندا هئا. پر ڀل جي بجاءِ ڪڏهن ڪڏهن حاڪمن کي ريون ڏيندا هئا(١٠٤).

(v) چاندڪه پرڳڻي ۾ ٻگهيا، سانگي ۽ ابڙا رهندا هئا، جي سميجن جي ڪٽنب مان اچن ٿا. هن پرڳڻي جي اوپر ۾ ڪهانا پيلا، اولهه ۾ واريباسي جهڙا برٽ ۽ وڏيڪ اولهه ۾ ڪير ٿر جا پهاڙي نڪر هئا. مڪسين، لاشارين رلدن دينارين، ڏومبڪين، ڪنوهڙن ۽ ٻليدن سان سميجن جا سنا لاڳاپا هئا. هي قبيلا سبيءَ جي ميدانن (اچوڪو جيڪب آباد ۽ ڪڇي ضلعو) ۾ رهندڙ هئا. سميجن جا سيوهڻ (اتر جوهي ۽ اولهه ڪڪڙ) جي چانڊين سان به دوستانا تعلقات هئا. سرڪاري حملي جي صورت ۾ سميجا پنهنجا پار ٻچا، يا ته سبي يا وري سيوهڻ ڏي موڪلي ڇڏيندا هئا، ۽ پاڻ جهنگلن ۽ جبلن ڏي ڀڄي ويندا هئا(١٠٥).

(vi) هالن جي اولاهين جابلو پٽي ۾ (ڪونڙي تعلقو) شورا، ڊل ۽ پير رهندا هئا. هي سڀ ڌاڙيا مڙس هئا(١٠٦).

(vii) ١٠٤٤هه (١٦٣٥ع) ۾ ساڪري پرڳڻي ۾ ڪرمتين ۽ جوکين، نئي ۽ ڪراچي ضلعن جي جابلو پٽي ۾، ٽن هزارن جو لشڪر رکيو ٿي(١٠٧).

(viii) درياه جي اولهه ۾ خاساڻي شورا ڳوٺ جو دائود شورو، هوسڙا ملاحن جي چورن کي پاڻ وٽ رکندو هو، جي درياه توڙي ميدانن تي ڪارروايون ڪندا هئا(١٠٨).

آخرڪار اورنگزيب جي زماني ۾ مختلف قبيلا اڀرو ته. طاقتور ٿي ويا، جو دهليءَ کي مجبور ڪيائون ته سنڌ جي جدا جدا علائقن تي، سندن عملداري يا صوبيداري قبول ڪئي وڃي. سنڌ اندر اورنگزيب جو دور بيمارين ۽ ڏڪر سان شروع ٿيو ۽ سندس آخري ڏينهن ۾ رستن تي ڦرون ۽ ڌاڙا عام ٿي ويا.

---

(١٠٣) ايضاً، ص ص ٢٢٤-٢٢٥.

(١٠٤) ايضاً، ص ص ٢٢٠-٢٢١.

(١٠٥) مظهر شاهجهاني، ص ١٥ ۽ ١٦.

(١٠٦) ايضاً، ص ص ٤٢-٤٣.

(١٠٧) ايضاً، ص ص ٥٠-٥١.

(١٠٨) ايضاً، ص ٤٣.

(i) ١٦٥٩ع ۾ سنڌ سخت ڏڪر ۽ پليگ سان منهن ڏنو. خدا جي خلق ڪسڻ لڳي. ان ريت واپار کي بري طرح نقصان پهتو(١٠٩).

(ii) اپريل ١٦٦٠ع ۾ ايترا ته ماڻهو مئا جو پورڻ وارا ڪني ويا(١١٠).

(iii) ١٦٩٩ع ۾ هئملٽن رپورٽ ڏني ته ٺٽي ۽ لاڙي بندر جي وچ ۾، جام، بروچ ۽ مڪراني پيڙن ۽ قافلن کي ڦرين ٿا. پهريون قبيلو درياهه جي ڪاپي ۽ ٻه ٻيا ساڄي طرف ڪارروايون ڪن ٿا. قافلا ١٠٠-٢٠٠ سپاهه جي پهري ۾ هلن ٿا. ڪڏهن ڪڏهن ته ٥٠٠٠-٤٠٠٠ ڦورو اچي قافلن تي ٽٽن ٿا ۽ ڪن موقعن تي محافظ به ڌاڙيلن سان گڏجي وڃن ٿا.

سنڌي قبيلن جي هي جدوجهد زمينن جي واپسيءَ لاءِ هئي جا ٻاهرين جاگيردارن کي مليل هئي. هو غير قانوني ڍڳن محصولن خلاف به لڙندا هئا. سنڌي قبيلن جي تحريڪ جي آخري صورت ميان آدم شاهه جي قيادت ۾ اڀري. اورنگزيب جي دور ۾ سنڌين جي تحريڪ دراصل اقتدار جي حاصلات جي جدوجهد ۾ تبديل ٿي وئي. پهريان آدم شاهه کي ماراپو ويو ۽ پوءِ شهزادي معزالدين جي هٿان، ميان دين محمد کي ملتان ۾ ڦهچائي ڦاسي ڏني وئي. تڏهن ميان يارمحمد ڪلهوڙي سرڪار خلاف هٿيار کنيا ۽ درياهه جي ساڄي پاسي سيوهڻ جي آتر وارو علائقو فتح ڪري ورتو. مجبور ٿي معزالدين کيس انهن علائقن جو حاڪم تسليم ڪيو ۽ خدايارخان جو لقب به ڏنائين. واڌاري ۾ ميان کي سبي ڊويزن به ڏني وئي.

١٧٠١ع کان ڪري ڪلهوڙا حاوي ٿيندا ويا ۽ ٻيا قبيلا خاموش ٿيندا ويا. ڪلهوڙا سنڌ تي مغلن جي پاران نامزد ٿيندا هئا، پر اها نامزدگي نالي ماتر هوندي هئي. ١٧٣٦ع ۾ سڄي سنڌ کان علاوه ڪلهوڙن بلوچستان جي ڪڇ حصن تي به پنهنجي حڪومت قائم ڪري ورتي. دهليءَ جي دوريءَ کي نظر ۾ رکي ڪلهوڙن وڏ کان وڏ قبضي ڪرڻ ۽ ان کي قابو رکڻ جي پاليسي اختيار ڪئي(١١١).

مغلن جي هڪ صديءَ جي حڪومت دوران سنڌي مسلمانن تي، حاڪمن ۽ صوبيدارن جي ڪيل ظلم ۽ ڏاڍ جا ڪي پهلو هن ريت آهن: (i) بيگر (ii) جبري محصول (iii) غيرقانوني محصول (iv) سرڪاري عملدارن طرفان منظم ڪيل ڦرلٽ ۽ چوريون (v) عوامي ملڪيتن جي غيرقانوني ضبطگي (vi) اڄ وڄ جي رستن جي تباهي (vii) گورنرن جي بي رحمانه سلوڪ سبب زراعت جي تباهي (viii) واهن جي کاٽي نه ٿيڻ (ix) وڏيڪ ڍلن جو مڙهجڻ (x) مختلف قبيلن جو قتل عام. هن جو نتيجو اهو نڪتو جو مختلف قبيلا پناهه جي خيال ۾، جدوجهد ڪندا ۽ هڪ هنڌ کان ٻي جاءِ تي رُلندا رهيا.

---

(١٠٩) انگلش فيڪٽريز آف انڊيا، ص ص ٢٠٩-٢١٠.

(١١٠) ايضاً، ص ص ٣٠٦-٣٠٧.

(١١١) سورلي: شاهه عبداللطيف آف ڀٽ، ص ١٠٠.

١٨٤٣ع ۾ سنڌ اندر ڪي ٿورا شهر هئا، جن ۾ هندن جي اڪثريت رهندڙ هئي. عجب آهي ته ٻن صدين جي منگول عذاب ۾ هندو ڪيئن محفوظ رهيا؟ پيروملُ جو خيال آهي ته ١٦٠٠ع ڌاري هندن پنجاب کان سنڌ ڏي لڏپلاڻ ڪئي ۽ اها هلندڙ صديءَ ڌاري پوري ٿي(١١٢). سن ١٦٠٠ع ڌاري ميمڻ واپارين سنڌ کان لڏپلاڻ ڪئي ۽ پوءِ سنڌ ۾ خال هندن اچي پريو. ڪلهوڙا حاڪمن ١٧٨٣ع تائين حڪومت ڪئي ۽ عوام جي معيار بهتر بنائڻ لاءِ گهڻي ڪوشش ڪئي. انهن جي وڏي ڪاميابي آبپاشي نظام جي اصلاح هئي، جنهن سان ڪيترو پوءِ تباهه ٿي ويو هو. اندازو آهي ته نور محمد ڪلهوڙي جي دور ۾ ١٧٥٣ع ڌاري ٣٠ لک ايڪڙ زمين پوک هيٺ هئي. ليون پنيون پوک هيٺ آئي، سنڌين جي وڏيڪا ڏي لاءِ طلب پوري ڪئي وئي. ان هوندي به ڪلهوڙن جاگيرداري طريقي کي جاري رکيو. جاگيرون يا ته جاگيردار جي حياتيءَ تائين هيون، يا وري موروثي به هونديون هيون. ان ريت اڳين ٻن صدين جي ڀيٽ ۾ سنڌي مسلمان جي حالت گهڻو سڌري وئي. پر سماجي انقلاب لاءِ زرعي سڌارا ڪافي نه هئا ۽ هن ڳجهه جي خبر ڪلهوڙن کي به نه پئجي سگهي. انهن سنڌين کي شهرن ڏي آڻڻ جي ڪوشش نه ڪئي. ان دور جي معاشي بندوبست ۾ دولت ۽ طاقت شهرن بجاءِ جاگير ۾ مرڪوز هئي، ان ڪري جاگيردار مجبور هو ته تعليم ۽ تهذيب کان پري پنهنجي زمينن تي رهي پوي. ڪلهوڙا دور ۾ باوجود دعوائن جي سنڌي تعليم ۾ گهڻو اڳتي نه وڌي سگهيا، ڇو ته اهي اڪثريت ۾ ڳوٺن ۾ رهندا هئا ۽ کين ضروري سهوليتون حاصل نه هيون. انهن لاءِ ائين ڏکيو هو ته تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ شهرن ڏي سفر ڪن. ٽالپورن جي دور ۾ ٻئي حالت نه سڌري. ان ريت ١٨٤٣ع ۾ اسين ڏسون ٿا ته شهر هندن واراريا هئا ۽ مسلمان ٻهراڙين ۾ رهندا هئا. ڪجهه هندو ٻهراڙين ۾ واپار ڪندا هئا، پر سنڌ ٻار ٻچا وڏن شهرن ۾ رهندا هئا. ارڙهينءَ صديءَ ۾ سنڌين کي به وڏا ڌڪا پهتا: محمد شاهه بادشاهه ١٧٣٩ع ۾ سنڌ جي اولهه وارا علائقا نادر شاهه کي ڏنا. نور محمد ڪلهوڙي هن ڳالهه کي قبول نه ڪيو ته نادر ١٧٤٠ع ۾ سنڌ تي حملو ڪيو. هن سنڌ جو خزانو لٽيو ۽ نور محمد جو ڪتبخانو به پاڻ سان کنيو. سنڌ تي ساليانو ٢٠ لک رپيا ڏن به مقرر ٿيو. ان بعد ڪلهوڙن ابدالين کي ڏن ڏيڻ کان انڪار ڪيو ته ١٧٥٤ع ۾ احمد شاهه اچي سنڌ کان نڪتو. ١٧٨٣ع ۾ آخري ڪلهوڙي حاڪم ميرن جي مخالفت ۾ افغان مدد حاصل ڪئي. مدد خان پٺاڻ جي روپ ۾ سڄي سنڌ تي آفت ڪڙڪي پئي. شهرن جي قرلت ۽ تباهيءَ ۾ بدين جهڙو ڏورانهون ڳوٺ به نه بچي سگهيو.

سر چارلس نيپئر کي سنڌ جي فتح لاءِ ڏوهاري سمجهيو وڃي ٿو. ڪنهن به مؤرخ اصل معاملي جي ڇنڊڇاڻ نه ڪئي آهي. ان ڪري پڙهندڙن جي دلچسپيءَ لاءِ اصل حقيقت هتي ڏجي ٿي. ١٨٣٠ع ڌاري لارڊ ايلنبرو جي زال جين ايلنبرو جو آسٽريا جي سفير سان معاشقو مشهور ٿي ويو، جنهن سبب پارليامينٽ جي اجازت سان پنهي ۾ طلاق ٿي وئي. نفسياتي ڄاڻن جو خيال هو ته

(١١٢) عاملن جو احوال ۽ سنڌ جي هندن جي تاريخ.

سادس رتبي جو ماڻهو، جيڪڏهن عورت جي عشق ۾ ناڪام ٿئي ته پوءِ اهو ڪن پين ميدان تي سرخرو ٿئي ٿو. ان سال ايلنبرو ايسٽ انڊيا ڪمپني ۽ برطانوي حڪومت کي سنڌ جي فتح جي سفارش ڪئي. هن پنهنجي زال جين جي هٿان ڪاڏل شڪست کي، هڪ ملڪ تي قبضي ڪرڻ سان سوڀارو ٿيڻ چاهيو ٿي. ليڊي ايلنبرو پارهن وڏا عشق ڪيا، جن مان ٿي بادشاهن سان هئا ۽ آخري شام جي هڪ بدويءَ سان هو. لنڊن جي پريس ۾ سندس عشق جا داستان اچي رهيا هئا، ته بہ ايلنبرو کيس سالانه ٦٠٠٠ پائونڊ ڏيندو هو. ١٨٤٠ع ۾ ڀاڻ هند جو گورنر جنرل ٿيو ته، پاڻ ٻنا ڪنهن دير جي نيپئر کي سنڌ جي فتح لاءِ مقرر ڪيائين، جنهن سنڌ کي فتح ڪري پنهنجي ضمير جي مرم ڪان لکيو هو ته: "مون گناه ڪيو آهي."

نيپئر بهترين عملدار هو. هو جاگيرداريءَ کي ختم ڪري ها، پر سنڌين سان همدردي رکندڙ آئوٽرام، ايسٽ وڪ، جان جيڪب ۽ بوئسٽ (Buist) جو خيال هو ته، جي ائين ٿيو ته سنڌي بغاوت ڪندا. انڪري نيپئر اڳيون جاگيرون بحال ڪيون. ان وقت ١٠ لک ايڪڙ زمين پوک هيٺ هئي. ١٩٣٠ع ۾ آبپاشي طريقي جي سڌاري سان، اهو انگ وڌي ٣٠ لک ايڪڙ تي ويو. وڏيڪ ترقي سکر بئراج جي اڏاوت سان ٿي. جاگيرداري سرشتي موجب هارين وٽ ڪجهه بہ نہ بچندو هو. انگريزي دور ۾ نين زمينن جي خريد ڪرڻ جو موقعو آيو ته، صرف وڏو جاگيردار ۽ زميندار ان جي اهل هو تہ وڌيڪ پنيون خريد ڪري زراعت هيٺ آنيون. ان جو نتيجو هي نڪتو جو وڏو جاگيردار وڌيڪ خوشحال ٿيو ۽ هاري طبقو وڌيڪ غريب ٿيو. مسلم آباديءَ جي تيانوي سيڪڙي مان هاري ستر سيڪڙو ڏسجي ٿو.

سنڌي مسلمان کي اڻ سڌريل رکڻ لاءِ انگريزن کي جوابدار نٿو سڏي سگهجي. ١٨٥٣ع ۾ سنڌ جي ڪمشنر سر بارٽل فريئر موجوده رسم الخط متعارف ڪرائي. بمبئي سرڪار ديو ناگري خط جي فائدي ۾ هئي پر فريئر عربيءَ جي فائدي ۾ هو. هن جو خيال هو تہ آباديءَ جو ٨٠ سيڪڙو مسلمان هئا، سنڌي ادب عربي خط ۾ هو ۽ اسلامي درسگاهن ۾ سنڌي، عربي ۽ فارسي پڙهائبي ٿي، جي سڀ ٻوليون عربي رسم الخط ۾ لکجن ٿيون. انڪري سنڌيءَ لاءِ عربي استعمال نہ ڪرڻ وڏو ظلم ٿيندو. هن سنڌين کي اڳتي آڻڻ لاءِ، سيني تعلقن ۾ مقابلي جا امتحان ڪرايا. هي امتحان هر ڇهين مهيني ٿيندا هئا ۽ هر تعلقي مان ايندڙ ٽن اميدوارن کي انعام ڏنا هئا. پهرئين نمبر کي ملازمت ملندي هئي. ٻئي نمبر کي ڪراچيءَ ۾ پڙهڻ لاءِ پنجن سالن جي ۽ ٽئين نمبر کي ستن سالن جي پڙهائيءَ لاءِ بمبئيءَ ۾ اسڪالرشپ ڏني هئي. ڪين تعليم پوري ڪرڻ تي ملازمت ڏني هئي. ان جو مطلب تہ سنڌي سگندڙن لاءِ هر سال ٻہ سؤ ستر ملازمتن جا موقعا نڪرندا هئا. فريئر جي هن پرخلوص قدم سبب سنڌي مسلمان اڃا ٻہ پٺتي پوندو ويو، ڇو تہ تعلقي مرڪزن ۾ هندو اڪثريت ۾ رهندا هئا. ان ريت هندو سڌرندا ويا ۽ ملازمتن ۾ ايندا ويا. هندن پنهنجي ٻارن جي تعليم، واپار، ڪلچر ۽ جسماني نشو و نما کي وڌايو. ان ريت ايندڙ نوي سالن ۾ سنڌي هندن ۽ مسلمانن ۾ گهڻو فرق اچي ويو.

عام سنڌي مسلمان هاري هجڻ سبب شهرن ڏي اچڻ جي ذريعن کان محروم رهيو، جڏهن ته زميندار ۽ جاگيردار ٻه شهرن ڏي لڏي ئي آيو، ڇو ته هو زمينن سان لاڳاپيل هو.

هن دور ۾ اقتصادي سڌاري جا نوان امڪان پيدا ٿيا. سنڌ ـ ريلوي جي شڪل ۾ نوان واپاري مرڪز ظاهر ٿيا. برطانوي حڪومت جي پنجيتهن سالن جي عرصي ۾ سنڌ جا مکيه شهر ريل سان ڳنڍجي ويا. ان طرح واپار جا نوان موقعا پيدا ٿيا ۽ هر ريلوي اسٽيشن تي لٽ نوان شهر وجود ۾ آيا. واپارين جي اڪثريت هندن سان آئي ٿي، سي لين اسٽيشنن ڏي آيا ۽ ڪجهه وقت ۾ ئي سموري واپار تي مڙهجي ويا.

سکر بئريج ٺهڻ سان زمينن جو مقدار ٻيڻو ٿي ويو. روزگار جا نوان موقعا، اوڪريون ۽ ٺيڪا، سڀ شهر جي رهاڪن کي مليا. ڏوڪڙن تي وڪري لاءِ ايون زمينون حاضر ٿيون. تاريخ ۾ اهو پهريون موقعو هو جو هندن زمينون خريد ڪري، زرعي ميدان تي مسلمانن جي هڪ هٽي ختم ڪرڻ لاءِ اڳتي اچڻ شروع ڪيو. انگريزن تعليم، صحت، صنعت، زراعت، روڊن ۽ اڏاوتن جي شعبن ۾ روزگار جا وڏيڪ شعبا پيدا ڪيا، جي سڀ شهرن جي هندن کي هٿ آيا ڇو ته هئو تعليم يافته هئا. روڊن، ٽيليفون، ٽيليگراف، بجلي، پاڻيءَ جي رسد ۽ اسپتالن جي شعبن ۾ ٻه سڌاري جا امڪان پيدا ڪيا ويا، جي سڀ شهرن ۾ رهندڙ هندن کي حاصل ٿيا. اهڙيءَ طرح هندن ۽ مسلمانن ۾ ذهني توڙي اقتصادي فرق گهڻو وڌي ويو. سنڌي مسلمان جي ترقي نه ڪرڻ جو سبب سنڌن ڳوٺن ۾ رهائش هئي ۽ اتي اقتصادي يا ذهني اوسر جا موقعا گهٽ هئا. ڳوٺن جي سماجي زندگي ڏاڍي منڌل آهي. انگريزن جي جاگيرداري سرشتي سبب پيدا ٿيل زميندار ۽ جاگيردار، عوام تي ڏاڍي جي زور تي حڪم هلائي ٿو. مجموعي طرح سان سنڌ اندر جاگيرداري دور ساڍن ڇئن صدين کان هلندڙ آهي، جو هاڻي سس ـ سس وڃي پرڻ شروع ٿيو آهي.

انگريزن کان اڳ ۽ سنڌن هڪ صديءَ جي دور ۾ سنڌ اناج برآمد ڪندڙ ملڪ رهيو. اناج جي قيمت بين الاقوامي مارڪيٽ موجب ملندڙ هئي.

۱۸۰۰ع ڌاري زرعي ٽيڪنالاجي روشناس ٿي، جا ان وقت برصغير ۾ پهچي نه سگهي. ۱۸۰۰ع ۾ آمريڪا جي آباديءَ جو ۸۰ سيڪڙو فارمن تي رهندو هو، جڏهن ته اهو ۱۹۴۷ع تائين ۷ سيڪڙو گهٽجي ويو. پر الهن ۱۴۷ سالن ۾ سنڌ جا ۸۰ سيڪڙو ماڻهو ٻنين تي رهندڙ هئا. زرعي ٽيڪنالاجيءَ سبب آمريڪا جو هاري، سنڌي هاريءَ جي پيٽ ۾ ڏهه ڀيرا وڌيڪ پيدائش ڪندو هو. ۱۹۴۲ع کان پوءِ برصغير ۾ زراعت جي شاهي ڪميشن جي رپورٽ بعد زرعي ٽيڪنالاجي اچي سگهي. هن سال تائين سنڌ جو اناج بين الاقوامي مارڪيٽ جي اگهن تي وڪامندو هو. پر پوءِ هٿراڌو ضابطن هيٺ ان جي اگهه جيترو اگهه ٻه سورن سان ملڻ لڳو. مطلب ته سنڌي مسلمان جي پونتي پوڻ جو وڏو سبب، ۱۵۲۰ع کان پوءِ سندس شهر سان لوڏجي لڪرڻ آهي. کين مجبور ڪيو ويو ته اهي ڳوٺن ڏي لڏين، جتي کين ظالم جاگيردارن جي تابع ڇڏيو ويو، جي مٿن طرحين طرحين جا ڏاڍ ڪن ٿا. ان هوندي به سنڌين هر موجود ذريعي سان، ظلم کي ختم ڪرڻ جي جدوجهد جاري رکي آهي!

سمن جي شمع جو آخري شماع، ان کان پوءِ ان جو اجهامڻ، ياعني لازمي سبب سنڌ جي آزاديءَ جو ستلب ٿيڻ. سنڌ جي سرزمين تي ڌيهنئون ڌورن، قنڌارئون ٻري جي هڪ تڙيل قبيلي جو تسلط ڪرڻ، ڪجهه ترڏاڏهنس جي آخري دور حيات ۾ ۽ باقي پڙڏاڏهنس جي ساڀر ۾ ٿيڻ ڪمي. ارغون بابر هٿان تهس نهس ٿي، قنڌار مان لڏ ٻني ڪيئن اچي سبيءَ منجهه لٿا! نظام الدين جي واصل باالله ٿيڻ کان پوءِ ڪيئن تخت نشينيءَ جي سلسلي ۾ خانه جنگيءَ جو آغاز ٿيو؟ صلاح الدين هڪ طرف ۽ فيروز ٻئي طرف ڪهڙيءَ ريت پنهنجي پنهنجي مدد ۽ مداوا لاءِ ٻيءَ-ڏاڏي جي آزاد مملڪت مٿان ڌارين جا ڪٽڪ ڪهرائي اچي پهتا؟ سبيءَ جي خشڪ برپٽ بيابان مان بيزار ٿيل ۽ سال جي ويران ٿاڪرو ملڪ جا ڏڪاريل ارغون، ڪيئن سنڌ ۾ جي ڪهرو لناق مان، فائدو وٺي، پهرين ٿالهي ڪاڻ اچي، پوءِ پورچي ٻڌجي ويهي رهيا؟ درياخان دولهه ڪهڙيءَ ريت سنڌ جي الهيءَ غلاميءَ واري داستان جي سرخيءَ کي پنهنجي خون سان رتولي، ظالمن جي دامن دائمي طرح داغي ڇڏي؟ الغرض، اهي سڀئي هاڃا ۽ اهي سمورا حادثا، هي مڙئي قهر ۽ اهي سڄا ڪلور، عطا جي پڙڏاڏي، پنهنجي ڪنهگار اکين سان ڏٺا هوندا.

— سيد حسام الدين راشدي
("مثنويات هشت بهشت" ص ٨٩)
مهراڻ — "راشدي نمبر"

سنڌ جا قديم سڪا

سنڌ ۾ ٽالپر دور جا سڪا

عبدالله ورياهه

(قسط - ٢)

مير فتح علي خان ٽالپر جي گذارڻ کان پوءِ اڪوڻ مير غلام علي خان ٽالپر (١٢١٧ھ/١٨٠٢ع-١٢٢٤ھ/١٨١١ع) ٿيو. مير صاحبن جي پاڻ ۾ اڻبڻت ختم ڪانه ٿي هئي، نتيجي ۾ مير ٺاري خان سان ڇڪرپون به لڳيون. شهدادائي، مانڪاڻي ۽ سهراباڻي مير هڪٻئي جي خلاف ڪڏون ڪوٽڻ لڳا ۽ سنڌ جي مضبوط قوت کي هڪ جاءِ تي گڏ ڪري افغان حاڪميت ۽ ڦرلٽ کي ٽاري نه سگهيا ۽ وڏي طاقت هوندي به ڪمزور رهيا. مير غلام علي خان هڪ نئين حڪمت عملي شروع ڪئي ۽ افغانن بدران انگريز واپارين سان لاڳاپا سڌارڻ ۽ انهن کي سنڌ ۾ واپاري ڪوٺيون قائم ڪرڻ لاءِ راضي ڪرڻ شروع ڪيو. نتيجي ۾ مير غلام علي خان ٽالپر جا ايسٽ انڊيا ڪمپني سان به معاهدا پڻ ٿيا، جنهن تحت انگريز حڪومت ۽ سنڌ سرڪار واپاري لاڳاپا وڌائي هڪٻئي جي مفادن جي نگراني ڪرڻ لڳا. اهي لاڳاپا افغان حڪمرانن کي پسند ڪونه هئا. جنهنڪري انهن انگريزن سان معاهدا نه ڪرڻ ۽ انهن کي ٽوڙي ڇڏڻ لاءِ مير صاحبن تي لاڳيتو زور برقرار رکيو. پر پٺاڻن جي پنهنجي پاڻ ۾ اقتدار جي جنگ زور وٺي چڪي هئي، ۽ اهي هڪٻئي جا دشمن ٿي، باقي بچيل قوت پڻ وڃائي ويٺا. محمود شاهه (١٢١٦ھ/١٨٠١ع-١٢١٨ھ/١٨٠٣ع) زمان شاهه کان حڪومت کسي کيس انڌو ڪرائي ڇڏيو ۽ اڳين افغان حاڪمن وانگر سنڌ به سندس پيٽ ۾ آئي.

ڀڪر جي ضربخاني مان محمود شاهه جي نالي جا سڪا نڪرڻ شروع ٿيا. سندس دور جا صرف چانديءَ جا سڪا لڌا آهن، جن تي ڪوبه سن لکيل نه آهي. هن سڪي جي سڌي پاسي هي فارسي شعر لکيل آهي:

"سکه زد بر زر بتوفیق اله
خسرو گیتی ستان محمود شاه"

جنهن جي معنيٰ ٿيندي "سڪو نهيو ويو چانديءَ تي الله جي مدد سان، دنيا جي فاتح خسرو (يعني) محمود شاهه جي ٽالي" جڏهن ته ٻئي پاسي جي لکيت هيءَ آهي:

"جلوس ميمنت مانوس ضرب بکهر"

هن سڪي جو وزن ١٤٤ گرين ۽ سائيز انگکل هڪ انچ آهي. (سڪو نمبر-١).

سنت ني شاهه شجاع الملڪ (١٢١٨هه/١٨٠٣ع-١٢٢٦هه/١٨٠٩ع) محمود شاهه کي لاهي پاڻ افغانستان جي تخت جو ڌڻي ٿيو. سنڌ جي ميرن، پنهنجي پاڻ ۾ جهيڙي کي سبب ڍنائي ڏن ڏيڻ بند ڪري ڇڏيو. شاهه شجاع لشڪر سميت سن ١٢٢١هه/١٨٠٦ع ۾ شڪارپور پهتو. مير به لشڪر گڏ ڪري اچي سامهون ٿيس، پر آخر ڏهه لک رپيا وٺي پنهنجي لشڪر واپس وريو.

ڪي تاريخنويس اهو ڏن ٽيهه لک ۽ سترهن لک پڻ لکن ٿا. چئن سالن بعد ١٢٢٤هه/١٨٠٩ع ۾ وري به ميرن ڏن ڏيڻ روڪي ڇڏيو، افغان امير جن جو گذر الهيءَ ڏن تي هو اهي برداشت نه ڪري سگهيا، جاڪاڻ ته سنڌن لشڪر جي سپاهين کي پگهار نه ملندي هئي ته پنهنجي اڳواڻ کي لاهي ان کي ڦري ماري هڪدم ٻئي کي امير مقرر ڪندا هئا، الهيءَ خيال کان شاهه شجاع پشاور کان ٿيندو وري اچي شڪارپور پهتو. مير غلام علي خان ٽالپر وري وعدا اقرار، قيمتي تحفا ۽ ويهه لک رپيا ڏئي پنهنجي جند ڇڏائي.

پر هاڻي شاهه شجاع الملڪ جي حڪومت جا به پويان ڏينهن هئا.

پراڻي رواج مطابق محمود شاهه جي حڪومت کان ڌار ٿيندي ئي شاهه شجاع الملڪ جي ٽالي جا سڪا بکر جي ضربخاني مان ٺاهڻ شروع ڪيا ويا، جيڪي سموري سنڌ ۾ هلڻ لڳا. سندس ٽالي جو ڪوبه سونو سڪو بکر مان جاري ڪيل نه مليو آهي، صرف چانديءَ جا رپيا ۽ ٽامي جا فلوس سندس ٽالي سان بکر مان جاري ڪيل ملن ٿا.

سندس چانديءَ جي رپئي تي هيءُ شعر لکيل آهي:

سڪه زد برسيم و زر چون مهر و ماه
شاه دين پرور شجاع الملڪ شاه

جنهن جي معنيٰ آهي ته، "سڪو نهيو ويو چاندي ۽ سون تي، جيڪي سج ۽ چنڊ جهڙا آهن ۽ دين (اسلام) کي سنڀاليندڙ بادشاهه شجاع الملڪ شاهه آهي."

سڪي جي ابتي پاسي، ساڳيا دعائيه لفظ ۽ سڪي ٺهڻ واري جاءِ جو ٽالو هن طرح لکيل آهي:

"جلوس ميمنت مانوس ١٢١٨، ضرب بکهر"

هن سڪي جو وزن ١٧٨ گرين ۽ سائيز هڪ انچ کان ڪجهه گهٽ ٿيندي. (سڪو نمبر-٢)

١

٢

٣

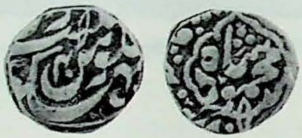

۴

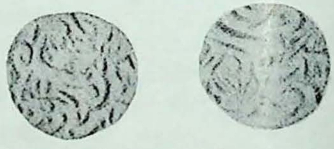

٥

٦

ٽالپر دؤر جا سنڌ ۾ هلندڙ سڪا

محمود شاھ

مير نصير خان ٽالپر

شاھ شجاع

مير علي مراد ٽالپر

هن قسم جا سڪا شاهه شجاع جي بادشاهيءَ جي ٻهرئين ۽ ٻئي سال يعني ۱۲۱۸هه ۽ ۱۲۱۹هه جا مليا آهن، جن مان معلوم ٿئي ٿو ته شروعاتي دور ۾ ميرن هن جي ڏهڪي کي ڏسي سڪا ٺاهيا، پر پوءِ انهن کي بند ڪري ڇڏيو هئائون.

سنڌ ٽالپرن جا ٽامي جا سڪا جن کي فلوس چيو ويندو هو، پڻ بکر جي ضربخاني جا ٺهيل مليا آهن، انهن مان ڪنهن تي به سن واضح لکيل نه آهي، پر چانديءَ جي سڪن جي مثال کي سامهون رکندي اهو چئي سگهبو ته اهي به شاهه شجاع جي اوائلي سال ۱۲۱۸هه ۾ ٺهيا هوندا.

ٽامي جي هن فلوس جي سڌي پاسي پڌري گول دائري ۾ هيءَ عبارت لکيل آهي:

"فلوس شاه شجاع الملک"

جڏهن ته ابتي پاسي گول دائري اندر هن ريت لکيل آهي

"ضرب بکهر ......۱۲۰۰"

هن سڪي جو وزن ۲۱۴ گرين ۽ سائيز هڪ انچ کان معمولي گهٽ ٿيندي.

شاهه شجاع الملڪ جيئن ئي ميرن کان وصولي ڪري واپس پنهنجي ملڪ پهتو ته سنڌس امير ۽ وزير ڪيس حڪومت کان فار ڪري سنڌس پاڻ ۽ اڳين حڪمران محمود شاهه کي پيهر (۱۲۲۴هه/۱۸۰۹ع-۱۲۲۵هه/۱۸۲۹ع) بادشاهه بڻيو.

خيرپور جي حڪمران مير سهراب خان ٽالپر، ميرپور جي حاڪم ٺاري خان ۽ حيدرآباد جي مرڪزي حڪومت جي اڳواڻ غلام علي خان جي دور ۾ مٿي ذڪر ڪيل سڪا هلندا هئا.

حيدرآباد جو ضربخانو جيڪو "ضرب سنڌ" وارا سڪا تيمورشاهه جي ٽالپن جا ٺهيندو هو، ملڪي تبديلين کان بي نياز ڪنهن به لئين افغان حاڪم جو اثر قبول ڪرڻ کان سواءِ هن دور ۾ ساڳئي قسم جا سڪا تيمورشاهه جي گذاري وڃڻ کان پوءِ به ٺهيندو رهيو. اهڙو ئي سڪو سن ۱۲۲۱هه جو پڻ مليو آهي. جڏهن ته بکر جي ٽڪسال مان محمود شاهه جي بادشاهي جي ڪجهه شروعاتي سالن جا سڪا اڃا تائين نه مليا آهن.

مير غلام علي خان ٽالپر جي قلات جي خان سان مائٽي هئي، ان ڪري پراڻا جهيڙا به ختم ٿي ويا، پر بهاولپور جي نوابن سان اڻبڻت ٿي پيئي. جنگ جي تياري ٿي، ٽالپرن جي فوج سبزلڪوٽ تي قبضو ڪيو. نواب مصلحت سمجهي ٺاهه ڪيو ۽ سبزلڪوٽ ميرن جي حوالي ڪري ڇڏيو. انهن ڏينهن ۾ ڪڇ ۾ سخت ڏڪار پيو، ماڻهو سخت پريشان ٿيا ۽ سنڌ جي آباد علائقن ڏانهن پڇڻ لڳا ۽ لڏ-چڙهه رهڻ ۾ پنهنجا ٻار وڪڻڻ تي مجبور ٿي پيا. ميرصاحبن ڪڇ جي ماڻهن جي مدد ڪئي ۽ جوئر، ٻاجهري انهن ماڻهن ۾ ورهائي، جيڪا ان وقت هڪ روپئي ۾ ڇهه سير وڪامڻ لڳي هئي. ميرصاحبن غريبن جا وڪاڻل ٻار به ماڻهن کان موٽائي ڪڇ پنهنجن مائٽن ڏانهن روانا ڪيا.

مير غلام علي خان ٽالپر انگريزن سان لئين سر لساتا سڌاريا ۽ انهن سان معاهدا ڪري سندن واپاري ڪوٺين کي پهر کولڻ جي اجازت ڏني. هن واقعي جي ٽن سالن کان پوءِ مير صاحب شڪار ڪرڻ ويو ۽ شڪار ڪيل هرڻ کي سير وجهندي هرڻ جو سڱ پير ۾ لڳڻ سبب زخمي ٿي پيو، جيڪو علاج سان به ختم نه ٿيو ۽ آخر ٦- جمادي الثاني ١٢٢٧هه، مطابق ١٨١١ع ۾ لاڏاڻو ڪري ويو. جنهن کان پوءِ سندس پٽ مير ڪرم علي خان (١٢٢٧هه/ ١٨١٢ع-١٢٤٤هه/١٨٢٨ع) سنڌ جي گاديءَ تي ويٺو ۽ هنهنجي ڀاءُ مير مراد علي خان جي صلاح سان حڪومت هلائڻ لڳو.

هن دور جا حيدرآباد مان جاري ڪيل "ضرب سنڌ" وارا سڪا جيڪي تيمور شاهه جي نالي سان جاري ڪيا ويندا هئا، اهي ٻه سن ١٢٣٩هه، ١٢٤٠هه ۽ ١٢٤٢هه جا مليا آهن، جنهن مان سمجهجي ٿو ته حيدرآباد جو ٽڪسال مير ڪرم علي خان جي دور ۾ پڻ تيموري سڪا ٺپيندو رهيو.

مير ڪرم علي خان جي حڪومت جي پهرئين سال يعني ١٢٢٧هه کان محمود شاهه جا سن ١٢١٨هه ۾ جاري ڪيل سڪن جهڙا چالديءَ جا سڪا وري ڀڪر مان جاري ڪيل نظر اچن ٿا، جن مان ١٢٢٧هه ۽ ١٢٢٩هه جي سڪن تي سن ابتي پاسي لکيل آهي، جنهن کان پوءِ وري ١٢٤١هه جو سڪو مليو ٿو، جنهن ۾ سن سبتي پاسي فارسي شعر جي مٿان لکيل آهي. هنن سڀني سڪن ۾ "محمود" جي هيٺان چهه ڪنڊو تارو ٺهيل آهي. (سڪو نمبر-٣) انهن کان سواءِ ١٢٤٠هه جو ڀريون سڪو آهي جيڪو اڳين سڪن کان مختلف آهي. هن جي سبتي پاسي وچ ۾ محرابي ڊولي جي ليکي ۾ "محمود شاهه" لکيل آهي، جنهن جي چوڌاري فارسي شعر هن طرح لکيل آهي.

سڪه بر سيم زد بتوفيق اله
خسرو گيتي ستان محمود شاه

هي شعر ساڳيو آهي جنهن جو اڳ ذڪر ٿي آيو آهي، صرف هڪ لفظ جي تبديلي آهي: "زر" جي بدران "سيم" لکيل آهي، جنهي جي معنيٰ "چاندي" آهي. (سڪو نمبر-٤)

انهيءَ قسم جا سڪا ١٢٤٠هه کان سواءِ مير ڪرم علي خان ٽالپر جي حڪومت جي آخري سال ١٢٤٤هه جا سڪا پڻ مان ٿا. هنن سڪن جو وزن ١٧٦ گرين ۽ سائيز هڪ انچ کان گهٽ آهي.

مٿي ذڪر ڪيل سڪا مير ڪرم علي خان ٽالپر ۽ مير سهراب خان جي پوري دور حڪومت ۾ سنڌ ۾ رائج رهيا.

هي اهو وقت هو جڏهن رنجيت سنگهه پنهنجي طاقت جي زور تي ملتان جي نواب ۽ ديره جات جي بلوچن کي اٿ ميهاني پشاور تي قبضو ڪري چڪو هو. هاڻي هن جون اکيون سنڌ تي هيون. هن جي مرضي هئي ته سنڌ جا مير، جيڪي ٻارهن لک روپيا ساليانو ڏن افغانن کي ڏيندا هئا، اهي هيءُ ان کي ڀانئي ڀرائي. مير ڪرم علي خان جنگ لاءِ لشڪر گڏ ڪرڻ شروع

ڪيو ۽ مير مراد علي خان انگريزن معرفت ٺاهه ڪرڻ جي صلاح ڏني ۽ انگريزن جي دٻاءُ سبب سگهن، سنڌ تي حملي ڪرڻ واري سوچ مٿان مير صاحبن کي اهڙي ڀڪ ڏني.

افغانستان جي سدوزئي حڪومت جنهن جو بنياد سنه ١١٦٠هه/١٧٤٧ع ۾ احمدشاهه وڌو هو ۽ هند- سنڌ جا وڏا حصا ان ۾ شامل هئا، اها به هاڻي خاندان جي فردن جي پاڻ ۾ چڪتاڻ، خونريزي ۽ ايراني دٻاءُ سبب سنه ١٢٣٤هه/١٨١٨ع ۾ پوري ٿي ۽ پنهنجي علائقن وانگر سنڌ وري به خودمختيار ٿي ويئي. پر پٺاڻن، انگريزن ۽ سکن جو خطرو ميرن هميشه پئي محسوس ڪيو ۽ سنڌ باقاعدي خودمختيار ملڪ جي حيثيت حاصل ڪري نه سگهي. مير صرف ڏن ڏيڻ کان آجا ٿيا، پر بکر جي ضربخاني مان سڪا پٺاڻ حاڪمن جي نالي جا نڪرندا رهيا. شاهه شجاع الملڪ جيڪو شڪست کائي وري افغانستان جي بادشاهي حاصل ڪرڻ لاءِ وس ڪرڻ لڳو، سردار محمد عظيم کان مات کائي اچي پنهنجي پراڻي بيٺڪ شڪارپور پهتو، ڇاڪاڻ ته افغانستان ۾ ڪٿي به هن پاڻ کي محفوظ نه پئي سمجهيو ۽ کيس پئسن جي به ضرورت هئي ۽ هن ميرن کان سورو ڏن وصول ڪرڻ پئي چاهيو. پر هن دفعي حيدرآباد ۽ خيرپور جي مير صاحبن ڪجهه ڀڪائيءَ کان ڪم ورتو ۽ همت سان شاهه شجاع کي ڪنهن وڏي رقم ڏيڻ کان انڪار ڪيو. تنهن هوندي به حيدرآباد سان روالي ٿيڻ مهل کيس مير صاحبن پنجويهه هزار رپيا روڪڙا ۽ ٻيا ڪيترا قيمتي تحفا ڏنا ۽ هڪ ٻئي سان دوستيءَ جو معاهدو ڪيو. پر شاهه شجاع ميرن جي رويي مان مطمئن نه ٿيو ۽ شڪارپور اچي ويهي رهيو، هن اتان ويهي خراسان ۽ پنهنجا وڃايل ملڪ هٿ ڪرڻ لاءِ جتن ڪيا. پر اهو دور شڪارپور جي رهواسين لاءِ عذاب ۽ قيامت جو دور هو. ڪنهن جي به عزت ۽ دولت محفوظ نه هئي. عياش ۽ ظالم شاهه شجاع جيڪي قهر ڪيا، انهن کي ڏسي ميرن هڪ ٻي راهه اختيار ڪئي. سردار عظيم خان جيڪو افغانستان جي اڀرندڙ شخصيت هئي، ان سان تعلقات سڌاريا ۽ ان کي دعوت ڏيئي سڏايو ۽ لشڪر جي سفر جو خرچ ۽ ڏن ڏيئي، سنه ١٢٣٦هه/١٨٢٠ع ۾ شڪارپور جو سڄو شهر ئي هن جي حوالي ڪيو. ان صورتحال کي ڏسي شاهه شجاع مايوس ٿي شڪارپور، لاڙڪاڻي ۽ درازن کان ٿيندو، جيسلمير جي رستي وڃي لڌياڻي پهتو، جتي انگريزن جي حڪومت هئي.

اجا شاهه شجاع واري مصيبت سنڌ مٿان مس ٽري هئي ته رنجيت سنگهه جي شڪارپور تي قبضي جا هٿَل هلڻ لڳا ۽ سنڌ ۾ لشڪر ديري غازي خان اچي پهتو. ١٢٣٩هه/١٨٢٦ع ۾ مير صاحبن طرفان نواب ولي محمد خان لغاري، جيڪو سنڌ ۾ پروسي وارو امير هو، لشڪر وٺي اچي شڪارپور پهتو، جتي پٺاڻن طرفان عبدالمنصور خان حاڪم هو. بنا جهيڙي جي شڪارپور مير صاحبن کي هٿ آيو. سيد ڪاظم شاهه حيدرآباد جي ميرن طرفان ۽ فقير عالم خان مري خيرپور جي ميرن طرفان گڏجي شڪارپور جو انتظام هلائڻ لڳا. مير ڪرم علي خان جي دور ۾ سيد احمد شهيد سنڌ ۾ آيو ۽ مختلف شهرن ۾ جهاد جي دعوت ڏيندو ١٤- ذوالحج ١٢٤١هه مطابق ٢٠- جولاءِ ١٨٢٦ع تي شڪارپور کان خراسان روانو ٿيو.

مير ڪرم علي خان جي دربار ۾ ڪيترائي ايراني عالم ۽ شاعر ايندا هئا، جن جي قدرداني ٿيندي هئي. مير صاحب جا ايران جي بادشاهه فتح علي شاهه قاچار سان دوستاڻا لاڳاپا هئا ۽ ماڪي واپار پڻ هلندڙ هو.

مير ڪرم علي خان ملڪي دفاع کي مضبوط ڪرڻ لاءِ سن جي پرواري قلعي رني ڪوٽ کي ٺئين سر مرمت ڪرائي مضبوط ڪيو، پر استعمال ۾ اچي ڪونه سگهيو. اها مرمت ان وقت جي ناميار امير نواب ولي محمد لغاري جي اڳواڻيءَ ۾ سنه ۱۲۳۴ھ/۱۸۱۹ع ۾ پوري ٿي.

۱۲- جمادي الثاني ۱۲۴۴ھ (۱۸۲۸ع) ۾ مير ڪرم علي خان گذاري ويو ۽ کيس حيدرآباد ۾ دفن ڪيو ويو. کيس ڪوبه اولاد ڪونه هو، ان ڪري حڪومت سندس ڀاءُ مير مراد علي خان (۱۲۴۴ھ/۱۸۲۸ع-۱۲۴۹ھ/۱۸۳۳ع) جي حوالي ٿي.

مير مراد علي خان هوشيار ۽ تجربيڪار هو، ڇاڪاڻ ته هو اڳ ۾ به ڀاءُ سان حڪومت ۾ صلاحڪار هو، ۽ هن ۾ ملڪي انتظام هلائڻ جي سڀ ڄاڻ اڳ ۾ موجود هئي. ان ڪري کيس مسئلن کي منهن ڏيڻو نه پيو. پر هن جي وڏي خامي هئي جو هٺ جو ڇڙل يعني سخي نه هو.

مير صاحب جي دور ۾ جن اهم ماڻهن جي وفات ٿي، انهن ۾ افغان حڪمران "محمود شاهه" پڻ آهي، جيڪو عملي طرح سان حڪومت کان ڌار ٿي هڪ مخصوص ٽڪري جو حاڪم ٿيو ويٺو هو. اهو ۱۲۴۵ھ ۾ گذاري ويو.

خيرپور جي حڪمران سهراب خان ٽالپر پڻ ۲۷- صفر ۱۲۴۶ھ/۱۸۳۰ع ۾ ۹۰ سالن جي عمر ۾ وفات ڪئي ۽ سندس جاءِ نشين سندس پٽ مير رستم خان ٿيو. مير صاحبن جو خاص صلاحڪار ۽ مددگار نواب ولي محمد خان لغاري پڻ ۱۲۴۷ھ/۱۸۳۱ع ۾ گذاري ويو. سندس وفات سنڌ جي ميرن لاءِ وڏو نقصان هو. مير مراد علي خان ملڪي انتظام رکڻ بعد انگريزن سان ۱۲۴۷ھ/۱۸۳۲ع ۾ هڪ معاهدو ڪيو ۽ انگريزن جو سنڌ کي غلام ڪرڻ وارو عمل اڳتي وڌيو.

سنه ۱۲۴۸ھ/۱۸۳۳ع ۾ شاهه شجاع الملڪ کي مير مراد علي خان دعوت ڏيئي حيدرآباد سڏايو. خيرپور جا مير صاحب ان جي خلاف هئا، پر مير مراد علي خان جي اڳيان ڪجهه نه سگهيا. نتيجي ۾ شاهه شجاع مهمان نوازي ۽ چاليهه هزار رپيه نذرانو وٺڻ کان پوءِ به شڪارپور تي قبضو ڪري ويهي رهيو ۽ خراسان وڃڻ وساري ويٺو.

ڪابل جي افغان حڪمرانن جو اثر ختم ٿيڻ کان پوءِ سنه ۱۲۴۸ھ/۱۸۲۸ع ۾ مير مراد علي خان سون ۽ چانديءَ جا سڪا تيار ڪرايا، پر ٽالپري رپين جي چاندي سني نه هئي، ان ڪري واپاري ڪمپني سرڪار جي ڪلدارن کي خوشيءَ سان پسند ڪرڻ لڳا. سنه ۱۸۳۹ع ۾ ليفٽيننٽ جنرل سرجان ڪين ڪابل ڏانهن ويندي ميرن کي جيڪي شرط پيش ڪيا، تن ۾ هڪڙو شرط روپين متعلق هو، جنهن ۾ هن ڏيکاريو هو ته ٽالپري رپين جي گھٽتي هئڻ ڪري واپارين کي سندن وٺڻ ۾ کوٽ پوي ٿي. ان کان پوءِ سر چارلس نيپئر جيڪي شرط پيش ڪيا، تن ۾ هڪڙو شرط هي به هو ته ٽالپرن لاءِ انگريز سڪو تيار ڪرائيندا، جنهن جي هڪڙي پاسي کان راڻي وڪٽوريا جي مهر هوندي.

جنت السند جو لکندڙ مرحوم رحيمداد خان مولائي شيدائي مٿيون بيان ڏين کان پوءِ اڳتي لکي ٿو تہ "مير محمد بخش خان ماڻڪاڻي ٽالپر مون کي ميرن جي زماني جو سڪو ڏيکاريو هو، جنهن جي هڪڙي پاسي کان "ضرب سند" ۽ ٻئي پاسي کان "سلاطين جهان" لکيل هو، پر ان سڪي جي چاندي سٺي نہ هئي."

مرحوم مولائي شيدائي جيڪي سڪا ڏٺا هئا، اصل ۾ اهي ميرن جي زماني جا نہ پر ڪلهوڙن جي زماني جا هئا، جيڪي نادر شاهہ جي نالي سان جاري ڪيل هئا.

هن سڪي تي فارسي شعر هن طرح لکيل آهي.

"سلطان هست برسلاطين جهان

شاهہ شاهان نادر صاحبقران."

معنيٰ: دنيا جي سلطانن جو سلطان آهي.

ملڪ جو والي نادر بادشاهن جو بادشاهہ آهي

مرحوم مولائي شيدائي مٿي ذڪر ڪيل سڪي جا لفظ صرف "سلاطين جهان" پڙهي سگهيو آهي ۽ مير صاحب جي چوڻ تي يقين ڪيو اٿس تہ هي سڪو ميرن جي دور جو آهي. پاڻ پنهنجي ڪتاب "ٽالپرن جي مختصر تاريخ" ۾ ساڳيو بيان هن طرح ڪيو اٿن.

"ٽالپر هاڻي ڪابل جي چنبي کان آزاد هئا. هنن حيدرآباد ۾ پهريون دفعو ضرب خانو برپا ڪيو. ضرب خاني جو ڪم فتح محمد لوهار جي حوالي ڪيو ويو. تجربي لاءِ سڪا ۽ اشرفيون ضرب ڪيون ويون. مير مراد علي خان حڪم ڏنو تہ شاهي خزاني ۾ جيترو بہ سون رکيل آهي، تنهن جون سوليون مهرون تيار ڪجن، پر مير صاحب سنت ئي وفات ڪئي، ان ڪري ضربخاني جو ڪم رهجي ويو."

مٿين بيان مان ظاهر آهي تہ مير مراد علي خان جي وقت ۾ حيدرآباد جو ضربخانو بند ٿي چڪو هو ۽ مير صاحب سندس دور ۾ پهريون دفعو سڪن ٺپڻ جو انتظام ڪيو. پر ان تي مڪمل طرح عمل ٿي نہ سگهيو.

ان مان ظاهر ٿيو تہ مير مراد علي خان جي دور ۾ حيدرآباد جي ضربخاني مان تجربي طور ڪي سڪا جاري ٿيا هجن پر اهي تجربي طور جاري ٿيل چالدي۽ جا رپيا ۽ سون جون اشرفيون ڪهڙي قسم جون هيون ۽ ڪنهن جي نالي سان هيون، اهو اڃا معلوم ٿي نہ سگهيو آهي. پر انهن سڪن جي نہ لڀڻ ڪري گمان آهي تہ اهي سڪا جاري نہ ٿي سگهيا هئا. اڃا تياريون شروع هيون تہ مير صاحب وفات ڪئي ۽ حيدرآباد جي ضربخاني وارو ڪم رهجي ويو. پر بکر جو ضربخانو خيرپور جي ميرن جي هٿ هيٺ هولدي بہ "محمود شاهہ" جي نالي وارا ساڳيا سڪا جاري ڪندو رهيو. هن قسم جا سڪا سنہ ١٢٤٥، ١٢٤٨ ۽ ١٢٤٩ هجري جا مليا آهن، جن مان معلوم ٿئي ٿو تہ مير صاحبن ڪڏهن بہ پنهنجي نالي جي سڪي جاري ڪرڻ لاءِ سوچيو ئي ڪونہ هو. مير مراد علي خان ٦- جمادي الثاني ١٢٤٩هہ مطابق ١٨٣٣ع تي گذاري ويو.

شاهه شجاع الملڪ، جنهن کي مير مراد علي خان شڪارپور ۾ مهمان ڪري رهايو هو، مير صاحب جي وفات جو ٻڌي شڪارپور تي قبضو ڪري ويٺو. حيدرآباد ۽ خيرپور جا مير وڏو ڏنڊ وٺي ڪاهي آيا. پر شاهه شجاع جي ٽن هزارن جي لشڪرکين شڪست ڏني. ٻنهي ڌرين ناهه ڪيو ۽ شاهه شجاع مير صاحبن کان ٻارهن لک رپيه ڏن وٺي انگريزن جي پناهه ۾ لڌياني هليو ويو.

خيرپور جي مير سهراب خان جي گذارڻ بعد حڪومت سندس پٽن جي هٿن ۾ ورهائجي چڪي هئي. مير مراد علي خان جي گذارڻ بعد حيدرآباد جي مرڪزي حڪومت به سندن پٽن ۾ ورهائجي ويئي ۽ مير ناري خان جي گذارڻ ١٢٤٥هه ـ ١٨٣٤ع بعد سندس پٽ ميرعلي مراد حڪومت هٿ ڪئي.

سندن حڪومت جي ورهائجڻ بعد سندن قوت تي وڏو ڌڪ لڳو هو. سندن حڪومت نالي ماتر هئي. اقتدار تي آهستي آهستي انگريزن جو قبضو ٿيندو پئي ويو. شاهه شجاع ۽ رڻجيت سنگهه جا خوف ڏيئي هيسائي ميرن کان انگريزن ڪيترا معاهدا ڪرايا، جن مان ظاهر آهي ته هنن جو مقصد واپار نه پر اصل ۾ سنڌ جي ڌرتيءَ تي مڪمل قبضو ڪرڻ هو.

مير مراد علي خان جي گذاري وڃڻ بعد سندس پٽ مير نور محمد خان (١٢٤٩هه ١٨٣٣ع- ١٢٥٥هه/١٨٤٠ع) گادي نشين ٿيو. سندس ڀاءُ مير نصيرخان، مير غلام علي خان جو پٽ مير محمد خان ۽ مير فتح علي خان جو پٽ مير صوبدار خان حيدرآباد جي حڪومت ۾ ڀائيوار هئا ۽ پنهنجن پنهنجن علائقن تي حڪم هلائيندا هئا، پر ملڪ جو حاڪم مير نور محمد خان ٽالپر سمجهيو ويندو هو.

حيدرآباد جو ضربخانو جيڪو بند ٿي چڪو هو، اتان ١٢٤٢هه کان پوءِ وري سنه ١٢٥٢هه جا چانديءَ جا تيموري رپيا جاري ٿيل نظر اچن ٿا، جيڪي اڳين سڪن جهڙا گهٽ وزن جا آهن ۽ ”ضرب سنڌ“ لکيل اٿن. ان هڪڙي سن کان سواءِ مير نور محمد خان جي دور جو حيدرآباد جو پيو ڪو به سڪو اجا تائين نه مليو آهي. خيرپور جي ميرن جي هٿ هيٺ بکر جو ضربخانو رياست جي اڳواڻ مير رستم خان جي نالي بدران ساڳيا ”محمود شاهه“ جي نالي وارا سڪا ٺپيندو هو، جيڪي ساڳيا مٿي ذڪر ڪيل ”محمود شاهه“ جي سڪن جهڙا آهن. هي سڪا سنه ١٢٥٢هه ۽ ١٢٥٤هه جا لڳن ٿا. هن دور ۾ سنڌ جا سمورا مير، شاهه شجاع کي شڪارپور مان تڙي ڪيڻ جون ڪوششون ڪندا رهيا. خيرپور جي ميرن سان شاهه شجاع جي لشڪر جي ڪرڙيءَ وٽ جنگ لڳي، ميرن جي لشڪر هار کاڌي، شاهه شجاع جا حوصلا وڌي ويا. ليڪ حيدرآباد جا مير خيرپور جي لشڪر سان گڏجي اچي سامهون ٿيا، پر سرحدي پيرن وچ ۾ اچي ٻنهي ڌرين جو ناهه ڪرايو ۽ شاهه شجاع پنهنجي سامان لاءِ پنج سو اُٺ ۽ پنج لک رپيا خرچ جا وٺي قنڌار روانو ٿيو.

سنه ١٢٤٩هه/١٨٣٣ع ۾ شاهه شجاع جي عذاب مان جند ڇڏائي، مير صاحب واپس حيدرآباد ۽ خيرپور روانا ٿيا. پر شاهه شجاع قنڌار پهچي امير دوست محمد خان ۽ افغان اميرن هٿان شڪست کائي واپس سنڌ ڏانهن وريو ۽ لاڙڪاڻي سان ٿيندو حيدرآباد پهتو. مير صاحب ڪيس قيمتي تحفا، تنبو، هڪڙو هاٿي ۽ سفر خرچ لاءِ ڪجهه روڪ رپيا پيش ڪيا ۽ ڪيس

جيسلمير رستي لڏيالي روانو ڪيو، جتي رهي انگريزن جي مدد سان هن افغانستان هٿ ڪرڻ جون ڪوششون جاري رکيون.

انگريزن هاڻي سنڌ تي قبضي ڪرڻ واري رٿا تي عمل ڪرڻ شروع ڪيو. ٻکر جي قلعي تي زوريءَ قبضو ٿيو. ڪراچيءَ تي انگريزي فوج چڙهي آئي. شڪارپور ۽ جيڪب آباد تي به هنن قبضو ڪري ورتو. حيدرآباد، خيرپور ۽ ميرپور جي ميرن جو پاڻ ۾ ٻه ٿاهه ڪونه هو، ان ڪري سنڌ جي حفاظت جي بهاني انگريزن ميرن جي خرچ تي فوجي ڇانوڻي قائم ڪئي ۽ مير صاحبن سان زوريءَ بندوق جي زور تي معاهدا ڪري ڪين وڪوڙي ويا. انهيءَ دوران مير نورمحمد خان ٽالپر ١٢٥٥ھ/١٨٣٩ع ۾ گذاري ويو. ڪانئس پوءِ سندس پاٽ مير نصير خان ٽالپر سندس وارث ٿيو. سندس دور ۾ سنه ١٢٥٨ھ/١٨٤٢ع ۾ سر چارلس نيپئر سنڌ جو ريزيڊنٽ ٿي آيو. انگريزن افغانستان ۾ شڪست کائڻ بعد هاڻي سنڌ کي فتح ڪرڻ جو عمل شروع ڪيو ته جيئن هن فتح جي ڪري افغانن طرفان مليل شڪست جو ٽڪو لهي. ميجر آئوٽرام جي جاءِ تي آيل ايلچي سرچارلس نيپئر حيدرآباد پهتو ته ميرن هن لاءِ ريشمي پالڪي رواني ڪئي ۽ سندس عملدارن لاءِ سينگاريل اٺ روانا ڪيا ۽ سندن اچڻ جي خوشيءَ ۾ مٺايون ورهايون ويون. پر اها خوشي ۽ ميرن جي حڪومت هاڻي ختم ٿيڻ واري هئي.

نيپئر اچڻ سان ئي پنهنجي حرفت هلائڻ شروع ڪئي ۽ خيرپور ۽ حيدرآباد جي ميرصاحبن آڏو هيٺيون گهرون رکيون:

١- ٽالپر پنگ پاڙي ۽ سبزل ڪوٽ جا علائقا بهاولپور جي نواب جي حوالي ڪن.

٢- سکر، ٻکر ۽ پر وارا پيٽ انگريزن جي حوالي ڪن.

مٿيون ٻئي گهرون خيرپور جي ميرن لاءِ ۽ هيٺيون گهرون حيدرآباد جي ميرن لاءِ ڪيون.

١- حيدرآباد جا مير انگريزن کي خراج ڏيندا.

٢- ايسٽ انڊيا ڪمپني جا رپيا هلندا. سڪو انگريز تيار ڪرائيندا، جن تي انگلنڊ جي بادشاهه جي مهر هوندي.

٣- سنڌو نديءَ جي ٻنهي ڪنارن کان هڪ سو والن تائين، انگريزن کي ڪاٺيون وڍڻ جي اجازت هوندي.

٤- ڪراچي، ٺٽو ۽ سبزل ڪوٽ ٽالپر فوراً انگريزن جي حوالي ڪن.

مير صاحبن لاءِ مٿيون گهرجون قبول ڪرڻ سندن عزت جي خلاف هو.

خيرپور جي مير رستم خان ۽ مير مراد علي خان جي پاڻ ۾ اڻ بڻت هئي. انگريزن جي لشڪر حملو ڪري پهريائين ڪوٽ ڏيجي ۽ پوءِ رياست تي قبضو ڪيو ۽ مير رستم خان کي اهل عيال سميت رياست ڇڏڻ تي مجبور ڪيو ۽ هو حيدرآباد جي ميرن وٽ پناهه ۽ مدد لاءِ پهتو. نيپئر حيدرآباد تي ڪاهي آيو. ميرصاحب سمورا شرط مڃڻ لاءِ تيار هئا، پر مير رستم خان کي رياست خيرپور جو حاڪم مڃڻ لاءِ شرط رکيائون. مغرور نيپئر ڪابه ڳالهه ٻڌڻ لاءِ تيار نه هو.

١٧- فيبروري ١٨٤٣ع تي ٽالپرن جي ٢٧ هزارن جي لشڪر ١٢ توبن سان مياڻيءَ وٽ ڦليلي جي ڪپ تي انگريزن جي اٺن توبن ۽ ٢٨٠٠ جي لشڪر سان مقابلو ڪيو، ۽ وڏي نقصان کائڻ بعد شڪست کاڌائون. ميرن کي گرفتار ڪيو ويو ۽ حيدرآباد جي قلعي ۾ ميرن جا سمورا خزانا هيرا، جواهر ۽ قيمتي تلوارون انگريزن جي هٿ لڳيون.

٢٤- مارچ ١٨٤٣ع تي حيدرآباد جي ڀر ۾ دٻي جي مشهور جنگ "شير سنڌ" مير شير محمد خان ٽالپر ۽ انگريزن جي وچ ۾ لڳي. هن جنگ ۾ ميرن جو مشهور بهادر جرنيل هوش محمد شيدي شهيد ٿيو. ميرن جي لشڪر سنڌ جي آزاديءَ جي آخري جنگ هارائي ۽ مير شير محمد خان ميدان مان نڪري ويو. هن فتح بعد انگريزن باقاعده سنڌ تي ڪمپني سرڪار جي حڪومت جو اعلان ڪيو.

مير نصير خان جي دور حڪومت ۾ به حيدرآباد جي ضربخاني مان "تيموري سڪا" "ضرب سنڌ" جي لفظن وارا سن ١٢٥٥هه، ١٢٥٦هه ۽ ١٢٥٧هه جا مليا آهن. سنڌس آخري ٻن سالن جو ڪوبه سڪو نه مليو آهي.

خيرپور ۾ مير رستم خان جي گرفتاري بعد قيد ۾ ئي سن ١٢٦٢هه/١٨٤٦ع ۾ پوني ۾ وفات ٿي. انگريزن ١٢٥٣هه ۾ پنهنجي اعتماد جوڳي مير علي مراد خان کي وفاداري جي عيوض رياست جو قانوني حقدار قرار ڏنو ۽ اهڙي لکيت مير رستم خان کان سندن حياتيءَ ۾ لکرائي ڏني هئائون. بکر جي ضربخاني مان سندس حڪومت جي ٻارنهن سال جو ڪوبه سڪو نه مليو آهي، پر پوءِ جي سيني سالن ١٢٥٤، ١٢٥٥، ١٢٥٦، ١٢٥٨ ۽ ١٢٥٩هه جا محمود شاهه جي ٽالي جا ضرب ٿيل سڪا مليا آهن. هنن سڪن مان ١٢٥٤، ١٢٥٥ ۽ ١٢٥٦هه جي سڪن جي لکيت ۽ وزن اڳ ۾ ذڪر ڪيل سڪن جهڙي ساڳي آهي. پر ١٢٥٦هه جي ڪجهه سڪن تي ٻين سڪن وانگر گل ڇٽ ۽ تارين جي بدران سبتي پاسي وچ ۾ لکيل "محمود شاهه" تي هڪ ٻڪي ڏيکاريو ويو آهي، جيڪو ٻڪ ڀاڱي جي لشاليءَ لاءِ ڪم ايندڙ مشهور ٻڪي "عثما" آهي، جيڪو کابي کان ساڄي "محمود شاهه" واري محرابي دائري ۾ اڌ اندي داخل ٿي رهيو آهي. هن سڪي جي ابتي پاسي "جلوس" جي س جي وچ ۾ هڪ ڪنپ يا تاج جي ڪلنگي ڏيکاريل آهي. (سڪو نمبر- د) سنه ١٢٥٣هه جو هن ضربخاني جو ڪوبه سڪو اڃا تائين ڪو لڌو آهي. سن ١٢٥٨هه جا سڪا اڃا به وڌيڪ مختلف ۽ ٽن قسمن جا لڌا آهن. هن قسم جي سڪن جي سبتي پاسي کان ساڳيو ٻڪي ساڄي کان کابي ڏيکاريل آهي ۽ ابتي پاسي جلوس جي س جي وچ ۾ "مور جي چهنب ۾ ٽانگ" جهليل نظر اچي ٿو. ٻئي قسم جي سڪن جي سبتي پاسي "محمود شاهه" واري محرابي دائري ۾ کابي کان ساڄي هڪ مهو داخل ٿيندي ڏيکاريل آهي، جنهن جا اڳيان پير اندر آهن ۽ پويان ٻه پير چوڏاري شعر جي لکيل باقي حصي واري ايراضي ۾ نظر اچن ٿا. هن سڪي جي ابتي پاسي ساڳيو "مور ۽ ٽانگ" چٽيل آهن. ٽئي قسم جي سڪن تي سبتي پاسي مهو ساڄي کان کابي ڏيکاريل آهي، ۽ ابتي پاسي "مور ۽ ٽانگ" ساڳيءَ طرح موجود آهي.

سن ١٢٥٩هه جي سڪي تي سبتي پاسي ساڄي کان کاٻي ساڳئي قسم جو مهر آهي ۽ ابتي پاسي مور ۽ ڦالڪ اٿس. هي سڪو ٻکر جي ضربخاني جو ميرن جي حڪومت جو آخري سڪو هو، جيڪو ١٢٥٩هه/١٨٤٣ع جو جاري ڪيل آهي. (سڪو نمبر-٦) هن کان پوءِ سڄيءَ سنڌ ۾ انگريزي سڪو، جيڪو ايسٽ انڊيا ڪمپني جي ٽالي سان پوري هندستان ۾ هلندڙ هو، سنڌ ۾ به عام جام هلڻ لڳو. اهي سڪا مشين ذريعي ڌاتوڪاري ڍلنيا ويندا هئا. انگريزن جا ٽڪسال بمبئي، مدراس ۽ لاهور ۾ قائم ڪيل هئا، جتان سون، چاندي ۽ ٽامي جا سڪا ٺاهيا ويندا هئا.

مددي وسيلا

- R. B. Whitehead
  Catalogue of Coins in the Punjab Museum Lahore, Volume III.
  At the Clarendon Press, Oxford, 1934.
- Colin R. Bruce, John S. Deyell.
  Nicholas Rhodes, William F. Spenglar
  The Standard guide to South Asian Coins and paper Money Since 1556 A. D.
  Krause Publications Jola, Wisconsin, 1982.
- منشي عطا محمد شڪارپوري،
  تاريخ تازه نوائي معارڪ (فارسي)
  سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي-١٩٥٩ع
- اعجازالحق قدوسي،
  تاريخ سنڌ، حصو پهريون (اردو)
  اردو سائنس بورڊ، لاهور-١٩٧٤ع.
- رحيمداد خان مولائي شيدائي،
  ٽالپرن جي مختصر تاريخ (سنڌي)
  انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو- ١٩٨٣ع.

- سڪن جي مختلف ذخيرن جو ذاتي مشاهدو ۽ تحقيق پڻ هن مضمون ۾ مددگار ٿي آهي.

"...سنڌ جي تاريخ تڏهن ترتيب حاصل ڪري سگهي ٿي، جڏهن زيرزمين دفينا کُلن، تاريخي مقامن ۽ مڪانن جي تلاش ۽ تحقيق ٿئي؛ سنڌ منجهان سنڌ ۾ تصنيف ۽ تاليف ٿيل ڪتاب گڏ ڪجن؛ سنڌ کان ٻاهر جي لکيل ڪتابن ۾ سنڌ متعلق جيڪو مواد آهي، تنهن جي وڏي پيماني تي تلاش ڪري، ان کي هڪجاءِ ڪجي. ڪنهن به قديم ملڪ، ڪنهن به پراڻي تهذيب ۽ ڪنهن به اصيل ۽ انجيب قوم جي تاريخ لکڻ، ڪو آسان ڪم يا سولو مسئلو نه آهي. خصوصاً سنڌي قوم، جنهن جا اصول، عادتون ۽ اطوار، جنهن جو نقطہ نظر ۽ مسئلن متعلق جنهن جا نظريا مخصوص ۽ غيرمعمولي هجن، تنهن جي فڪر ۽ روش کي پروڙي، ان جو تجزيو ڪري، ڪا صحيح تاريخ لکجي، ان لاءِ وڏي جاکوڙ ۽ ڪشالي جي ضرورت آهي.

جڏهن ته الهيءَ ڏس ۾ اسان اڃا ڪابه خاص ڪوشش ڪانه ڪئي آهي، سنڌ جي مفصل ۽ مستند تاريخ جي طلب ڪرڻ آڃ پايان ٿو، زيادتي آهي. پهرين ضرورت آهي مواد ڪٺي ڪرڻ جي. هي وقت آهي جڏهن اسان کي انفرادي طرح نه، بلڪ اجتماعي قوت سان ۽ قومي تحريڪ جي جذبي سان مواد ڪٺو ڪرڻ گهرجي. عمارت ٺاهڻ لاءِ پهرين اسباب گڏ ڪرڻو پوندو آهي، اوساري کي آسارڻ پوءِ جو ڪم آهي..."

—سيد حسام الدين راشدي

(مڪلي نامو ۳۷-۳۸)

ڪهاڻيون

—”او سنڌو! تون ستن سهيلين سان گڏجي وَهين ٿي ۽ ساڄي ڪان ڪُڀا (ڪابل)، گومتي (گومل) ۽ ڪرمو (ڪرم) توسان گڏجي هلڻ ٿيون!

—”او سنڌو! تون شفاف ۽ صاف ۽ چمڪندڙ امرت جهڙو پاڻي ڪڻي ميدان لتاڙين ٿي. او سنڌو! او مها سيناپتي! تنهنجي تيز رفتار جو منظر ڀَرِ وقار ۽ شاندار گهوڙيءَ والڪر آهي!

—”او سنڌو! تون سوڀياوان راڻيءَ وانگر رَٿ تي سوار آهين. پيون نديون گهوڙن وانگر تنهنجي رَٿ ڇڪين ٿيون. تنهنجي ڳلي ۾ سونيون ۽ سُندر مالهائون پيل آهن، جي توکي غنيمت جي مال وانگر هٿ لڳيون آهن. تو وٽ سونُ، ڪَپه، اناج ۽ خوشبودار گل ڦل آهن. تنهنجي ڪَپن تي سڦرها گل ۽ اوپڙ آيرن ٿا.

—”او سنڌو! او سوڀياوان! تنهنجي پوشاڪ لال ڪنوار وانگر گلن سان ٿهيل آهي. تنهنجي جواني، ديواني ۽ لافاني آهي.“

—رگ ويد

ڪاڪ ڪنڌيءَ قبرون

حميد سنڌي

ڊاڪٽر شهباز علي پنهنجي ڇهه مڻي تور واري جسم کي سوريو ۽ جيئن ”الله اڪبر“ ڪري اُٿيو ته سندس کٽ، جيڪا ڏيڍ مالائي ڇپر کٽ کان گهٽ نه هئي، اهڙا چرڙاٽ ڪيا، ڄڻ اِجها ڪا ڪنهن اِيس کان وٺي. هو اُٿي ته ويٺو پر پُٺڪو شروع ڪري ڏنائين. سندس ويجهو، سندس گهرواري حميدا اهڙي ئي وزن ۽ تور سان، ٻيءَ ڇپر کٽ تي بي خبر سُتي پئي هئي. گولگهري جو ٺڪاءُ پئي پيس.

”ٻڌين ٿي. ٻُڌندي ڏوڙ، لنڊ لنڊوري ونيس ته هوءَ ٻنهه پوري. سو دفعا چيو اٿم ته هيءُ کٽون مٽرائي ڇڏ، هاڻي پرائيون ٿيون آهن. پاوا سو مضبوط اٿن، پر اِيسن جو حال ڪواهي. ڪنجهن ٿيون، ڪنجهن. ڄڻ ڪو مڻ بار هجين ...“.

هو ٻڙ ٻڙ ڪندو رهيو، پر سندس گهرواريءَ اُٿڻ ئي نه ڏنيو. هوءَ پاڻ زور سان گولگهرا هڻندي رهي.

ڊاڪٽر شهباز علي پنهنجي ڳري پيٽ کي سنڀاليو ۽ ڪنجهندو اُٿيو. هو آهستي آهستي ڪوٺي تي پسار ڪرڻ لڳو ۽ پوءِ کٽ تان ٽارچ کڻي پاسي ۾ پيل ڪاٺ جي ڏاڪڻ تي چڙهڻ لڳو. هو آهستي آهستي ڏاڪا چڙهڻ لڳو. ڏاڪڻ سڄي چرڙاٽ ڪرڻ لڳي. هو اڃان اڌ ۾ ئي هو ته جوئس آتان ئي رڙ ڪيس:

”اڙي شهباز علي! اِيس وڃي ته پرواهه ناهي، اها ڏاڪڻ ويئي ته ڳاٽو ڀڄندءِ. پيو ڪجهه نه ٿيندءِ. ٽين ماڙ تي وڃي روز روز ملڪيت نه تپاس. هاڻ گهڻو ٿيو، لهه هيٺ. مٿي نه وڃين ته لنڊ ئي نه اچئي.“

ڊاڪٽر شهباز علي ٻُڌو اڻ ٻڌو ڪري وڃي مٿي ٽين ماڙ تي پهتو. اُت به هڪ ڇپر کٽ پئي هئي. هو سهڪندو وڃي اُن تي ويٺو. چوڌاري چالپوڪي بهاري لايو بيٺي هئي. اڃا مٿي اچڻ ڪري هوا جا وڏيڪ جهوُٽا اچڻ لڳس. هو جهٽ پل ۾ بهاري ۾ اچي ويو. گنجي لاهي کٽ تي اُڇلايائين. پيٽ ڇلڪائيندو هو ڪوٺي جي لنيڙي پلنڙي تي وڃي بيٺو. چوڌاري عجيب ڪائنات ڦهليل هيس. هڪ پاسي ته سندس ڳوٺ جي جهرمر هئي، جيڪو هاڻ ڳوٺ نه پر شهر هو. بجلي آئي ته واٽرسپلاءِ آئي. اسڪول هاءِ اسڪول ٿيو ته ڪاليج به آيو. هاڻ جڏهن ٻُڌو هئائين ته سندس هيءُ اباڻو شهر ضلعو ٿيو ٿئي ته سندس مَنُ گدگد ٿيندو هو. هو روز هن ماڙيءَ تي

پڙهي شهر جو نظارو ڪندو هو. هو شهر کي وڌندو ڏسي، لڙندو هو ۽ پوءِ آهستي آهستي ان ماڙيءَ جي ڪوٺي جي ٻئي پاسي ڏانهن وڌي ويندو هو. اُن پاسي سندس جايون ۽ ٻنيون ـــ پلاٽ هئا.

پهريائين ته هو انهن ٻنهي پلاٽن کي ڏسي خوش ٿيندو هو ۽ تصور ڪندو هو ته اهي ڪيتري ماڪيت ڪندا ۽ هو اڃا وڌيڪ شاهوڪار ٿيندو.

هو انهي کي امڙ جو حصو چوندو هو. ائين سندس نظر هڪ پاسيري ڪچي جاءِ تي پوندي هئي ته شڪل ڪارائجي ويندي هيس. ٻيهي ڏلد ڪرڻيندو هيو. يڪدم اتان سُري ٽئين طرف هليو ويندو هو. ات به اهي ٻئي ٻَٽ پلاٽ هئا، جنهن کي هو ابي جو حصو چوندو هو. هو هاڻ ڳد ڳد ٿيندو ۽ فخر محسوس ڪندو هو ته ڏس هن پاسي جي ماڪيت ٻنا ڪنهن شرڪت جي سندس ملڪيت آهي ۽ هو ڪيئن آهستي آهستي سڄي ملڪيت قبضا ڪندو، وارث ٻنجي وينو هو. هو انهن مائٽن جي بي وسي ۽ لاچاري تي کلندو هو، جن کي هُن ڏاڍي سياڻپ ۽ هوشياريءَ سان بي دخل ڪيو هو. هن کي ڀلي ڀلي ان مائٽ جو خيال ايندو هو، جنهن سندس ماءُ جي حصي ۾ دعويداري ڪئي هئي ته هو اڃا به وڌيڪ ڪاوڙبو هو ۽ چوٿين پاسي وڌي ويندو هو. هيءُ پاسو هو پنهنجو پاسو ليکيندو هو. هيءَ ملڪيت هن ڪجهه ڦرات ۽ ڪجهه پنهنجي ڊاڪٽري جي ذريعي حاصل ڪئي هئي، هو ڊاڪٽري کي ياد ڪري مشڪي ڏيندو هو. هو اصلي ڊاڪٽر نه هوندي به ڪيئن ڊاڪٽر بڻيو، اهو سوچي هو پنهنجن صلاحيتن تي فخر ڪرڻ لڳندو هو. هو ڊاڪٽري جي پيشي کي ڪمرڪار ڪمائڻ جو بهترين هٿيار ليکيندو هو. اتان هئي هو هڪ دفعو وري شهر واري پاسي ڦري ايندو هو ۽ هاڻي ڏاڍي حسرت سان جاين جڳهين ۽ پلاٽن کي ڏسندو هيو، جيڪي سندس نه هئا. هو انهن مالڪن تي حيرت ڪندو هو، جيڪي سندس ڦندي ۾ نه ڦاسندا هئا ۽ ملڪيتون ڪانئس بچائي رکندا هئا.

ڊاڪٽر شهبازعلي ڪيترو ئي بنا پائي پئسي وٺڻ وارو ڊاڪٽر نه سهين، ماڻهن جي دلين ۾ گهر ڪرڻ وارو ئي سهين، پر ڪيس ماڻهو ملڪيتن کي هضم ڪرڻ واري 'سنهي جوڙ' قرار ڏيندا هئا. پهريائين ته ڪنهن کي خبر نه پئي ته هيءُ رهڻي ٻين وارو ڊاڪٽر يا خيراتي طور هلڻ وارو ڊاڪٽر ڪهڙي هوشياريءَ سان گهرن اندر گهڙي هن جي اندر مان ڪهي، ضروتمندن جون ضرورتون پوريون ڪندو، ملڪيتون ۽ پٽ پلاٽ ڦٻائيندو، رت پيئندڙ جوڙ وانگر ويو ٿلهو ٿيندو. جڏهن ماڻهن هن کي چڱيءَ طرح سمجهيو ته هن جي پرئڪٽس ٻيهي ويئي. هو ڪنهن گهر ڏانهن رُخ ڪندو هيو ته ماڻهو سمجهندا هئا ته اها جوڙ هاڻ انهيءَ گهر جو رت پي پوءِ نڪرندي. ماڻهو هاڻ ڪيس ڊاڪٽر شهبازعلي نه پر 'ڊاڪٽر جوڙ' چوندا هئا. پر هو انهيءَ خطاب کان بي نياز وهندو هو ملڪيتون ميڙيندو. هن کي خبر هئي ته ڳوٺ، شهر ۾ تبديل ٿي ويو آهي. جلد ضلعو ٿيندو ته نگيءَ سان يتيمن، بيواهن ۽ مسڪينن جي قبايل ٻنن پلاٽن جو مله الائي

ڪٿي وڃي پهچندو. ڊاڪٽر شهباز علي مريضن پيا سندس وڪڙ ۾ آيل غريبن مريبن جي مال ڦٻائڻ ۾ هوشيار هو ته هو مٿن مائٽن، خاص طرح يتيم ۽ بيواهه عورتن جي ملڪيتن ڦٻائڻ جو اسپيشلسٽ به هو. يتيم مائٽن جي ملڪيت ڦٻائڻ جي واردات هو اڪيلو نه ڪندو هو. انهيءَ ۾ سندس سهرو اسپيشل ايڊوائيزر هو. ڊاڪٽر شهباز علي اهو ڏنڊو پنهنجي مامات دلبر علي، جنهن کي سندس ڪارنامن ڪري دغلباز بہ چولدا هئا، سان گڏجي ڪندو هو. جيتوڻيڪ اڳڪاهه دلبر علي دغلباز جهونو ٿي رٽائر ٿي چڪو هو ۽ سندس جاءِ تي آن جو پيو پاڻ عاشق علي هو. هنن جي واردات جو طريقو ڏاڍو آسان هو ته هو اول پنهنجن پڙ ڏاڏن، پڙ مامن ۽ پڙ چاچن سان گڏگڏ ٿيل مائٽن جي حصن جا ڪليم وجهندا هئا. خاص طرح نانين، ڏاڏين، چاچين ۽ مامين جي حصن ڪليم ڪرڻ ۾ آساني ٿيندي هين. انهن هو عزيزن قريبن جي ملڪيت ڪوڙن سچن ٽالن سان ڦٻائيندا هئا، جي نه ڦٻائي سگهندا هئا ته ان غريب جو جيئڻ حرام ڪري ڇڏيندا هئا. قبضا ڪرڻ سندن آرٽ هو ۽ سندن خلاف ڪي بہ وڏا پيا سندن جرڳو نه ويندو هو، چاڪاڻ ته هيءُ ٽولو سڀني ڪمي علاج معالج جي سهوليتن ۽ مرڻي پرڻي توڙي دفن ڪفن جي بندوبست جي معرفت چپ ڪرائي ڇڏيندا هئا. جي ڪو اچا بچي ويندو هو ته ڪيس ڌمڪين سان گڏ عذاب ۽ ڏنبي ڏيندڙ خط لکندا هئا. سندن مٿان خاندان جي عورتن جا دپاءُ وجهي لپاٽين سياٽين جا واسطا ڏيئي، آهستي آهستي ويندا هئا ملڪيت ڇڏرائيندا. انهيءَ سڄي ٽولي جو جيتوڻيڪ چيف دلبرعلي دغلباز هئو، پر سندس رٽائر ٿيڻ کان پوءِ سندس پاڻ عاشق علي جي خوفناڪ حربن هولدي بہ ڊاڪٽر شهباز علي کي سڀني کان مٿاهين حيثيت حاصل هئي. جيتوڻيڪ هو ڏسڻ ڪرڻ ۾ قد جو ننڍو ۽ بُت ۾ پريل، پريل لڪتل پيٽ سان سمهندو هئو ته سندس ڪچي ڪر ٿي ويندي هئي ۽ ڪٿين دفعا اوطاق تي اچڻ ڪرڻ وارن وٽي رڙيون ڪيون ته ڊاڪٽر شهباز علي جي منڊي ڪير وڌي وبو آهي. عمر ۾ ننڍو پر هڏ ڪاٺ جي ڳري ۽ مضبوط هئڻ ڪري پڪو لڳندو هو.

شهباز علي حقيقت ۾ دلبر علي برادران کان ملڪيت ڦٻائڻ ۾ گوءِ انهيءَ ڪري بہ کٽي ويو جو سندس سهرو گلباز سرڪاري لوڪري ۾ هو ۽ سندس واسطو ڪورٽن ۽ عدالتن سان جام هولدو هو. هٿ ۾ تسبيح ۽ پل پل ۾ ڪوڙا قسم کڻڻ سندس معمول هو. جتي شهباز علي جي ڊاڪٽري يا ميسيوهڻ ڪم نه ايندو هو، اتي گلباز جي ڏاڍ ڏمر واري قانون جي لباس ۾ لڪل لٺ ڪم ايندي هئي. انهن ڪيترن يتيمن، بيوه عورتن ۽ بيوس لاچار مٿن مائٽن جون ملڪيتون آرام سان هو ڊاڪٽر شهباز علي جي معرفت هٿراڏو قانون يا ڪوڙن قسمن جي ذريعي انهن گر ڪري ڇڏيندو هو جو اصل وارث وتندا هئا رت جا ڳوڙها ڳاڙيندا. پر چوندا آهن ته اوٺيهه چور جون ته هڪ رات ساڌ جي بہ هولدي آهي. شهباز علي ۽ گلباز جو ٽولو هجي پيا دلبر برادران، ۾ هو سندن سوٽائي سوٽ معصوم علي جي ملڪيت ڦٻائي نہ سگهيا. هو هڪ ڪچي پولڪيءَ جهڙي جاهه اڏيو شهباز عليءَ جي ماءُ واري حصي ۾ چند جهڙي ملڪيت ۾ گرهڻ مثل ويٺو هو.

هيءُ چالاڪ ۽ هوشيار ٿولو ڊاڪٽر شهباز علي جي مدد به ڪري نه سگهيو. معصوم علي جي پلاٽ جي ٽڪري ٻه، سنڌس جاءِ سان لڳل هئي. شهباز علي جڏهن به مٿي چڙهندو هو ته، اها پولڪي ڏسي سندس منهن ڪارانجي ويندو هو. هن ڏاڍي ڪوشش ڪئي پر پيا ته وقت معصوم علي جو ساٿ ڏئي رهيو هو يا شهباز علي جي قسمت خراب هئي ته ته ٿئن اهو سڄو پلاٽ ڦٻائي آن مٿان ويو محل ماڙيون ٺهرائيندو ويو هو، پر هن ٽڪري هئي سندس پنهن پلاٽن جي سونهن ڦٽائي ڇڏي هئي.

معصوم علي اصل ۾ شهباز علي جي سهري گلباز جو سڳو ڀائٽيو هو. معصوم علي ڇاڪاڻ ته هڪ غريب پاءُ جو غريب پٽ هو، تنهنڪري گلباز جو چنبو مضبوط هو. گلباز اهو پلاٽ، پنهنجي حصي سوڌو، پنهن ڀائرن ۽ شهباز جي ماءُ جي نالي ۾ ڦٻايو. پر معصوم علي حق ۽ انصاف جي نالي ۾ پنهنجي وڏي چاچي محمد علي جي پٽن جي مدد سان ڪجهه حصي تي قبضو ڪري ورتو. ڊاڪٽر شهباز علي ۽ سندس سهرو گلباز، معصوم علي کي ته بي دخل ڪري سگهيا ٿي، پر مرحوم چاچي محمد علي جي اولاد سان اٽڪي نه ٿي سگهيا، جو هو به سرڪاري نوڪري ۾ چڱن عهدن تي هئا ۽ هنن معصوم علي کي پنهنجو حصو بخش ڪري پلاٽ تي آڻي ويهاريو. ڊاڪٽر شهباز علي ۽ سندس سهري گلباز هٿن غريب معصوم علي کي ڏاڍو سوڙهو ڪيو هو. اهڙو سوڙهو جو چوڌاري قبضن جي ذريعي هن جو لنگهه بند ڪري ڇڏيائون. ملڪن جي لائين پڻ ڇڏي ۽ سندس پاڻي جو نيڪال به بند ڪري ڇڏيو هئائون. هنن سندس لنگهه واري گهٽي، جا معصوم علي جو به حق هئي، تنهن مٿان جاءِ ٺهرائي، پنهنجي قبضي ۾ آڻي ڇڏي. هن کي مقرر وقت تي اچڻ وڃڻ جي اجازت هوندي هئي، نه ته هو قيد ۾ اندر بند هوندو هو. جيتوڻيڪ هو ڪورٽ مان پنهنجو حصو پنهنجي سهوليتي حقن سان کٽي آيو هو پر رهڻو ته کيس انهن ڏاڍن ۽ زورآورن سان پارن پچن سوڌو هو.

ڊاڪٽر شهباز علي سندس جيئڻ حرام ڪري ڇڏيو هو: سندس پاسي گند ڦٽو ڪرڻ، گندو پاڻي سندس پلاٽ جي ٽڪر تي ۽ جهڳي ۾ ڇڏڻ، آئي ڪي وئي گارگند ڪرڻ. سندس سهري گلباز جو معصوم علي ننڍو ڀائٽيو هو، سو اهڙي ويندي هو به ڳارين جا ڏوڙيا چاڙهيندو هئس.

ڊاڪٽر شهباز علي، اڄ به جيئن ئي ماڙ تي ملڪيت جي تپاس ڪري واپس اچي کٽ تي ويٺو ئي مس ته کيس ڪوڏر هڻڻ جو آواز ٻُڌڻ ۾ آيو. هو جيئن ئي وڏي پلڙي تي آيو ۽ هيٺ ڏٺائين ته چوڌاري ماٺ هئي. هن ڪاوڙ مان معصوم علي جي جهڳي ڏانهن نهاريو، ات ڪابه چُرپر نه هئي. هن چارئي پاسا کهي کهي کٽ تي پير پساريا ئي مس ته اهوئي آواز. ڪير ٽڪري ڪوڏر هلائي رهيو هو. هو ڪا گهڙي آواز کي ٻڌندو رهيو، پوءِ انهي رخ ۾ نيو ڏئي ڏسي رهيو. پلڙي وٽان هيٺ ٽارچ هنيائين ته ڪو ماڻهو هو جو ڪڏ کوٽي رهيو هو. هن يڪدم هڪل ڏنس: ”اڙي ڪهڙو آهين.“

هڙراهه جيئن پنيرو هو تيئن سنئون ٿيو ۽ ٽارچ جي روشنيءَ ۾ پڙرو ٿي پيو.
”اڙي معصوم علي تون! مڙين نه. تو وري ڇا کي لڳو آهين.“

معصوم علي ڪا گهڙي چپ رهيو. پوءِ ڏاڍيان رڙ ڪري ورائيائينس: ”تنهنجي قبر ٿو کوٽيان شهباز علي!“

شهباز ڪا گهڙي چپ رهيو. ٽارچ گهمايائين. ڪاٿس رڙ نڪري وئي. ٻه وڏيون ڪڏون کوٽيل هيون، سي ٻه سندس قبضي واري پلاٽ ۾. معصوم علي حد اورالنگهي ٻئي حصي ۾، جيڪو شهبازعلي جي ماڻ جي ناليءَ ۾ ڦاٽل هيون، ان ۾ ٻيهي کوٽ کوٽاڻ ڪري رهيو هو. هو ڇا ڪري رهيو هو ۽ ڇو ڪري رهيو هو، اها معصوم علي کي ئي خبر هئي. ڊاڪٽر شهباز علي ٻنهه ڳاڙهو ٿي ويو: ”اڙي معصوم علي، موت ڪنيو اٿئي! تون پرائي پلاٽ ۾ ٻيهي ڪڏون ٿو کوٽين، گولي هڪ ئي هڻندومانءِ...“

”گولي پلي هڻ. قبرن جي کوٽ ناهي شهبازعلي!- هي قبر تنهنجي سهري گلباز جي آهي- تين ٻه ناهي وٺنداسين. لهي آ... موت تنهنجو انتظار ٿو ڪري...“ شهباز علي ڪاوڙ ۾ تمام ڪوڙي دالهن ڪئي، سڄو پاڙو اوڙو جاڳي پيو. هو يڪدم بندوق ڪڻڻ هيٺ ڊوڙيو. ٽڪر ڏاڍي هيس ۾ اڳيان ٻه پل صراط جهڙي ڏاڪڻ هيس. پلا گرو مڙس سو جيئن جيئن اسپيد وڌائيندو ويو، ڏاڪڻ لڏلدي لمندي نڪاءُ ڏنو ۽ شهبازعلي ڪپيل وڻ وانگر ڳاٽي ڀر هيٺ واري ماڙيءَ تي اچي ڪريو. سڄو ڪونو لرزجي ويو، جوٽس ٽپ ڏئي اٿي:

”اڙي گهوڙا مري ويس.“ مائي جميله پل ۾ پنهنجن لفظن جي ماپيا پسي ڏڪي وئي. اهڙن رڙو رڙ مچي وئي. سندس سهرو گلباز رڙين تي مٿي چڙهي آيو. هڪ دل جو مريض، پيو جو ڏٺين جوان جماڻ نياڻو پڳل ڳاٽي سان هيٺ پيو هو. اصل ڄمي ويو. جيئن شهبازعلي واري چيرڪٽ تي سمهاريائونس ته اوپاسيون ئي ٻه ڏنائين.

اصل ۾ معصوم علي کوٽيون ته ڪڏون ڪند ڪچري دفن ڪرڻ لاءِ هيون، ۾ ڪيس اها خبر نه هئي ته پاڻ ولي ٿي ويو آهي ۽ اهي واقعي شهباز علي ۽ گلبازعلي جون قبرون بڻيون. مٽن مائٽن کي ٻه ڪوهه پري قبرستان لاش ڍوڻ ٻه ڪو ڏاڍو ڏکيو لڳو، جو گهلي پنهي چٽن کي انهيءَ ئي پلاٽ ۾ ڪڏن ۾ آلهن ئي ڪٽي هنيائون، ڇو ته ڪي اڳيئي کوٽيل ۽ تيار ٿيل قبرون هيون.

چون ٿا ته معصوم عليءَ لاءِ سيني سهوليتن جا دروازا کلي ويا آهن جو مٽ مائٽ ٻن قبرون جي ڪري گهٽي کلي رکن ٿا. معصوم علي کي ڊپ صرف ان ڏينهن جو آهي، جنهن ڏينهن شهبازعلي جو پٽ وڏو ٿي ظلم ۽ دوکيبازيءَ جون واڳون سنڀاليندو ڇاڪاڻ ته شهبازعلي جي پٽ کي دلبر برادران ٽريننگ ڏئي رهيا هئا.

معصوم علي هاڻ پنهنجي غريبائي پولنگي تي ناڻو ڪاڪ محل رڪرايو آهي ۽ آئي وئي کي اهي ٻه قبرون ڏيکاري مشڪي چوندو آهي ته هو ڏسو ”ڪاڪ ڪنڌيءَ قبرون“

ٿڪل مسافر

انيس انصاري

ڪيس پتو هو تہ ان طرف چورن ۽ ڌاڙيلن جون ڌڻيون هيون. چوري، ڦر ۽ ڌاڙي ۾ لٽيل مال جو وڏو حصو ڪچي جي ان ٽڪر ۾ عارضي طرح اچي گڏ ٿيندو هو ۽ ٿورن ڏينهن بعد اتان پتڻ رستي پار پهچايو ويندو هو. ان لٽ جي مال ۾ چوپايو مال، ڳئون، مينهون ۽ ڏڳا پڻ هوندا هئا، جي ساڳي نموني هن پر موڪليا ويندا هئا. ڪجهہ مال ڀُڃنگ بعد مالڪن کي موٽي پڻ ملندو هو، ان ڄاڻ هوندي بہ هو ان طرف هلندو رهيو. سندس بچاءُ بہ ان ۾ ئي هو. "هن وقت تائين ڳوٺ ۾ باهہ ٻري چڪي هوندي"، هو خيالن ئي خيالن ۾ پنهنجي ابءُ جي اڇي ڏاڙهي ۽ پنهنجي زال جي ڪاري چوٽي پوليس جمعدار جي هٿ ۾ ڏسي رهيو هو. هن جي بدن کي ڪنڊيون وٺي ويون. اکين اڳيان نيرا پيلا الا اڏلدي محسوس ٿئي ڪيائين.

"ڪمينو!" هن ڏلد پيڪوڙي گار ڪڍي.

اڄ چوٿون ڏينهن هو ڪيس ان لمولي ڀٽڪندي. هو سڙڪون، رستا ۽ راهون ڇڏي ٻيڇرن تي هلندو، ڳوٺن ۽ واهڻن کان پاسو ڪندو، ڪچي ۾ جهنگ جهر جهاڳي رهيو هو. بکَ ۽ مئيءَ ڪري سندس بدن تي مير چڙهي ويو هو. ٿوري وقت لاءِ آرام ڪرڻ کان سواءِ هو لڳاتار گهميو هو، ان ڪري سندس پيرن ۾ بوٽ جي رڳڙ سبب هڪڙيون لڦون پيدا ٿي ٿيون تہ پيون ڦٽيون ٿي پيون. ڪن ڪن هنڌن تي تہ ڪول رتي جيڏا ڦٽ بہ ٿي پيا هئس.

هاڻي هن ۾ وڌيڪ هلڻ ۽ سهڻ جي سگهہ ڪانہ هئي. هو چاهي پيو تہ ڪنهن ٿڌي ڇانوَ ۾ ويهي ڪجهہ ٿڪ ڀڃي، پوءِ جو نہ ڪٿي پوليس...

ڪجهہ قدم اڳتي وڌيو تہ سندس نظر وڃي هڪ مسجد تي اٽڪي، جنهن جي پاسران نل بہ لڳل هو. مسجد جي پرسان سرنهن جي وڻ جي گهاٽي ڇانوَ هئي. هو اڳتي وڌيو، بوٽ لاهي وڻ هيٺان رکي وڃي نل جي پرسان ويٺو. نل کي هلائي بہ ٻڪ پاڻيءَ جا منهن تي هنيائين. ٻانهون ڌوئي جڏهن پيرن تي پاڻي وڌائين، تہ دانهن نڪري ويس. ڦٽن تي پاڻي پوڻ سان هن ائين محسوس ڪيو تہ ڄڻ انهن جاين تي ڪنهن ٻرندڙ اماڙي رکي هجيس. رڙ نڪري ويس، "ابوءِ ڙي!"

جمن مسجد جو در کليل ڏسي پڇيو، ”چيو بہ انسانن تہ در بند رکندا ڪريو. بي زبان جانورن کي ڪهڙو پتو تہ هي پاڪ جاءِ آهي.“ هو وڌيو، قميص جي مٿين کيسي مان ماچيس ڪڍي ڏيئي کي روشن ڪيائين.

”اڙي ڪير آ؟“ جمن ڪان ڏالهن لڪري وئي. پڪندي چيائين ”ڪو مسافر ٿو ڏسجي پر هن طرف ڪيئن؟ ڪو ڀلجي آيل ٿو نظر اچي.“

هو اڳتي وڌيو، مسافر جي ڀالهن تي هٿ رکيائين. ”اڙي هن کي بخار آهي“، هو چئڻ ۾ پڪڻ لڳو. نيم بيهوش مسافر هٿن جي ڇهاءَ تي اکيون کوليون. ”پاڻي“، هن جي ٿوٿ زبان مان آواز نڪتو ۽ وري کهل وٺي ويس.

جمن مسجد مان لڪري سڌو گهر ويو. دلي جي پاڻيءَ مان لوٽو ڀريائين. اسٽيل جو گلاس دريءَ مان کنيائين ۽ مسجد ڏالهن تڪڙو وڃڻ لڳو. ويندي ويندي عيسي، يعقوب ۽ شمن کي سڏيندو ويو ۽ چوندو وين تہ جلدي مسجد ۾ اچن.

ٿڌي پاڻيءَ جي چنڊن مسافر جو من سڌير ڪيو. هن اکيون کوليون. پاڻيءَ جي ٻن ڍُڪن ان جي من جي مانداڻي ڪنهن حد تائين دور ڪري ڇڏي. ان دوران عيسو، يعقوب ۽ شمن بہ اچي مسجد ۾ پهتا ۽ جمن ڏالهن سوالي انداز ۾ ڏسڻ لڳا.

جمن چيو ”ڪو مسافر ٿو ڏسجي، ٿڪل ۽ ماندو. شايد بکيو بہ هجي. يار ڪنهن وٽ ڪجهہ تيار هجي تہ کڻي اچو.“

يعقوب ويو ۽ چانور کير کڻي آيو. مسافر ماني کاڌي تہ چڻ اکيون کلي ويس. چئن ڏينهن ۾ هن پيٽ ڀري ڪجهہ بہ نہ کاڌو هو.

جمن وڃي بانگ ڏني. مسافر سميت سڀني وضو ساري لڳا. ان وچ ۾ رفيق بہ اچي پهتو. سڀني گڏجي سومهڻيءَ جي نماز ادا ڪئي. دعا گهرڻ بعد سڀ اچي مسافر جي پرسان وينا ۽ لڳس حال احوال وٺڻ. ضروري خيرعافيت بعد مسافر ٻڌايو تہ هو ڳوٺان ويهڙ وڃڻ لاءِ نڪتو هو، پر رستو ڀلجي هو اتي اچي پهتو هو. ڳوٺاڻن سمجهيو تہ مسافر سچ نہ پيو ڳالهائي. ويهڙ ۽ ويهڙ طرف ويندڙ رستو اتان ڪافي پري هو. ماڻهو ڪيترو بہ ڀلجي پر هو رستي کان پل ۾ ايترو تہ دور نہ پيو وڃي سگهي. جمن مسافر کي چيو تہ هو بي فڪرو ٿي ٻہ ٽي ڏينهن آرام ڪري، بخار ۽ ٿڪ گهٽ ٿيڻ بعد هو سندس ويهڙ پهچائڻ جو بندوبست ڪندا.

رفيق، جنهن ڏوڪريءَ مان ميٽرڪ پاس ڪئي هئي، سو ڳوٺ ۾ درزڪي ڪم سان گڏ هلڪي ڦلڪي حڪمت بہ ڪندو هو. هو گهر ويو ۽ وڃي بہ ايسپرين جون ٽڪيون کڻي آيو. مهمان کي مسجد ۾ ئي هنڌ وڇائي ڏنو ويو. رفيق کيس ٽڪيون ڏئي موڪلائي وڃي گهر پيڙو ٿيو. ايسپرين جادوءَ جو ڪم ڪيو. ان جي ڏئڻ سان مسافر جي ٿڪاوٽ دور ٿي ويئي ۽ لڳڻ ۾ جيڪي ڇڪ هئي پيا، سي بند ٿي ويا.

مسافر ساري رات بيخبر ستو پيو هو. دوا ڪري بخار به هٽي ويو هئس. سندس اک ان وقت کلي جنهن وقت جمن صبح جي بانگ ڏئي رهيو هو. هو اٿيو، ڳوٺ کان ٻري ضروري ڪمن کان واندو ٿي، وضو ساري جماعت سان نماز ادا ڪيائين. ڳوٺاڻن ڏٺو ته نماز پڙهڻ بعد جنهن وقت جمن دعا ٻه چيو ”سڄڻ به رکندين لاڄون به رکندين منهنجا مولا“ ته مسافر جي اکين مان ڳوڙها ڳڙي پيا. سڀني سمجهيو ته هو ويچارو مصيبت جو ماريو هو.

مائي جنت، جا مسافر جي اچڻ کان واقف نه هئي، سا جڏهن مسجد جي وٽ کان اچي لنگهي ته سندس ڪنن تي قرآن مجيد جي پڙهڻ جو آواز پيو. اهو وقت ته هو ڳوٺاڻن جي ڪم تي هجڻ جو. پٺ وٽان بيهي اندر ڏٺائين ته هڪ ڌاريو ماڻهو ڪي رحل تي قرآن مجيد رکي پڙهندي ڏٺائين. هو پڙهي به رهيو هو ۽ روئي به رهيو هو.

رفيق مسافر کي جنهن وقت چانهه ڏيڻ ويو ته ان جي نظر وڃي مسافر جي پيرن تي پيئي. ڦٽ ڏسي هو تڪڙو گهر موٽي آيو ۽ دلي جي ڍڪڻي ۾ مکڻ وجهي ان ۾ زنڪ ۽ بورڪ گڏي آڻي ڏنائين. مسافر کي چيائينس ته ڏينهن ۾ ٻه دفعا لائي.

مسافر کي ڳوٺ ۾ هفتو ٿي ويو هو. هڪ ٻه دفعو بيدليو وڃڻ لاءِ چيو به هئائين، پر ڳوٺاڻن نه ڇڏيس. وقت گذارڻ لاءِ مسافر جنهن پنهن جو ناالو نبي بخش ٻڌايو هو، سو ٻارن کي قرآن مجيد جي تعليم ڏيڻ لڳو. آهستي آهستي اذان ڏيڻ ۽ نماز پڙهائڻ به شروع ڪيائين. مسجد کي ٻهاري سهاري صاف پڻ رکڻ لڳو. هاڻي هو نبي بخش جي بجاءِ ملا نبي بخش سڏجڻ لڳو. ڳوٺ ۾ ملا جي شرافت ۽ عبادت جو ذڪر گهرن ۾ اڪثر ٿيندو هو. ڪن ماڻهن کيس دعا گهرڻ وقت يا تلاوت ڪرڻ وقت روئيندي به ڏٺو هو.

پوڙهي جنت، جنهن جو گذر سفر اڪيلي سينهن ۽ زمين جي هڪ ٻاري تي هو، تنهن کي ڪاهاري ڌڪ لڳو، جڏهن لڳاتار ٽي ويلا سنديس سينهن والڪ نه وجهڻ ڏٺو. رن زال، جنهن جو والي وارث ٻارهن ورهين جي عمر واري پوٽي کان سواءِ ٻيو ڪوبه نه هو، ڳوڙها ڳاڙيندي رنو لاهي اچي ملا نبي بخش جي پيرن تي رکيو ۽ چيائين، ”سلان! مون رن زال ۽ منهنجي يتيم پوٽي جو گذر سفر هڪ سينهن تي آهي، سا به ڪتر تي پئي آهي، ڪنهن کي ويجهو اچڻ نه ٿي ڏئي مهرباني ڪري ڪو تعويذ لکي ڏي.“

ملا حيراني مان کيس ڏٺو ۽ چيائين، ”امان! مان گنهگار عيبدار ماڻهو آهيان. منهنجي دعا ڇا ڪندي؟“

”پيرا پني وڃي لڳندا. ابا! تون دعا ته ڪر.“ مائيءَ وراڻيو.

نبي بخش پني چنڪي تي ’بسم الله‘ لکي مائيءَ کي ڏئي ۽ چيائينس، ته وڃي سينهن جي سڄي سڱ ۾ ٻڌ. مائي ائين ڪيو. ان ئي ڏينهن مائي کير سان ڇُلڪندڙ ٻالٽي ڏهي آئي.

ملا جو ناالو وڃي ويو. سندس دعا به ڏاڍي اثرائتي هئي. اهو جمن واهڻ ته ڇڏيو، اوريان پريان جا ماڻهو به وٽس اچڻ لڳا. فصل مان واندا ٿي ڳوٺاڻن ملا کي هڪ جهوپڙي ناهي

ڏلي جنهن ۾ ڪٽون، ٻه موڙا، دلو پاڻيءَ جو ۽ گلاس رکي ڏنائونس. هاڻي ڳوٺاڻن جي واندڪائي جو وقت ملا لبي بخش جي اوطاق ۾ گذرڻ لڳو.

هڪ ڏينهن رفيق، ملا وٽ اڪيلائپ ۾ لنگهي آيو، چيائينس، ”سائين! ٻين جا ڪم ته ڪرين ٿو، ٻيلي منهنجو به ٻيڙو تار.“

لبي بخش تعجب مان ڪيس ڏسڻ لڳو. رفيق چيس، ”سائين! مان بي.اي جي پرائيويٽ طور تياري ڪئي آهي. محنت به ڪافي ڪئي اٿم. هاڻي تون ڪو تعويذ لکي ڏي ته ڏوري ۾ ٻڌان.“

لبي بخش ڪلي وينو ۽ تعويذ لکي ڏنائينس. گهر پهتو ته رفيق کي ياد آيو ته انگريزي ٽيڪسٽ جو ڪتاب ته هو ملا وٽ وساري آيو هو. ساڳين پيرن موٽيو. ڏٺائين ته ملا ڪتاب ۾ منهن وجهي ويٺو پڙهيو. سمجهيائين ته تصويرون ڏسندو هوندو پر جڏهن ڪيس ورق ورائيندي ۽ پڙهندي ڏٺائين ته وڃي پڇيائينس، ”ملا! انگريزي ڄاڻين ڇا؟“

”مان بي.اي فرسٽ ڊويزن ۾ پاس ڪئي آهي.“ ان ڏينهن رفيق کي ٽيوٽر مليو.

رفيق جا امتحان ويجها آيا. هن پوري طرح تياري ڪئي هئي. هو نوڪري مان وچ ايڊميشن سلپ به وٺي آيو هو. ٽن ڏينهن بعد کيس لاڙڪاڻي سينٽر ۾ امتحان ڏيڻو هو. ملا لبي بخش اهي ٽي ڏينهن ڏاڍو بي قرار رهيو. ٽئين ڏينهن تي هن رفيق سان ڪلاڪ کن ڪن جون ڳالهيون ڪيون. لاڙڪاڻي وڃڻ وقت ان کي هڪ چٺي ڏنائين ۽ چيائين ته جي اهو ماڻهو جنهن لاءِ چٺي لکي وٺي آهي منهان منون نه ملئي، ته چٺي ٻئي ڪنهن کي نه ڏجانءِ، واپس کڻي اچجانءِ.“

امتحان پورا ٿيا. موٽڻ وقت رفيق سان ٻه ٻيا ماڻهو به ساڻ هئا. هڪ سٺ پنجهٺ ورهين جو پوڙهو ۽ ٻيو ٻارهن ورهين جو ڇوڪرو. انهن کي پري کان ايندو ڏسي لبي بخش جهوپڙيءَ مان نڪري انهن ڏانهن ڊوڙ پاتي. پوڙهي جي پيرن کي ڇهي ڀاڪر پائي وچي ڇوڪري کي کنيائين. ڇاتيءَ لائي ٻنهي ڳلن تان چميون وٺي آهستگي سان چيائين، ”پٽ زمان!“

”بابا سائين!“ زمان هيالو ڦٽي رڙ ڪندي چيو.

محمد شريف هڪ سٺو تپيدار لکيو ويندو هو. جهڙو هيو ڪم تي سوار اهڙو هو ڳالهائڻ ۾ مٺو. وهنوار ۾ به سٺون سڏو هو. سندس آفيسر منجهانئس راضي هوندا هئا ته ڪاتيدار به. تپي ۾ لڪرلدو هو ته سندس ديرو ڪنهن وڏي آفيسر جي منزل کان گهٽ ڏک ڪانه ڏيندو هو. هن دفعي الائي هن ڇو دير ڪئي هئي. جولاءِ جي پهرين هفتي ۾ ٻي باقي ڏيندڙ محمد شريف کي ٢٨-جولاءِ تي اچا ۾ لک ڪن ڊيل جي بقايا وصول ڪرڻي هئي. ان ڪري پوين تاريخن ۾ تپي ۾ هن هائيدوس مچائي ڏنو هو. وڏو-وڏيري کي به لڪ بخشيو هئائين. اڻيهين تاريخ تائين هڪ لک روڪ وصول ڪري چڪو هو ۽ سوا لک رپين جو وڏيري محمد هاشم جو ڏنل چيڪ سندس کيسي ۾ موجود هو، جنهن تي پهرين آگسٽ جي تاريخ پيل هئي. ۽ ٻي باقي ته جولاءِ جي ٣١-تاريخ تي ڏيڻي هئي! هو ڪرير ڏلي سپروائيزنگ تپيدار کي سندس اوطاق ۾ وڃي مليو. ڪرير ڏلي ڏاڍي دٻ ڪيس.

"تنهنجي ڪري سرڪل بدنام ٿي ٿئي. پين تهدارن ته بي باقي لکي ڏني آهي، توسان ڪهڙي ويڌن آهي؟ ۽ ڏينهن بي باقي ڏيڻ ۾ آهن. ڀلا ته سهين توکي ايا ڪيتري وصولي ڪرڻي آهي؟"

"رئيس وصولي ته پوري ٿي وئي آهي. ۽ لک بقايا هئي، هڪ لک روڪ وصول ڪيو اٿئي، سوا لک جو چيڪ ڪيسي ۾ موجود آهي."

"پوءِ ديرچا جي آهي، لک بي باقي."

"پر رئيس! چيڪ پهرين آگسٽ جو آهي."

"ڪنهن ڏنو آهي چيڪ؟"

"محمد هاشم."

"محمد هاشم زرگر؟"

"ها سائين."

"وڃ، هاڻي ٿي سگر وڃ، وڃي سائس مل. کيس منهنجا سلام وڃي ڏي ۽ چئينس ته رئيس چيو اٿي ته پهرين آگسٽ جو چيڪ ته کيي ۳۱-جولاءِ جو لکي ڏي. پچ پچ، هاڻي ئي گاڏيءَ ۾ چڙهه. سيائي هو ڪراچي ويٺو آهي. اهو ۾ چئجانس ته ان هڪ ڏينهن جي وٿي ڪري تپي، سرڪل، تعلقه سان گڏ ضلعي جي ۾ بدنامي ٿيندي."

"پر هي لک رپيا؟" محمد شريف پڇيو.

"اهي چالان سان گڏ مونوت چڏي وڃ. مان سيائي پئسا ڀاري ڇڏيندس."

"پر سائين ..."

"پر مر ڪي چڏ. مون تي اعتبار ڪولہ اٿي ته پٽي ڪنهن کي وڃي ڏي. پر اهي پئسا سيائي ئي ڀارجن. هن دفعي ڇا ٿيو اٿي. هونءَ ته پئسا مون وٽ ڇڏي ويندو هئين. ڪڏهن هاڻي ۾ ميري ٿي آهي تنهنجي؟"

"سائين، ڪر ٿي ويو، ۳۱-جولاءِ جو چيڪ ملي ويو آهي."

"چيڪ موٽکي ڏي. ڊوڙ وڃي لک رپيا ڀار."

"پئسا اوهان ڪون ڀاريا آهن ڇا؟"

"مان ڀاريان ها پئسا! ڇڏي وڃين ها ته ڀاريان ها. هاڻي ڊوڙ بئنڪ بند ٿين واري هولدي."

"پر سائين پئسا!"

"ڇا جا پئسا، دماغ خراب ڪولہ ٿيو اٿي؟ جوئا ۾ هارايا اٿي ڇا؟"

"سائين سگر وڃڻ وقت چالان ۽ پئسا اوهان وٽ ڇڏي ويو هئس."

"چريو آهين ڇا ڇٽ ڇٽ. پئسا ڪيڏ ڪ ته گهرايانءَ ٿو پوليس کي."

محمد شريف جو ساهه منجهڻ لڳو. اکين اڳيان اولڌهه اچي ويس. دماغ ڏنوڻ لڳس، دور کان آواز ايندي محسوس ڪيائين:"پچ چورا، ڪاٿي وڃي لڪ، جاڻ پوليس ڪيڏ لڳڻ."

رت، رات، ستارا

شبنم گل

هن ڪنڌ مٿي ڪري آپ ڏانهن نهاريو. جون جو پرلڊ سج آسمان تي ڪنهن شعلي جيان چمڪي رهيو هو. سندس ڪپڙا پگهر ۾ شل هئا ۽ اکيون گرميءَ سبب ڳاڙهيون هيس. منجهند جي ان سمي جڏهن پکي پکڻ وڻن جي ٽارين ۾ پناهه وٺندا آهن، سمورا مزدور روڊ تي پٿر ڪٽي رهيا هئا. وريام به انهن مزدورن مان هڪ هو ۽ زندگيءَ جي پيڙا ۾ پيڙجندڙ انهن بدنصيب انسانن مان هڪ هو، جن جو مقدر به سج جي ان ماريندڙ تپش جيان گهايل ڪندڙ هوندو آ... هو ان ڪري محنت ڪري رهيو هو جيئن سندس معصوم ٻارن کي ڪو مٺيو ٽڪر نصيب ٿي سگهي، جيڪي سدائين سڪيءَ مانيءَ تي گذران ڪندا هئا ۽ ڪئين ويلا لنگهڻ ڪاٽيندا هئا. خاص ڪري ڪرفيو جي ڏينهن ۾ سندن حالت رحم جهڙي هوندي هئي. اڪثر جڏهن شهر ۾ وڳوڙ ٿيندو هو ۽ ماڻهن جي چهرن تي موت جهڙي ويراني ڇانئجي ويندي هئي ۽ سندن اکين ۾ خوف ۽ انديشا جاڳي پوندا هئا، تڏهن ويران رستن تي فوجين جي گهرن ٻوٽن جا پڙلاءَ پڌي بک ۾ پاهه. ٿيندي وريام سوچيندو هو ”ڇا بک کان وڌيڪ به دنيا ۾ ڪو ڏک ٿي سگهي ٿو...!“ دنيا ۾ انسان جي بقا جو مسئلو هميشه گنڀير مسئلن مان هڪ رهيو آهي، ان ڪري وريام به پن هنڌن تي ڪم ڪري ان مسئلي کي حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو. هو پائي پائي ڪري پئسا بچائي رکندو هو، ۽ جڏهن به عيد براد جهڙو ڪو موقعو ايندو هو ته پنهنجن ٻارڙن کي نوان ڪپڙا اوڊائيندو هو ۽ سندس گهر مان اوپاريل پٽاٽن بدران پڪل گوشت جي خوشبو ايندي هئي. هو اهو سڀ ان ڪري ڪندو هو جيئن ان اجتماعي خوشيءَ جي موقعي تي پنهنجي ٻارن کي احساس ڪمتريءَ کان بچائي سگهي. ان ڏينهن وريام ڏاڍو اداس ٿي ويندو هو جو ته سندس زال مريم پنهنجن ساڳين ميرن ڪپڙن ۾ ڪم ڪندي وتندي هئي. مريم ۽ سندس سات ڏهن سالن جو هو. انهن سڄن سارن ڏهن سالن ۾ ڏک سک تنيءَ ٿڏيءَ ۾ مريم ساڻس گڏ هئي ۽ هن وريام سان گڏ زندگيءَ جي سختين کي پوکيندي ڪڏهن پڙڪ به ٻاهر نه ڪيڏي هئي. ڪيس ڪڏهن حيرت لڳندي هئي ته مريم آخر ڪهڙي قسم جي عورت آهي جنهن اڄ ڏينهن تائين پنهنجي لاءِ ڪابه فرمائش نه ڪئي هئي. هو ڪم ڪار لاهي جڏهن گهر واپس موٽيو ته سج سڄو ڏينهن ڦهر وسائي افق جي پٺي پار وڃي لڪو هو. هو پنهنجي سوچن ۾ گم گهر جي چائنٺ ٽپي اندر آيو ۽ هٿ منهن ڌوئي اچي کٽ تي ويٺو ته مريم سندس اڏو ماني آڻي رکي. هن جڏهن ماني کائي بس ڪئي ته مريم کيس پاڻيءَ جو گلاس ڏيندي چيو:

"هڪ ڳالھ چوانءِ ڪاوڙبين تہ نہ."

مريم ان وقت ڪنهن معصوم ٻار جيان لڳي رهي هئي.

"ها ها چئہ."

۽ مريم جي وات مان هڪ اکر بہ نہ اڪليو تہ وريام کي ڀوريون ڀيرو مريم جو اهو انداز ڏاڍو اوپرو لڳو.

"مون کي ڪاوڙ ڪڏهن تنهنجي ڳالھ تي ڪاوڙ لڳي آهي ڀلا!"

پنهنجي لهجي ۾ پيار سموئيندي وريام چيو تہ مريم هڪندي ڪالش پڇيو.

"ان ڏينهن پريل جي زال پنهنجي ڏير جي شاديءَ جو سڏ ڏيڻ آئي هئي تہ..."

"ها ها تہ پوءِ چا...؟"

"تہ تو ان کي ستارن وارو ڳاڙهو وڳو ڀريل ڏنو هو...!"

"تون آخر چوڻ چا ٿي چاهين."

وريام ڪجھ سمجهندي، ڪجھ نہ سمجهندي، مريم ڏانهن نهاريو.

"مان... مان چاهيان ٿي تہ... ادا نواز جي شاديءَ تي مان بہ اهڙو ڳاڙهو وڳو پايان."

ائين چئي هن وريام کي اهڙين نظرن سان ڏٺو جن ۾ ڪيترا الديشا اڪل هئا. مريم ڏهن سالن ۾ پهرين فرمائش ڪئي هئي. ڪيڏي اميد، ڪيڏي حسرت اڪل هئي سندس لفظن ۾! وريام کي خوشيءَ سان گڏ هڪ عجيب قسم جو ڏک ٿيڻ لڳو. ڪيڏي نہ دل گهرندي هئي وريام جي تہ هو جڏهن گهر موٽي تہ سهڻا سهڻا رانديڪا سندس هٿن ۾ هجن، جن کي ڏسي خوشين جا اليڪ رانگ منو ۽ زينت جي مک تي لهي اچن... ۽ مريم لاءِ تہ سندس دل چوندي هئي تہ هو دنيا جهان جون خوشيون آڻي سندس قدمن ۾ ڍير ڪري ۽ سندس آهو هر خواب پورو ڪري جيڪي اڪثر سهاڳڻين جي بند اکين ۾ سانجهيءَ شام لهي ايندا آهن. ريشمي ڪپڙا، خوبصورت زيورن ۽ هڪ سندر گهر جا خواب... پر بکايل وجود ۽ غريبن جي اکين ۾ رڳو ماليءَ جا خواب لهندا آهن...

"ها ها چو نہ. مون کي ڪجھ ڏينهن ۾ پئسا ملڻا آهن جيئن ئي پئسا ملندا مان توکي اهو وڳو آڻي ڏيندس."

ائين چئي هو سوچڻ جي اٿاھ سمنڊ ۾ گم ٿي ويو ۽ مريم ڪيس چپ ڏسي اٿان اٿي وئي.

پريل سندس پاڙيسري هو... زندگيءَ جي سکن ۽ آسائشن لاءِ واجهائيندڙ هڪ عام انسان پر اوچتو سندس مالي حالت سڌرڻ لڳي. اڳي جڏهن پريل جي زال سندن گهر ايندي هئي تہ سندس وجود مان پگهر، ٿوم ۽ بصرن جي ملي جلي باس ڪنيو ويندي هئي، هاڻ لوان ۽ ريشمي ڪپڙا پائي سندن گهر ايندي هئي ۽ مريم جو تنيڏڙو گهر سندس وجود مان اٿندڙ اسپورٽيڊ

پرفيومز جي خوشبوءِ سان واسجي ويندو هو. وريام کي خبر هئي ته پريل جي اوچتو مالي حالت سڌرڻ ڪهڙا امڪان هئا. پتريل کيس پنهنجي ڪاروبار ۾ شامل ڪرڻ جا ڏاڍا وس ڪيا هئا پر هو ڪنهن به قيمت تي پنهنجي ضمير جو سودو ڪرڻ لاءِ تيار نه هو. پريل نوجوان نسل کي گمراهيءَ جي راهه ڏانهن وٺي وڃي رهيو هو. اهو سڀ ٿيندي ڏسي ڪيترائي سوال سندس ذهن ۾ اڀري ايندا هئا. آخر هرطرف رڳو مسئلا ئي مسئلا ڇو آهن ۽ انهن مسئلن کان فرار جو طريقو ڇا رڳو نشي ۾ واهرائڻ ئي آهي. هو خودفراموشيءَ جي عالم ۾ پيل هرنوجوان کي ڏولداري پڇندو هو. جواب ۾ سڌائين نشي ڳاڙهيون اکيون کيس گهوربنديون هيون. ڪيڏي نڪهري اولداهي هوندي هئي انهن اکين ۾. اها سموري اونداهي سندس روح جي پاتال ۾ لهي ايندي هئي ۽ جڏهن کيس ڪوبه جواب نه ملندو هو ته هو مايوس ٿي اکيون وڏي ويندو هو.

مريم جي ڀاءُ ڀراز جي شادي به سر تي اچي بيٺي هئي ۽ وريام چاهيو پئي ته هو ڪيئن به ڪري مريم جي اها فرمائش پوري ڪري... ڳاڙهي وڳي ۾ مريم ڪيڏو نه نهندي، هن ڪنڌ ورائي مريم کي ڏٺو، جنهن جي مک تان ڳاڙهاڻ وقت جي ستمظريفيءَ سبب غائب ٿي چڪي هئي. اڄ کان ڏهه سال اڳ هن جڏهن پهريون ڀيرو مريم کي پنهنجي گهر جي اڱڻ ۾ ڏٺو هو ته چنڊ جهڙي سندر چهري جو جمال پسي هو ڪيتريءَ دير تائين بي يقينيءَ جي گمنام وادين ۾ ڀٽڪندو رهيو هو. کيس اهو ڏک ستائڻ لڳو هو ته ڪٿي ڏک ۽ پريشانين جي دوران چنڊ جي حسن کي لٽي نه ڇڏي، پر وقت گذرڻ سان گڏ کيس احساس ٿيو ته هوءَ ڏاڍي سياڻي طبيعت واري هئي، پيار جا فقط ٻه ٻول سندس اکين ۾ خوشين جا ڏيئا جلائي ڇڏيندا هئا. مريم زينت ۽ منوءَ کي سمهاري ڇڏيو هو ۽ پاڻ به سمهي رهي هئي، پر ننڊ جڻ ته وريام جي اکين کان رسي وئي هئي. ستارن وارو ڳاڙهو وڳو سندس دل ۾ ڪنهن ڪنڊي جيان چڀي رهيو هو. آسمان تي ستارا ائين جرڪي رهيا هئا جيئن ڪنهن شوخ حسينه مرڪي مک تي ڪاري ستارن پريل پوتيءَ جو پلئه وڌو هجي. ٽڙيل هير ۾ موتين جي هڪار هئي. هن وٽ ايترا پئسا به نه هئا، جو هو مريم جي فرمائش پوري ڪري سگهي ها. مريم وٽ سمورن زيورن سان چالديءَ جا جهالا ئي وڃي بچيا هئا، اهي به هن مجبور ٿي ڪپائي ڇڏيا هئا. ڪجهه ڏينهن اڳي جڏهن هن مريم جي ڪنن مان جهالا غائب ڏٺا ته حيران ٿي کانئس پڇيو هئائين.

"مريم! تو پنهنجا جهالا ڪاڏي ڪيا."

جواب ۾ هوءَ ٿوريءَ دير لاءِ منجهي پئي هئي، گهڙي رکي هن نظرون جهڪائي چيو هو.

"منوءَ جا ابا! توکي ته خبر آهي ته زينت جي بيماريءَ ۾ ڪيترو پئسو لڳي ويو، گهر کاڻ لاءِ ڪجهه به نه هو ان ڪري مجبور ٿي جهالا ڪپائي ڇڏيم."

لفظ نه هئا جڻ ته تير هئا، جيڪي پنهنجي تمامتر تيزيءَ سميت وريام جي دل ۾ کپي ويا. گوڙهن ۾ پنل آواز ۾ هو رڳو ايترو چئي سگهيو هو:

”تو... تو... ھي چا ڪري ڇڏيو... مان توکي ڪجھ ڏيئي تہ نہ سگھيس... رھندو بہ توکي مائٽن طرفان ڏاج ۾ مليل سمورا زيور ڪپاٽا پنھجي ويا...“

”تہ پوءِ چا ٿي پيو؟ ڀلا مون کي زيور توکان يا ٻچن کان وڌيڪ آھن چا!“

ھوءِ سندس پريشانيءَ تي مرڪي پئي ھئي ان گھڙيءَ وريام کي ائين لڳو ھو ڄڻ مريم جو قد ڪانئس گھڻو اوچو ٿي ويو ھجي. سوچن مان ڇرڪي ھن چوڌاري ڏٺو تہ اھا ڏينھن ٿيڻ ۾ ڪي گھڙيون وڃي باقي بچيون ھيون.

”اڄ بہ ھميشہ جيان خالي ھٿين موٽندس تہ مريم چا سوچيندي“ رکي رکي اھا سوچ کيس پريشانءِ ڪري رھي ھئي. جيئن تيئن ڪري رات وھامي ۽ سج جا سونھري ڪرڻا ڌرتيءَ تي لھي آيا. وريام بہ تيار ٿي گھر کان ٻاھر لڪتو. وڃڻ کان اڳ ھو مريم کي عجيب نظرن سان تڪيندو رھيو. کيس چپ ڏسي مريم پڇيو تہ ”چا ڳالھہ آھي، تون ڪجھ پريشان ٿو ڏسجين. اڳي ٿو رات لنڊ بہ ڪان ڪئي ائي.“

”ھا سڄي رات نہ سمھي سگھيو آھيان.“ وريام ٿڌو ساھ ڀريو.

”چڱو مون کي دير پئي ٿئي.“ ھو دروازي ڏانھن وڌيو.

”وريام!“ مريم کيس سڏيو.

”چا ڳالھہ آھي.“ ھو ويندي بيھي رھيو

جواب ۾ ھوءِ ڪجھ بہ نہ ڪڇي سگھي.

وريام اڳتي وڌي ٻنھي ھٿن سان منھن مٿي ڪيس.

”ايڏي پريشان ڇو آھين.“

”اڄ ڪٿي نہ وڃ، ائين نہ ٿئي تہ وڌيڪ طبيعت خراب ٿي وڃئي.“

”ڪير ٿو چئي تہ طبيعت خراب اٿم.“

”پوءِ پريشان تہ آھين نہ؟“

ان سوال جي جواب ۾ وريام چپ ٿي ويو.

”چڱو، مون کي دير پئي ٿئي. تون پريشان نہ ٿجانءِ، اڄ شايد مان دير سان موٽان.“

ھو کيس آئي ئي پريشان ڇڏي ٻاھر لڪري ويو.

وريام جي وڃڻ کانپوءِ مريم کي ھڪ گھڙي بہ چين نہ آيو ٿي. ٻار اٿيا تہ ھن ٻارن کي ليرن ڪرائي کين قرآن پڙھڻ لاءِ مسجد روانو ڪيو ۽ گھر جي صفائيءَ کي لڳي وئي. وکي رکي سندن نظرن ۾ وريام جو تصور پئي آيو ”جيڪر وکي جو وريام کي نہ چوان ھا...“ ڪيئن ويچاري جو منھن لھي ويو ھو. مان بہ ڪيتري چري آھيان. اھو تہ خيال ئي نہ ڪير تہ ھو ايڏو قيمتي وکو ڪٿان آڻيندو.“

هوءَ رڪي رڪي سوچن ۾ پنهنجي پاڻ تي جڪ ڪائي رهي هئي. الهن ئي سوچن ۾ منجهند ٿي، پوءِ شام ۽ شام ڪانپوءِ جڏهن رات جا ڪارا پاڇا سندس ننڊ ڙي اکڻ تي لهي آيا تہ ڪيس طرح طرح جا وسوسا ستائڻ لڳا. پار الڳ ڪنڊ ۾ ڊلل وينا هئا ۽ مريم در تي ايهي ڪيتري دير ڪان وريام جي واٽ نهاري رهي هئي. هوءَ جڏهن در تي بيهي بيهي ٿڪجي پئي تہ کهڙي ڪن لاءِ اندر هلي آئي. اوچتو در ٻاهران ڪوڙ ٿيو، هوءَ ڊوڙي ٻاهر آئي.

”هي ڇا...!!!“ سندس تاڪ لڳي ويا. وريام جي سيني تي ستارن وارو ڳاڙهو وڳو ستارا ستارا جرڪي رهيو هو، جيڪو هو دڪاندار جي نظرن کي فريب ڏئي تہ لڳائي آيو هو، پر موت ڪان تڳائي نہ سگهيو هو. وريام جيئن ئي وڳو چورائي تڪڙ ۾ روڊ ڪراس ڪري رهيو هو، تہ هڪ تيز رفتار اسڪوٽر سان ٽڪرائي هميشه هميشه لاءِ ڪراس بنجي ويو هو.

ڳنڀل ڪڙا

ضراب حيدر

”ڪاريه ... تون، جيئن هي ڪڙو ڪڙي ۾ ڳنڍي لڳائي رهيو آهين، سچ ته منهنجي دل به تو ساڻ ائين ئي ڳنڍجي وئي آهي.“

سالوتڙيءَ ڪاريءَ کي ان ڪڙي ڏي اشارو ڪندي چيو، جيڪو ڪاريءَ گرم ڪري ڳنڍيو ويٺي.

سالوتڙيءَ ۽ ڪاريءَ جي شادي تازي ٿي هئي. اڄ پهريون دفعو هو ڪاريءَ ساڻ گڏ ڪم تي آئي هئي ۽ ڌوڻ هلائي رهي هئي. سالوتڙي، سانوري، هاڪڙي، وڏيون ڪليون اکيون، ڦوهه جواني ۾ هئي ۽ ڪاريو ڪارو، ٻت ۾ پريل، وار ڪجهه وڏا، مڇون سنهڙيون ۽ ڏاڙهي ڇڊي هئس. هو ڌوتي ۾ منجي تي ويٺو ڪڙا گرم ڪري ڳنڍي رهيو هو.

”سالوتڙي، تون روز مون ساڻ ايندينءَ ڪم تي...؟“ ڪاريءَ ڪڙي کي ڌڪ هڻندي چيو.

”ها... ها ... چريا، ڪاريا، روز سڀ ڄمن ڄائين، تو ساڻ گڏ ڪم تي اينديس ۽ ائين ئي ڌوڻ هلائيندي تو ساڻ مٺڙيون ڳالهيون ڪندي رهنديس ۽ تون ائين ئي ڪڙا گرم ڪري ڳنڍيندو رهجانءِ، جيئن پاڻ ڳنڍيل آهيون، پريت جي ڪڙي ۾.“ هوءَ ٿورو مرڪي، ڪاريءَ ڏانهن ڏٺو، هو به مرڪيو، جنهنڪري سندس سولو ڏند ظاهر ٿي ٿورو چلڪيو.

ڪاريءَ وٽ ڪيترائي پرپاسي جا ڳوٺاڻا، عام ۽ خاص ماڻهو ڪم لاءِ ايندا هئا. ڪو زنجير جو ڪڙو ٺهرائڻ لاءِ ته ڪو ڏاتي جا ڪهڙ تيکا ڪرائڻ لاءِ، ڪو هر، ڪو ڪهاڙي، ڪو ڪوڏر ٺهرائڻ لاءِ. هو شهر جي بازار کان ٻاهر، ڪليل روڊ تي هڪ ڪاڻ جي ٻڪي ساڻ اڏيل ڪوٺڙيءَ ۾ ڪم ڪندو هو. ڪوئلن تي لوهه گرم ڪري ڪيس ٺاهيندو ۽ سنواريندو هو. ڪوئلن کي گرم ڪرڻ ۽ هوا ڏيڻ لاءِ... سالوتڙي ڌوڻ هلائيندي هئي، جنهن جي هيٺ مٽي ٿيڻ ساڻ، هوا ٺلهي لوهه جي نلڪي ساڻ ڪوئلن واري ڳڏ ۾ هيٺان وڃي هئي ۽ ڪوئلا گرم ٿيندا هئا، جن ۾ ڪاريو، لوهه جا اوزار ڳاڙها ڪري هٿوڙن ساڻ ڪُٽي ٺاهيندو ۽ سندن مُنڍ ڪڍندو هو.

صبح جو سوير هو ٻئي ڪم تي ايندا هئا، ۽ شام جو لٽي مهل پنهنجي گهر ورندا هئا. شهر کان ٿورو ئي پريرو هڪ ننڍڙي وسڙهي ۾ رهندا هئا، جتي سندن برادريءَ جا ستَ اٺ گهر

هوندا هئا. سندن جهوپڙي ۽ برادريءَ سان گڏ هڪ ئي لوڙهي ۾ هئي. ڏينهن جو ڪم ڪار لاهي، سڀ برادري وارا ويهي ڪچهريون ڪندا هئا. ڪڏهن ته رات جو دير تائين تاڙيون وڄائي ڀڄن ۽ گيت ڳائيندا هئا. سندن زندگي سُکي ۽ خوش گذرندي هئي: پنهنجيءَ ۾ ئي رَتل هئا.

صبح سان سڀ پنهنجون لاريون ساڻ ڪري ڪم تي هليا ويندا هئا. باقي ڪي پوڙها، پوڙهيون ۽ سمجهه وارا ٻار ئي گهرن ۾ رهجي ويندا هئا، نه ته لاريون ننڍڙا ٻار به ساڻ ڪري پنهنجي مردن سان ڪم تي ويندڙيون هيون. ننڍڙن ٻارن کي ڪپڙي جي جهولي ٻڌي سمهاري ڇڏيندڙيون هيون. يا ته جهول ۾ ئي سمهاري ڏوڻ هلائينديون هيون، يا وري مردن سان هٿ ولرائينديون هيون. ڪڏهن ته هٿوڙا هڻي لوهه سٽينديون هيون. شام جو به چار پئسا ڪمائي وري پنهنجي گهرن ورندا هئا.

ڪاريو به چالنو جوان هو، سو ڪم جو چست ۽ هوشيار ۽ ڪاريگر به سٺو هو. ڀرسان آسپاس جا ماڻهو ڪاريي وٽ ئي ڪم لاءِ ايندا هئا. وري جو سالوتڙي وٽس اچي ڪم تي گڏ ويٺي هوندي هئي، تيئن ماڻهن جي مار ڪاريئي وٽ کٽي هئي.

قسمين قسمين جا ماڻهو وٽس اچي ويهي رهندا هئا ۽ وڻا پڻاڪون هڻندا هئا. ڪوڙ ڪو قصو ڪنيو وينا هوندا هئا. مٿي تي سگريٽ دُڪائي مچون وٽي، تيڏي اک سان سالوتڙي کي تڪيندا هئا. خاص ڪري، مولو، جيڪو ڀرپاسي جي وڏي زميندار رئيس مُراد خان جو ڪمدار هو، سو هڪ ٻه ٻئي ڏينهن، ٻه چار هر، هڪ ٻه ڪهاڙي، ڏاتو ٽيون، ڪو هنڌ ڪا ڪوڏر نيرائڻ لاءِ ڪاريي وٽ ايندو هو، ۽ سارو ڪم ڪار ڪرائي سج لاهي پوءِ اٿندو هو. سندس اک رکو هوندي هئي سالوتڙي ۾.

سالوتڙيءَ به سمجهي ورتو ته هو ڪيس چڱيءَ نظر سان ڪونه ٿو ڏسي. سو اِها ڳالهه ڪاريي سان ڪيائين. پر ڪاريو ويچارو سادڙو، سو اها ڳالهه ئي نه ڪنايائين.

”نه سالوتڙي! اهڙي ڪابه ڳالهه ڪانهي، جي هوندي به ته اسان کي ڇا ڪندو؟ اسين غريب ماڻهو... اسان جو ڪم سان ڪم، روز وڏيري جو ڪم ڪٿي اچي ٿو، پئسا به ڪوڙ ملي ٿا پون. اسان کي ٻيو ڇا گهرجي؟ تون ته منهنجي آهين ته پوءِ وهم نه ڪر!“

هُن سالوتڙيءَ کي سندس شڪايت جو جواب ڏيندي چيو.

”ها... ها ڪاريا. مان ته تنهنجي ئي آهيان. پر مون کي هن کان خوف ٿو ٿئي. تارا ڦوٽاري ٿو تڪي، جڻ ڪچو ڪائي ويندو. وري آهي به وڏيري جو ڪمدار. سو تو کي ته خبر آهي ته ڪمدارن ۽ وڏيرن جي، ته ڪهڙا ۽ ڪيڏا ڪيس ڪندا آهن، اوس پاس جا سمورا وڏيرا، اسان جهڙن غريبن جي لارين کي ڪٽائي يا ويهاري ويٺا آهن.“

ڪاريو ٿورو مُرڪيو، ”تون ته صفا ڪا چري آهين، مان جو تو سان گڏ آهيان. پوءِ به ڊڄين ٿي. ڇڏ ان ڳالهه کي. تون ڏوڻ هلاءِ ته مان هيءَ ڪهاڙي نيپي وٺان.“

هَنَ چمتي سان کهاڙي کڻي، ڪونلن ۾ وڌي، ۽ سانوتڙي سُرڪي ڌوڻ هلائڻ شروع ڪيو.

ٿوري دير ۾ مولوءَ ۽ کهاڙيون ۽ هڪ ڪوڏر کڻي اچي ڪاربي اڳيان اڇلايا "ڪاربه جلدي ڪر نيي ڏي".

ڪاربي کيس چيو "اڃ رکي وڃ ... ڪم گهڻو آهي، سڀاڻي کڻي وڃجانءِ."

"تون جواب ٿو ڏئين؟ وڏيري جو ڪم آهي، جلد ڪر، تيار ڪري ڏي، ضروري گهرجن. مان ويهان ٿو." مولوءَ کيس ڪاوڙ ۾ چيو.

پر ڪاربي کيس ٺپ جواب ڏنو.

مولو ڪاوڙ ۾ هليو ويو، ۽ وڃي وڏيري سان ڳالهه ڪيائين، جنهن جا ڪن اڳ ئي مولوءَ پري چڙهايا هئا.

"وڏيرا سائين! ڪاربي جي زال ته لاهي، اصل پڪل چمون آ."

وڏيرو اڳ ئي آتو هو ته سالوتڙي ڏسي. سو آن وقت ئي مولوءَ کي ساڻ ڪري، جيپ ۾ چڙهي سڌو اچي ڪاربي وٽ لٿو.

"اڙي ڪاربا. اسين سورو ڪم ڏيون توکي ڪرڻ لاءِ ۽ تو اڃ منهنجي ماڻهوءَ کي جواب ڏنو آهي. دماغ خراب اٿئي ڇا؟

هن مچ مروٽي هڪ اک سان سالوتڙيءَ کي ڏسي ورتو. اصل ٺري پيو.

"بابا ڪاربه ائين نه ڪندو ڪر، اسان جي ماڻهن سان. وارو ڪر، اهوڪو ڪم جلد ڪري ڏي."

ڪاربي ٻئي ٻانهون ٻڌي کيس چيو "حاضر وڏيرا، اجهو بس، اوهان جو ڪم ٿو ڪيان."

وڏيري وري هڪ اک سان سانوتڙيءَ کي ڏٺو ۽ جيپ ۾ چڙهي هليو ويو. ويندي ويندي مولوءَ کي چئي ويو.

"ڪم ڪرائي سيکهو بنگلي تي اچ."

مولو ڪم ڪرائي سيکهو بنگلي تي پهتو ۽ هٿ ٻڌي وڏيري کي چيائين

"حڪم وڏيرا سائين."

"ويهه آرام سان ڳالهه ٻڌ... ڪاربي جي زال ته اصل مکڻ آهي. هن جوءِ ۾ ته ڪا اهڙي ڏٺي نه سڻي. اصل بي قرار ڪري وڌو اٿائين، ڪجهه ڪر مولو."

مولوءَ مچ وٽيندي چيو "سائين رڳو حڪم ڪيو، اجهو اڄ سڀاڻ توهان وٽ هوندي."

وڏيري کيس چيو "پر سو ڪيئن؟"

مولو چيو: "سائين رڳو حڪم ته ڪيو، پوءِ ڏسو هن ٻندي جا ڪم!"

وڏيري سگريٽ جو سوٽو هنيو ۽ مولوءَ کي چيائين:

"توکي موڪل آهي، اڄ يا سڀاڻ سانوتڙي مولوٽ هجي..."

”حاضر سائين، رکو ٻہ چار ماڻهو ۽ گاڏي گهرجي.“

وڏيري مسڪرائي چيو ”توکي موڪل آهي.“

ٻئي ڏينهن ڪاريو ۽ سالوتڙي ڪم لاهي، لئي مهل، وڏو روڊ وٺي ڳالهيون ڪندا گهر وري رهيا هئا.

سامهون ايندڙ وڏيرڪي جيپ ڏسي، ٻنهي روڊ جو پاسو ورتو. ڪاريو اڳيان ٿيو ۽ سالوتڙي سندس پويان... ايتري ۾ هڪ ٻڪ مان ڪجهہ همراهن لئين جو وسڪارو ڪاريي تي ڪيو. هٿي سندس مغزئي ڏاري وڌائون. ڪاريو رت ۾ رلنڳجي روڊ تي ڪري پيو ۽ سالوتڙي جون ڪيهون هنوڙا ٻنجي ڪاريي جي ذهن تي وسنديون رهيون. هن رت ۾ رڱيل مٽي تي هٿ ڏ ٿي اٿڻ چاهيون، پر گهوماٽي کائي اچي روڊ تي ٺهڪو ڪيائين، ۽ شام رات جو روپ مٽائي سورج جي ليٽڻ تي پنهنجا اولداها هٿ ڦهلائي ڇڏيا.

”سڀ کان وڏو بيوقوف اهو شخص آهي، جو مستقل فتني کي جاڳائي، ۽ جيڪو ڪم آسانيءَ سان ٿي سگهي، ان جي نوبت لڙائيءَ جهڳڙي تائين پهچائي، پنهنجيءَ گهٽيءَ قوت تي اعتماد ڪري دشمن سان هرو ڀرو وڙهڻ جو ارادو ڪري، جو تہ ڪٿي ’ترياق‘ موجود هجي، پر انهيءَ جي اميد تي رؤ ڪري ’زهر‘ نہ کائڻ گهرجي.“ — سقراط

انسان ۽ زندگي

’سيريز-٣‘

’انشائيہ‘ حبيب الله صديقي

هاڻ سوال ھي ٿو ٿئي ته مون جيڪا حقيقت خواب ۾ معلوم ڪئي ته جنهن کي مان برقعي ۾ ويڙهيل ڪا حسين ۽ جميل عورت سمجهي، سنڌس لاءِ سئنيما جي ٽڪيٽ وٺي ورتي، سا دراصل ڪاٺ جي بي جان گهوڙي يا صليب هئي ۽ ٻيءَ اها آفيسري، جيڪا مون حاصل ڪرڻ ٿي چاهي، سا واقعي بي سود ثابت ٿي، وقت گذرڻ بعد اهو ڪچو ڪاتو ٽي بند ٿي ويو ۽ جيڪي چوانڊجي آفيسر ٿيا هئا، سي ”بئڪ ٽو دي پويلين“ يا ”ساڳي مالي ساڳيا سان“ جي مصداق ٿي ويا، سا حقيقت ڪنهن واشگاف ڪئي؟

الهيءَ سوال جي جواب هٿ ڪرڻ لاءِ ڪئين ڪتاب پڙهيم. عالمن ۽ استادن سان گفتگو ڪيم، پنهنجي ذهن کي ڏونڌاڙيم، پر جواب ندارد!

اسان مشرقي ماڻهو گهڻو تڻو وسوسائي ۽ اڻ ڏٺي تي اعتبار ڪرڻ وارا هوندا آهيون، پر مغربي لوڪ جيستائين ڪا ڳالهه تجربي، مشاهدي ۽ چڪاس سان ثابت نه ڪن، تيستائين نه اهڙي ڳالهه ظاهر ڪن ۽ نه الهيءَ تي اعتبار ڪن. تن ڏينهن ۾ هڪ آمريڪي ماهر ”علم الانسان“ ڊاڪٽر جان هانيمن پنهنجي تحقيقي سلسلي ۾ اسان جي ڳوٺ ”ڀاٽ“ ۾ مقيم هو ۽ مون کي سندس ترجمان طور اڪثر سندس قريب رهڻ ۽ مختلف موضوعن تي سائنس بحث مباحثو ڪرڻ جا وافر موقعا ميسر هئا. مون ڪالهه ”خواب“ جي موضوع تي گهڻا سوال ڪيا، جن سان منهنجي معلومات ۾ ڪافي اضافو ٿيو ۽ مشرقي سوچ جو انداز مغربي طرز سان هم آهنگ به ٿيو، ليڪن ”خواب“ جي حقيقت معلوم نه ٿي سگهي. بعد ۾ ڊاڪٽر جان هانيمن آمريڪا مان مون کي پنهنجو لکيل ڪتاب ”انسان جي دنيا“ (The World of Man) ٽپال رستي ڏياري موڪليو. صفحن ١٨٨ ۽ ١٩٥ ۾ سلهون پيل هيون. صفحي ١٩٥ تي ”خواب“ سان تعلق رکندڙ مواد هن طرح ڏنل هو:

”سنہ ١٨٩٥ع ۾ جڏهن سگمن فرائيڊ (Sigmund Frued) تجزيہءِ نفس (Psychoanalysis) ذريعي ”ارما“ (Irma) جو علاج ڪري رهيو هو، تڏهن هن خواب لڌو ته ڪنهن پارٽيءَ ۾ ”ارما“ سان مليو آهي ۽ کيس چوي ٿو، ته ”تنهنجي جلد صحتياب نہ

ٿين جو مون کي ڏک آهي.“ ”ارما“ کيس ٻڌائي ٿي ته ”مون کي غلط انجيڪشن لڳڻ سبب انفيڪشن ٿي پئي آهي.“ ”فرائڊ“ ”اوٽو“ (Otto) جي ساٿي لاپرواهيءَ سان اها انجيڪشن هنئين هئي.

”فرائڊ سوچيو ته هي خواب هُن انهن ڏينهن ۾ ڏٺو جڏهن هُو ”ارما“ جي جلد صحتياب نه ٿيڻ سبب ڳڻتيءَ ۾ هو، سو هن خواب جو تجزيو ڪرڻ شروع ڪيو. جڏهن هن خواب جي معنيٰ هُن تي ظاهر ٿي، ته سندس سموريون خواهشون پوريون ٿي ويون. مثال طور انهيءَ خواب هن جي اها ڳڻتي دور ڪري ڇڏي ته هو ”ارما“ جي جلد صحتياب نه ٿيڻ لاءِ ذميوار هو، ۽ خوف هوس ته ”اوٽو“ انهيءَ ڳالهه تي مٿس ٺوڪون ڪندو.“

پڻ اهڙن ڪامياب تعبيرن يا تجزين ڪرڻ بعد ”فرائڊ“ انهيءَ نتيجي تي پهتو ته ”خواب، خواهش جي تڪميل ڪن ٿا.“

بعد ۾ هن پنهنجي انهيءَ ايجاد ڪيل متي ڪي علاج معالجي ۾ استعمال ڪيو. اڄ ڏينهن تائين ”تجزيءِ نفس“ (Psycho-analysis) يا مريض جي خوابن ذريعي سندس ان چاتل خواهش جو پتو لڳائڻ ۽ انهيءَ مان سندس بيماريءَ جو اصلي ڪارڻ معلوم ڪرڻ جو طريقو رائج آهي.

مون کي ياد اچي ويو ته پاڻ ۾ هن يعني ”ڊاڪٽر جان“ مونکي ٻڌايو هو ته سائڪو انيليسز (Psycho-analysis) يا ”تجزيءِ نفس“ جو طريقو هن ريت آهي ته مريض هڪ لوٽ بوڪ ۽ پين يا پينسل رات جو مٿن ڪان رکي سمهندو ڪري ۽ سجاڳ ٿيڻ شرط جيڪو خواب رات جو ڏٺو هجائين سو لکي ڇڏي. بعد ۾ ڊاڪٽر انهن خوابن جي سلسلن ۽ ڪڙين کي پاڻ ۾ ملائي مريض جي اصل تڪليف کي وڃي ڳالهي ڪان جهليندو.

وري صفحه ٨١٨ تي پڙهيم ته اتي جيڪي لکيل هو انهيءَ جو حاصل مطلب هيءُ هو ته ”سگمن فرائڊ“ (Sigmund Frued) ۽ ”ڪارل ينگ“ (Carl Jung) جي نظريي مطابق ”هر فرد جائي ڄم پنهنجي نسل جي گذريل پيڙهين مان پنهنجي خيال جا لاڙا ورثي ۾ وٺي دنيا ۾ اچي ٿو.“ ”ينگ“ (Jung) ته انهيءَ نظريي کي انهيءَ حد تائين کڻي ويو آهي جو سندس راءِ آهي ته ”انسان لاشعوري طور تي انهيءَ ”ورثي“ کي پنهنجي ”ماقبل انساني-ارتقا“ جي نسل تائين حاصل ڪندو رهي ٿو.“ هن جي خيال مطابق اهو ”ورثو“ انهيءَ جي قابل آهي جو عملي برتاءَ تي حاوي ٿي وڃي- ۽ خاص طور تي ”خوابن“ ۽ ”لوڪ ادب“ ۾ پنهنجو اظهار ڪري ٿو...“

هن جي چوڻ مطابق ”انهيءَ سبب دنيا جي هڪ ڪنڊ کان ٻيءَ ڪنڊ تائين ماڻهو ساڳئي قسم جا ”خواب“ ڏسن ٿا- تاهم ”فرائڊ“ ۽ ”ينگ“ جي هن نظريي جي حمايت ۾

ڪا ثابتي نہ ملي سگھي آهي... تنهنڪري "علم حياتيات" جا ماهر هن نظريي کي سنجيدگيءَ سان اکيني وڌائڻ کي بيسود سمجهن ٿا."

خير اها تہ ڳالهہ ٿي ڊاڪٽر "جان هاني من" جي ڪتاب "انسان جي دنيا" ۾ ڏلل بي الف خبر جي، پر "خواب" ۽ آنجي حقيقت تي تحقيق بابت "فرائڊ" جي حوالي سان هڪ ٻئي ڪتاب ۾ پڻ دلچسپ معلومات ڏني وئي آهي. مائيڪل بيزلي (Mitchell Beazley) جي "اٽلس آف دي باڊي اينڊ مائينڊ" ۾ صفحہ ١١١ تي ڄاڻايل آهي تہ "تجزيءِ نفس" (Psycho-analysis) جي باليءَ "سگمن فرائڊ" کي يقين هو تہ خوابن ۾ بي تڪيون ۽ اڪثر جنسياتي يا پاراٺيون خواهشون ظاهر ٿين ٿيون، جيڪي لازمي طرح روزمره جي زندگيءَ ۾ دٻيل رهن ٿيون ۽ اهي خود خواب ڏسندڙ شخصيتن لاءِ اهڙيون تہ قابل نفرت ٿين ٿيون جو خواب ۾ بہ صرف اشارن (Symbols) ۽ نشانين جي صورت ۾ ظاهر ٿين ٿيون."

ساڳئي ڪتاب ۾ ٻئي هنڌ ڄاڻايل آهي تہ "ويانا" جي ماهر تنتي سرشتي (Neurologist) "سگمن فرائڊ" (Sigmund Frued) (١٨٥٦-١٩٣٩ع) ۽ "سئٽزرلينڊ" جي ماهر نفسيات "ڪارل ينگ" (Carl Jung) (١٨٧٥-١٩٦١ع) جي اڳيان هڪ خواب تعبير واسطي بيان ڪيو ويو. خواب هيءُ هو تہ هڪ نوجوان ڏسي ٿو تہ هو پنهنجي ماءُ ۽ ڀيڻ سان گڏ هڪ ڏاڪڻ چڙهي رهيو آهي- جڏهن چوٽيءَ تي پهچي ٿو تہ هن کي پتايو وڃي ٿو تہ سندس ڀيڻ کي ٻار ڄمڻ وارو آهي!

ٻنهي ماهرن خواب جو هي تعبير ڪيو تہ نوجوان جي ذهن ۾ پنهنجي ماءُ ۽ ڀيڻ لاءِ دٻيل جنسياتي خواهش موجود آهي، جنهن جو لاشعوري اظهار خواب رستي ٿيو، جنهن ۾ ماءُ، ڀيڻ ڏاڪڻ ۽ ٻار جي ڄمڻ جي اميد اشارن ۽ نشانين (Symbols) طور ڏسڻ ۾ آيا."

بهرحال، سندن نظريہ کي عالمن قبول نہ ڪيو آهي..... جيتوڻيڪ "ڪارل ينگ"، جيڪو "فرائڊ" جو پوئلڳ ۽ خود پنهنجي هڪ الڳ تجزيئہ نفس جي مڪتبہ فڪر جو باني آهي، سو چوي ٿو تہ:-

"خواب" ذهن جي اعليٰ زاوين (Aspects) کي پڻ ظاهر ڪن ٿا ۽ اڪثر خواب ڏسندڙ کي معقول رهنمائي ۽ سهڻي صلاح فراهم ڪن ٿا: دراصل "سگمن فرائڊ" جي "تجزيئہ نفس" جي ٿيوري يا متي جو بنياد ڊاڪٽر بروئر جي طرفان ٨٢-١٨٨٠ع دوران ڪيل الهيءَ تحقيق تي رکيل هو تہ "مرض جي هر نفسياتي علامت جو مريض جي گذريل زندگيءَ سان بيحد گهرو تعلق هولدو آهي" ان زماني ۾ هسٽريا (Hystria) ۽ "حاوي وهم" جي مرض (Obsessional neurosis) تي تحقيق ٿيي رهي هئي، جنهن ۾ "فرائڊ" پڻ مشغول هو. هن لاشعور (Subconscience) جا اهڙا راز معلوم ڪيا، جو پهريائين تہ خود بہ ششدر ٿي ويو، ليڪن ساڳين ڳالهين جي بار بار

مشاهدن ڪرڻ بعد هو انهن جو قائل ٿيو. بعد ۾ هن معلوم ڪيو ته ”لاشعور“ ۽ ”قبل شعور“ ۾ ڪهڙو فرق آهي. ڪيس اهو پڻ معلوم ٿيو ته شعور ۽ لاشعور جي وچ ۾ هڪ ”روڪ“ يا ”سينسرشپ“ جو نظام رکيل آهي، جيڪو ”لاشعور“ جي ڳالهين کي ”شعور“ اندر داخل ٿيڻ کان روڪي ٿو. هن خوابن جي تعبير کي پنهنجي طريقي (تجزيئه نفس) ۾ بيحد اهميت ڏني. هن ڪم-عمر سائنسدان ڪم از ڪم اهو ڪمال ڪري ڏيکاريو جو ”خوابن“ جي ”لاشعوري مطلب“ کي سمجهڻ جو طريقو معلوم ڪيائين. ”فرائڊ“ ”خوابن“ جي ساخت ۽ انهن جي ”تعبير“ جو طريقو هن ريت بيان ڪري ٿو ته ”ذهن جي مصروفيتن سبب رات جو سمهڻ وقت خيالن جو هڪ سلسلو شروع ٿي وڃي ٿو، ۽ اهو سلسلو دراز ٿيندو وڃي ٿو. جيڪڏهن ڪو خاص واقعو پيش آيو آهي ته بار بار انهيءَ جو خيال ايندو رهي ٿو ورنه خيالات هيڏي هوڏي ڀٽڪندا رهن ٿا، تان ته ”ننڊ“ اچيو وڃي. ليڪن ”ننڊ“ ۾ به هيءَ سرگرمي خيالن جي هڪ ڏاڍلي سلسلي جي صورت ۾ جاري رهي ٿي، ۽ جڏهن اهي ”خيال“ ڪنهن ”لاشعوري خيال“ سان ”تعلق“ قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃن ٿا. [ڇاڪاڻ ته انسان جو ذهن ماضيءَ ڏانهن زياده رغبت رکي ٿو ۽ لاشعور گذريل واقعات جي فلمن جو ”اسٽور روم“ آهي،] تڏهن اهو ”لاشعوري خيال“ انهن شعوري خيالن جي قوت سان تازگي حاصل ڪري شعور ۾ داخل ٿيڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ليڪن ”سينسر“ کان بچڻ لاءِ ضروري آهي ته هو ڪو اهڙو ويس مٽائي جو سڃاڻپ مشڪل ٿي پوي، تنهنڪري عموماً اهو (لاشعوري خيال) ذهن ۾ آيل خيالن جو ويس اختيار ڪندو آهي ۽ ”سينسر“ انهيءَ کي ذهن جو ئي ڪو واقعو سمجهي ”شعور“ ۾ وڃڻ جي اجازت ڏيو ڇڏي. جڏهن ”لاشعوري خيال“ پنهنجي انهيءَ چال ۾ ڪامياب ٿي ويندو آهي ته ”معطل شعور“ ۾ پنهنجي تسڪين حاصل ڪرڻ لاءِ ”خواب“ جي صورت اختيار ڪندو آهي.“*

هاڻي اوهين پاڻ انصاف ڪريو ته ”فرائڊ“ صاحب جي مٿين بيان ڪيل ”خواب“ جي حقيقت سان مٿينجي بيان ڪيل خواب جو ڪو تعلق ٿي سگهي ٿو؟ آفيسر ٿيڻ جو خيال ته ڪٿي ذهن جو به مون کي هو، ۽ ”لاشعور“ ۾ پڻ ضرور محفوظ ٿيو هوندو، ليڪن ”مستقبل“ ۾ اَن جو جيڪو حشر ٿيڻ وارو هو، ان جو اڳواٽ اطلاع اهڙي عجيب انداز ۾ ڪيئن ممڪن ٿي سگهيو؟ ”سائنسدان“ حضرات انهي باري ۾ ڪهڙي راءِ رکن ٿا؟

جديد دور جا مقبول ترين نظريا پڻ تجزيءِ نفس جي نظريي سان متفق آهن ته خوابن کي هڪ مرڪزي حيثيت حاصل آهي، جنهن مطابق اهي ذهني ڪارروائين (Mental Processes) کي صحيح طريقي سان هلائن ٿا ۽ فرد جي ”اندر واري دنيا“ کي ”ٻاهرئين دنيا“ سان هم آهنگ ڪن ٿا.

---

* ”فرائڊ اور لاشعور“، مصنف ايم-اي- مشتاق، مجلس ترقي ادب لاهور، صفحو ٥٣

هڪ نظريو آهي جنهن کي ”ريهرسل وارو نظريو“ ڪري چون ٿا. اهي نظريي مطابق ”خواب“ هڪ ”موقع“ فراهم ڪن ٿا، جنهن مان پيدائشي طرز عمل جي اصولن جهڙوڪ ويڙهه يا شڪار ڪرڻ، ڀاڄ يا فرار اختيار ڪرڻ ۽ جنسي ميل ميلاپ ڪرڻ جي ”ريهرسل“ ٿئي ٿي.

ٻيو هڪ نظريو ”ڪمپيوٽر جي مشابهت“ وارو آهي، جنهن مطابق ”خوابن“ ذريعي ذهني ڪارگذارين جي ”ڇنڊڇاڻ“ ۽ دفتر داخل ٿيڻ جي ڪارروائي ٿيندي رهي ٿي، جيڪا روزمره ٿيندڙ واقعن کي جذب ڪرڻ لاءِ ضروري آهي.

خواب جي ڪيفيت کان علاوه ننڊ جو سائنسي مطالعو ڪيو پيو وڃي، جنهن تحت خوابن جي تجربيگاهه ۾ معمول کي هڪ بند-آواز يا سائونڊ پروف ڪمري ۾ سمهاريو ويندو آهي ۽ سندس دماغ جي جزن يا سيلس (Cells) جي برقي چُرپر ۾ ٿيندڙ تبديلين کي اليڪٽروڊس (Electrodes) جي ذريعي جاچيو يا مانيٽر (Monitor) ڪيو ويندو آهي، جيڪي سندس کوپڙيءَ جي مختلف حصن سان اٽڪيل هوندا آهن. انهن تبديلين کي لهرن جي شڪلين ۾ هڪ متحرڪ ڪاغذ تي نقش ۽ رڪارڊ ڪيو ويندو آهي، جنهن کي اليڪٽرو اينسي فيلو گرام يا اي-اِي-جي (EEG) چوندا آهن.

ننڊ جا چار مرحلا يا اسٽيجز آهن، انهن مان هرهڪ مرحلي تي مخصوص (EEG) نهن ٿا ۽ خواب جا دور اکين جي تکڙي چُرپُر مان ظاهر ٿين ٿا. خواب جي هر دؤر گذرڻ بعد عامل معمول کي جاڳائي ڪالهس سندس خواب بابت پڇندو آهي. ننڊ جي حالت ۾ کوپڙيءَ جي مختلف حصن جي درميان جيڪا برقي قوت جي ذري برابر گهٽ وڌ تائي پيدا ٿئي ٿي، انهيءَ گهٽ وڌ تائي جي رڪارڊ يا (EEG) جي ذريعي دماغ جي لهرن کي ماپيو وڃي ٿو ۽ انهيءَ طريقي سان ننڊ جو سائنسي مطالعو ممڪن ٿي سگهيو آهي.

(EEG) جي رڪارڊ مان معلوم ٿئي ٿو ته ننڊ جا چار مرحلا ٿين ٿا، جيڪي اٽڪل ڏيڍ ڪلاڪ جي باقاعدي چڪر ۾ ايندا رهن ٿا. ننڊ جي عرصي دوران اهڙا چار يا پنج چڪر اچن ٿا ۽ اهي چڪر اسان جي سجاڳيءَ جي حالت ۾ ٻن اسان جي ڦوڙتيءَ ۽ خبرداري تي اثرانداز ٿيندا رهن ٿا.

محققن کي رات جي مخصوص خواب جو لمولو فراهم ڪرڻ لاءِ هيل تائين هزارين رضاڪار يا والنٽيئرس کوپڙيءَ سان تارون ٻڌي خوابن جي تجربيگاهن ۾ محو خواب ٿيا آهن. انهن تجربن مان معلوم ٿيو آهي ته جيئن گهر چڙهي ٿو يا اکيون لنداڪريون ٿين ٿيون، تيئن سجاڳي جي حالت وارين تکڙين ۽ نسبتاً گهٽ لوڏي جي وٿيءَ (Amplitude) وارين دماغ جي لهرن ۾ ڍرين ۽ وڏي لوڏي جي وٿيءَ وارين لهرن جي قطارن يا سلسلن شروع ٿين سبيان جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ رلڊڪ پيدا ٿئي ٿي.

اهڙيءَ وقت معمول جا خيالات ڀٽڪڻ لڳن ٿا. انهن ۾ ٿئي ٿو ته هو ڪي آواز ٻڌي، جن ڏانهن ڪيس سڏي رهيو آهي يا ڪي اهي معمولي ۾ جوشيلا آواز ٻڌجن. ڪڏهن سنڌس نيوريل نيٽورڪ اندر هڪ ڇيڪيءِ ڏيکاري (Hypnagogic) خيالي تصوير، چهرا، قدرتي نظارا يا خيالي شڪلين جي صورت ۾، ترندي نظر ٿيڻ اچي. ڪڏهن ڪڏهن ته تيز روشني جي زبردست اوسالن يا هراس جو احساس ٿئي ٿو، ڪوڙ ٻڌجي ٿو ۽ معمول سمجهي ٿو ته هو ڪيري رهيو آهي، جنهن سان هن جي جسم کي جهٽڪو اچي ٿو.

هاڻي دماغ جي سست رفتار لهرن اچي EEG جي رڪارڊ تي قبضو ڪيو آهي ۽ معمول ٻهرين اسٽيج يا مرحلي ۾ آهي يعني هلڪي ننڊ اٿس.

هاڻي هو خالص ۽ خوابن کان خالي ننڊ جي ٽين ۽ ٽئين مرحلي ۾ ٻڏلدو پيو وڃي. هر مرحلي ۾ مشڪون وڌيڪ ڍريون ٿينديون پيون وڃن ۽ دماغ جون لهرون وڌيڪ سست رفتار ٿي رهيون آهن، تان ته هو گهري ننڊ واري چوٿين مرحلي ۾ پهچي وڃي ٿو.

اهڙيءَ حالت ۾ معمول کي جاڳائڻ مشڪل آهي ۽ جڏهن جاڳايو وڃي ٿو ته منجهيو ڙو پوي. گهڻو ڪري ننڊ ۾ ڳالهائڻ، هلڻ ۽ بستري ۾ پيشاب ڪرڻ به گهري ننڊ ۾ ئي واقع ٿئي ٿو.

اٽڪل سٺٽر منٽن جي ننڊ بعد جيڪا معمول گهڻو ٽئون مرحلي ٽئين ۽ چوٿين ۾ گذاري ٿو، ننڊ ڪندڙ بي آراميءَ ۾ ڇري پري ٿو ۽ ننڊ جي مرحلن کان مٿي چڙهي وڃي ٿو جنهن ۾ هو سجاڳيءَ ڏانهن وڌڻ لڳي ٿو. ليڪن بجاءِ انهيءَ جي جو مرحلي ٻهرين ۾ پيهر داخل ٿئي، هو ننڊ جي هڪ بلڪل مختلف قسم ۾ هليو وڃي ٿو. هن جو EEG تيز ٿي وڃي ٿو ۽ گهٽ لوڏي جي وٿيءَ واريون لهرون پيدا ٿين ٿيون، جيئن سجاڳيءَ جي حالت ۾ ٿيندو آهي. هن جون مشڪون نرم آهن جن ۾ ڪڇيءَ جون مشڪون به شامل آهن، جيڪي ننڊ جي ٻين مرحلن دوران پنهنجي ڪجهه شوخي قائم رکنديون آهن. ساڳي وقت ڪجهه دستوري خودڪار حرڪتون ختم ٿي وينديون آهن. اهڙي طرح خراب خواب ۾ ماڻهو جو محسوس ڪندو آهي ته هو ڇُري پري نٿو سگهي، سو حقيقي اڌرنگي تي مبني هوندو آهي. ساهه کڻڻ ۽ دل جي ڌڙڪڻ جي رفتار ۾ بيقاعدگي اچي وڃي ٿي. اوچتو ڇرڪن پرڻ، جسم جي گهڻي ڇرپر ڪرڻ ۽ منهن سان موڙا ۽ ميڇون ڏيڻ سبب ننڊ ڪندڙ جي آلس ۽ لستائيءَ ۾ فرق اچي ٿو. ڍڪيل ڇپرن اندر اکيون تڪڙيون گهمن ٿيون، انهيءَ کي پئراڊاڪسيڪل (التهائي) يا رئپڊ آءِ مووميئنٽ (اکين جي تڪڙي ڇُرپُر) REM واري ننڊ چئجي ٿو.

اهو ابتدائي REM جو عرصو اٽڪل ڏهن منٽن تائين جاري رهي ٿو ۽ اٿي ننڊ جي چڪر جي انتها ٿئي ٿي، جيڪو شايد ليمر خواب جي چند ساعتن بعد دوباره شروع ٿئي ٿو. هر پيهر شروع ٿيندڙ ننڊ جي چڪر شروع ٿيڻ سان REM جو عرصو وڌي ٿو ۽ ٽئين ۽ چوٿين مرحلي ۾ ننڊ جو عرصو گهٽجي ٿو. ٻهرين يا پنجين چڪر بعد چوٿون مرحلو ٿي سگهي ٿو ته

بلڪل ختم ٿي وڃي. چوٿين يا پنجين چڪر بعد ننڊ ڪڏهن جاڳي پئي ٿو. جديد تحقيق مطابق اهو ساڳيو چڪر (ڦوٽائي ۽ ڊلائيءَ جو) ذهن ۾ سجاڳي جي حالت ۾ پڻ چالو رهي ٿو.]

ليڪن تو ته سموري ننڊ دوران ذهني جنبش جاري رهي ٿي. جن ماڻهن کي REM ننڊ مان جاڳايو ويو، تن ٻڌايو ته هو خواب ڏسي رهيا هئا، جڏهن ته حقيقي ننڊ جي مختلف مرحلن مان اٿاريل ماڻهن اڪثر روزمره جي ڳالهين بابت سوچيو پئي، جنهن جي دوران ڪجهه گولگن خوابن جا ٽڪرا ڏسي رهيا هئا.*

ڪيئن ٿا سمجهو!

ٽڪجي پيا آهيو؟

ڪتابن کي ڪوٺڻ ڳالهه ته پلو هو ته "مومن جي دڙي" کي هلي ڪوٺيون ها. اوهان کي هن ڪتابي چنڊ چاڻ مان ڪجهه پتو پيو ته "خواب" ڇا آهي؟

يقيناً نه.

اڃو ته صاحب ڪتاب جا آخري لفظ پڙهون ۽ هلي سمهي رهون، من ڪو ڪمائتو خواب ڪا رهنمائي ڪري! هي صاحب چوي ٿو ته:

"خوابن بابت نظرين جي موجوده گهڻائي خود اهو ظاهر ڪري ٿي ته جيتوڻيڪ "خواب جي حالت" پنهنجا راز "سائنس" جي حوالي ڪرڻ شروع ڪيا آهن، تاهم "خواب" بذات خود پنهنجي مسٽري (عجوبت) ۽ جاذبيت اڃا پاڻ وٽ محفوظ رکيو اچي ٿو."

سائين سمجهيو!!

يورپ جي ذاهن سائنسدانن ته ٻاڻ ڪئي! هنن لاءِ خواب هڪ مسٽري آهي ۽ اها جاذبيت رکندڙ مسٽري آهي، پر هو اُن کي حل ڪري نٿا سگهن، ته "خواب" ڇا آهي؟

اجائي مشاڪت ڪئيسين ڪتابن سان. سر پاڻ پيو وري ڪري به ڇا ٿي سکياسين؟ "مغرب" ۾ وس ڪياسين ته سن کو پتو پوي، هاڻي اچو ته "مشرق" جو رخ ڪيون!

منهنجي هڪ دوست وٽ چولڊ ڪتابن جو هڪ ڪثير ذخيرو موجود آهي. مون ڪيس عرض ڪيو ته "ڪتابن کي هٿ لائڻ ته ڇا پر پري ڳالهه ڏسڻ به ڪولڊ ڏهنڊين، پر وات الله جي پاڻ مطالع ڪري مون لاءِ "خواب" جي مشرقي توضيح متعلق ڪو نوٽ تيار ڪرا"

هن منهنجي صدا اگهائي ۽ ڪي چولڊ ڳالهيون بغير حوالن جي منهنجي حوالي ڪيائين، تاهم منهنجي ڪافي رهنمائي ٿي.

سندس لکڻ مطابق "حضرت امام موسيٰ بن جعفر عليه السلام فرمائين ٿا ته انسان تخليق جي ابتدائي زماني ۾ "ننڊ" جي حالت ۾ "خواب" نه ڏسندو هو. بعد ۾ الله تعاليٰ هن کي

*مائيڪل بيزلي: "ائٽلس آف دي باڊي اينڊ مائينڊ" لنڊن، ص ۱۰۸-۱۰۹.

"خواب ڏسڻ جي خاصيت" عطا فرمائي، ۽ ان جو سبب اهو ٿيسو جو خداوند عالم ڪنهن پيغمبر کي ان زماني جي ماڻهن جي هدايت ۽ دعوت حق جي لاءِ مبعوث فرمايو:
هنن نبيءَ جي تڪذيب ڪئي (ڪيس ڪوڙو ڪيو)، تڏهن ان وقت الله تعاليٰ الهن ماڻهن کي "خواب" ڏسڻ جي خاصيت عطا فرمائي. "خواب" ۾ الهن ماڻهن ڏٺو تہ هو ڪاٿي رهيا آهن، ڇي رهيا آهن ۽ هلندا ڦرلدا رهن ٿا، ڳالهائين پيا، ٻڌن پيا، پر جڏهن بيدار ٿيا ۽ خواب ۾ جيڪي ڪجهہ ڏٺائون ان جو ڪو اثر ۽ اشان نہ لڌائون، تڏهن ابيءَ وٽ ويا ۽ پنهنجا خواب بيان ڪيائون. پيغمبر فرمايو تہ الله تعاليٰ توهان تي پنهنجي "حجت" پوري ڪئي. ياد رکو! اوهان جا "روح" اهڙائي آهن، جهڙيءَ طرح اوهان خواب ۾ گهٽو ڪي ڪجهہ ڏٺو ۽ ٻڌو، مگر بيدار ٿيڻ کان پوءِ ان خواب جو ڪو بہ نشان اوهان نہ ڏٺو. اهڙيءَ طرح مرڻ کان پوءِ اوهان جا بدن مٽيءَ ۾ بوسيده ٿي خاڪ ٿين ٿا، ليڪن اوهان جا "روح" قيامت تائين عذاب ۾ مبتلا رهن ٿا. (يا وري راحت، آرام ۽ ناز و نعمت ۾ رهن ٿا).

مطلب ٿيو تہ نبي يا پيغمبر پيدا ڪرڻ کان علاوه الله تبارڪ وتعاليٰ "انسان" تي "حيات و ممات جي حقيقت" عيان ڪرڻ لاءِ کين "خواب" ڏسڻ جي "خاصيت"، قوت يا نعمت يا وسيلو عطا فرمايو، جيئن هو "حق" کي آساڻيءَ سان سڃاڻي سگهن، يا انهن ڇاڄي تہ اهڙيءَ طرح "خالق" پنهنجي "بندي" سان "پيغمبر" ۽ "وحيءَ" کان علاوه "خواب" رستي هڪ "سڌو تعلق" پيدا ڪيو! ليڪن ان "تعلق" جو صحيح فائدو صرف تڏهن حاصل ٿي سگهندو جڏهن "خواب جي تعبير جو علم" پڻ عطا ٿئي ۽ خواب "سچا" ڏسجن. حديث شريف ۾ ارشاد نبوي آهي تہ "خواب" [يعني سچو خواب] مرد مومن لاءِ "نبوت" مان چاليهون حصو آهي. الله تعاليٰ پنهنجن "نيڪ بندن" کي "اسرار غيبي" کان آگاهہ فرمائي ٿو. "خواب جي تعبير" باٻت قرآن حڪيم ۾ ڪافي حوالا موجود آهن. "حضرت ابراهيم عليہ السلام" جو خواب ۽ ان جو تعبير "سورت صافات" ۾ ملي ٿو: "اي پٽ! مون خواب ۾ ڏٺو آهي تہ آئون توکي ڪُهي رهيو آهيان." جنهن تي "حضرت اسماعيل ذبيح الله فرمايو: "بابا سائين اوهان کي جيڪي حڪم ٿيو آهي، ان تي عمل ڪريو". جڏهن حضرت اسماعيل جي بجاءِ هڪ دنبو ذبح ٿي ويو تہ ارشاد الاهي ٿيو تہ "اسان ابراهيم کي سڏي چيو تہ اي ابراهيم! بيشڪ تو خواب کي سچو ڪري ڏيکاريو. اسان نيڪوڪارن کي اهڙيءَ ريت بدلو ڏيندا آهيون."

مٿين معلومات کان علاوه منهنجي معاون محقق "خوابن جي علامتي تعبير" بنسبت پڻ ڪجهہ تحرير ڪيو آهي. مون کي ابن سيرين ۽ مولانا غلام حسين جلباڻي صاحب جي ڪتابن جي ياد تازي ٿي وئي، علاوه ازين، "قرآني الفاظ" مان "خواب جي تعبير" معلوم ڪرڻ جو طريقو ڪافي قديم آهي. مثلاً "خواب" ۾ "ٻيڙي" ڏسڻ معنيٰ "نجات" حاصل ڪرڻ، ڇاڪاڻ تہ قرآن شريف ۾ ذڪر آيو آهي تہ "اسان نوح ۽ ٻيڙيءَ وارن کي نجات ڏني." اهڙيءَ طرح "سڪل ڪاٺي" "خواب" ۾ ڏسڻ جو مطلب ٿيو، "نفاق پوڻ" جيئن قرآن حڪيم ۾ ارشاد

آهي ته اهي [منافق] ديوارين سان لڳائي ڇڏيل [سڪل] ڪاٺيءَ مثل آهن. ساڳيءَ طرح "پٽر" ڏسڻ جي معنيٰ "فسق دريش اچڻ"، جوجو فاسق لاءِ فرمايل آهي ته "اهي پٽر والسڪر آهن يا اڃا به ڪي سخت." "بيماريءَ" جو مطلب "نفاق" آهي، جو ته منافق لاءِ فرمايل آهي ته "هنن جي دلين ۾ بيماري آهي." "خواب" ۾ گوشت کائڻ معنيٰ غيبت يا گلا ٿيڻ يا ڪرڻ جاڪاڻ ته ارشاد آهي ته. "ڇا توهان مان ڪو پسند ڪندو ته پنهنجي مئل ڀاءُ جو گوشت کائي؟" "لباس" يا "بيضو" ڏسڻ معنيٰ "زال" ملڻ، جاڪاڻ ته اهي الفاظ "زال" جي نسبت سان قرآن شريف ۾ آيل آهن، جيئن ته "ڪانهن بيضٌ مکنون" ۽ "هنّ لباس لڪم."

آخر ۾ منهنجي مددگار دوست، حضرت امام جعفر صادق عليہ السلام کان منقول ٿيل تعبيرنامو هن ريت نقل ڪيو آهي.

(١) قمري مهيني جي ٤، ٦، ١٦، ١٧، ٢٥ ۽ ٢٦ تاريخن تي جيڪي خواب ڏسبا، سي ڪوڙا هوندا.

(٢) ١، ٩، ١٠، ١٣، ١٤ ۽ ٢٩ تاريخ قمري جا خواب سچا هوندا.

(٣) ٢، ٣، ٢٣ ۽ ٢٤ تاريخن وارن خوابن جو ابتڙ تعبير ٿيندو.

(٤) ٥، ٧، ٨، ١١، ١٢، ١٥، ١٨، ١٩، ٢٠، ٢١، ٢٢، ٢٧، ٢٨ ۽ ٣٠ تاريخن وارن خوابن جو سبتڙ تعبير هڪ هفتي کان هڪ مهيني جي اندر حقيقت ٿيندو.

و الله اعلم بالصّواب

"حضرت يوسف عليہ السلام" جي خواب ۽ "خوابن جي تعبير" تي سنڌي دسترس جو ذڪر ڪيڻ ڪتابن ۽ خود ام الڪتاب قرآن شريف ۾ تفصيل ۽ وضاحت سان بيان ڪيل آهي، تنهنڪري ورجائڻ کان سواءِ ائين چئي سگهجي ٿو ته "خواب" جي حقيقت ۽ ان جي تعبير" جو علم مسلّم آهن. "خواب" هڪ حقيقت آهي ۽ ان جي وضاحت جو علم "انسان" کي ڏنو ويو آهي. سورة "فتح" ۾ آخري رڪوع جي ابتدائي آيت "لقد صدق الله رسوله الرويا" يعني الله تعاليٰ پنهنجي رسول جي خواب کي سچو ڪيو، انهيءَ خواب ڏانهن اشارو آهي، جنهن ۾ حضرت ابن عباس رضه جي نقل مطابق جناب رسالتماب جن خواب ۾ ڏٺو ته عنقريب پاڻ "مڪہ معظم" ۾ داخل ٿيڻ وارا آهن، جنهن بعد پاڻ مڪہ معظم طرف روانا ٿيا، ليڪن ڪافرن اچڻ نہ ڏنو. "صلح حديبيہ" ڪري واپس وريا. ٻئي سال واقعي مهاجرن ۽ انصارن جي جمعيت ۾ فاتح مڪہ ٿي مڪہ معظم ۾ داخل ٿيا. (اهڙيءَ طرح فتح روم جي بشارت پڻ خواب جي ذريعي ملي ۽ ان جي تڪميل ڪيترين صدين بعد ۾ ٿي.)

هاڻي جنهن "خواب" جو آءٌ ذڪر ڪرڻ چاهيان ٿو سو تفسير مدارڪ جي حوالي سان علامہ حاجي حسن الله صديقي پاٽائي پنهنجي رسالہ "ڪحل البصيرة" (ق ص ٩) ۾ عباسي خليفي منصور جي هڪ خواب جو ذڪر ڪيو آهي، جو هن ريت آهي ته. بادشاهہ منصور "خواب" ۾ "ملڪ الموت" جي شڪل ڏٺي. تنهن ڪنان عمر پنهنجي پڇيائين ته ڪيتري آهي. پوءِ "ملڪ"

[الموت] پنجن آڱرين سان اشارو ڏنو. ۽ تعبير ڪندڙن تعبير ڪيا. تن مان امام اعظم رح تعبير هن ريت ڪيو تہ "ملڪ" [الموت] اشارو ڏنو هن پنجن شين ڏي، جي آيت شريف "ان الله عنده علم الساعة." ۾ آهن، جنهن مان مطلب اهو تہ "تنهنجي عمر جي مون کي خبر نہ آهي، اها خبر خداوند تعاليٰ کي آهي."

مذڪور آيت شريف سوره لقمان جي، پوين (٣١:٣٤) آيت آهي. جنهن ۾ هيٺيون پنج ڳالهيون اچي وڃن ٿيون:

(١) بيشڪ قيامت جي خبر الله وٽ ئي آهي

(٢) ۽ اهوئي مينهن وسائيندو آهي.

(٣) ۽ جيڪي ڳيرائين ۾ آهي سو (بہ) ڄاڻندو آهي.

(٤) ۽ ڪوئي جيءُ نہ ڄاڻندو آهي تہ (پاڻ) سڀاڻي ڇا ڪندو.

(٥) ۽ ڪوئي جيءُ نہ ڄاڻندو آهي تہ (پاڻ) ڪهڙي زمين تي مرندو. "تحقيق الله ڄاڻندڙ خبر رکندڙ آهي".

واقعي "ملڪ الموت" کي اها خبر نہ هوندي آهي تہ ڪيس ڪنهن انسان جو ساهہ ڪڏهن ۽ ڪٿي قبض ڪرڻو آهي. اهڙي هڪ روايت منهنجي پُڌل آهي. چون ٿا تہ هڪ دفعي "حضرت سليمان عليہ السلام" دربار منعقد ڪيو ويٺو هو، جنهن ۾ انسان، جنن، ارواح ۽ ملائڪ موجود هئا، جن ۾ ملڪ الموت بہ ويٺو هو. اچانڪ "ملڪ الموت" بيقرار ٿي حضرت سليمان عليہ السلام کي ويجهو ٿيڻ لڳو تنهن تي حضرت سليمان عليہ السلام ڪائنس پڇيو تہ "ڪهڙي ڳالهہ آهي؟" ملڪ الموت چيو تہ هينئر مون کي الله تبارڪ و تعاليٰ وٽان حڪم مليو آهي تہ سامهون ويٺل سوداگر جو هتان ڪان پنج منزلون پري پند تي هڪ ڳوٺ ۾ سج اُڀرڻ وقت ساهہ قبض ڪر. سج اُڀرڻ ۾ فقط چند ساعتون باقي آهن. هي سوداگر انهن چند ساعتن ۾ پنج منزلون پند طي ڪري ڪيئن اُتي هند وٽ پهچندو جو مان سندس ساهُ قبض ڪندس."

سوداگر جو ڏٺو تہ "حضرت سليمان" ۽ سائنس هر ڪلام بار بار ڏانهس ڏسي گفتگو ڪري رهيا آهن تہ هن کي چورا ڪورا ٿي تہ سندس باري ۾ ڪهڙي ڳالهہ هلي رهي آهي. سو هن بہ "حضرت سليمان" کي ويجهو ٿي عرض ڪيو تہ "حضورا منهنجي متعلق اوهان ڪهڙي گفتگو ڪري رهيا آهيو." الله جو پيغمبر هميشہ سچ ڳالهائيندو آهي، سو هن کي پڌائي ڏنائين تہ هي "ملڪ الموت آهي ۽ چند ساعتن بعد تنهنجو ساهہ قبض ڪرڻ وارو آهي." تنهن تي سوداگر "حضرت سليمان عليہ السلام" کي عرض ڪيو تہ "ڪنهن جِنَ، ديوَ يا پَريءَ کي حڪم ڪريو تہ مون کي ڪٿي منهنجي ڳوٺ ۽ گهر رسائي تہ وارثن جي هٿن ۾ سُرهو ٿيان"، ائين ڪيو ويو ۽ امر الاهي جي تعميل ٿي.

ڪتاب جي ڳالهه وڃيو ڪتاب لکري. هڪ ڏينهن هڪ پروفيسر مون کي چيو ته "يار. ذهن بهي ايڪ عجيب ڪباڙخانه هي. ڪيا ڪيا لئي پرانِي ڪام ڪي اور بيڪار چيزين اس مين بهري پڙي هين."

مشرقي انداز فڪر واري هڪ بزرگ دوست کان پڇيم "ذهن ڇا آهي؟" چيائين ته "خيالن جي آماجگاه." پڇيم "خيال ڇا آهي؟" چيائين "ايجاد يا تعمير جو سامان." منهنجو دماغ ڦرڻ لڳو. پڇيومانس ته "دماغ ڇا آهي؟" چيائين ته "انساني جسم جو اهو حصو جنهن ۾ تنتي سرشتي کان علاوه هڪ غير تنتي ۽ لهرن وارو نظام (Wireless/wavelink) رکيل آهي، جنهن کي "ذهن" چئجي ٿو." مون کي ته وڃائي ڇڏيائين. منهنجي لاعلمي جون سڀئي دعوائون ڪلرائين پيئين وانگر ڍهي وڃي پٽ پيون، ۽ سوچيم ته باقي بچيل پيئون به ڊاهي ڇڏجن متان ڪڏهن اوچتيون اچي "دماغ" تي ڪڙڪن ۽ "ذهن" کي به چٽي چيائي ڇڏين. سو سوالن جو سلسلو جاري رکندي پڇيم ته "پوءِ خواب ڇا آهي؟ چيائين ته "خيالن جو اهو سلسلو جيڪو ننڊ جي حالت ۾ جاري رهي ٿو." منهنجون ته پنهنجون ته ڇهه ئي وڃي ويون. ويچارو ٿي چيم ته "ڇا مون جيڪي ڪجهه خوابن ۾ ڏٺو آهي سي سڀ منهنجا خيال هئا؟ ته پوءِ اهي حقيقتن تي ڪيئن پهتا؟ جسماني صورتن ۾ ڪيئن نظر آيا؟ انهن جي تعبير جو علم ڪٿان آيو؟ مطلب ته اهي تمام اشارا جيڪي ايندڙ وقت يا گذريل وقت جي حقيقتن سان تعلق رکندڙ هئا، جيڪي شعوري حالت ۾ مون کي معلوم نه هئا سي منهنجا خوابيده خيالات هئا!"

هن معلومات جي اٿلائڻ خاطر بزرگ دوست سان مخاطب ٿيس، تنهن جي معنيٰ ته:-

(۱) ذهن دماغ جو هڪ حصو آهي.

(۲) ذهن خيال جي آماجگاه آهي.

يعني خيال اتي پيدا ٿين ٿا ۽ نيجي وڏا ٿين ٿا.

(۳) خيال باعثِ تخليق آهي؛

يعني هر تخليق تعمير يا صورت جيڪا سامهون اچي ٿي يا تصوّر ۾ ڏسجي ٿي يا خواب ۾ نظر اچي ٿي، سا "انسان" جو هڪ "خيال" آهي.

(۴) "خواب" به هڪ "خيال" آهي جيڪو ننڊ جي حالت ۾ ظهور پذير ٿئي ٿو.

پر انهن سڀني ڳالهين جو حقيقت سان ڳالهايو ڪيئن ٿو ٿئي، "خواب" يا "خيال" ته حقيقتن جي ضد يا اُبتڙ معنيٰ ۾ استعمال ڪندا آهيون؟ ۽ "ذهن" خوابن خيالن ۽ تصورات کان علاوه گوياڻي ۽ تحرير خواهه مطالع ۾ به ته ڪم اچي ٿو؟

منهنجي هيڪالدن سوالن جي هڪ ٻئي وقت پهچ تي منهنجو بزرگ دوست مون کي هڪ فارسي ڪتاب جو نالو ٻڌائي اهي ڪڙو ٿيو ۽ موڪلائي هلڻ لڳو. ويندي وقت به جلد نه ڇڏي مانس. مون چيو "باقي هڪ سوال جو جواب ڏيندا وڃو ته "گوياڻي" يعني ڳالهائڻ وقت

"ذهن" ڪيئن ٿو ڪم ڪري؟ هلندي چيائين ته "ذهن ۽ زبان" جي وچ ۾ هڪ "عمل" دخل انداز ٿئي ٿو، جنهن کي "تعقل"، "بڌي" يا "خيرد" چئجي ٿو، جنهن جي ڪري "ذهن" ۾ پيدا ٿيل "خيال" چنبڄي چانجي زبان جي ذريعي ظاهر ٿين ٿا."

تعقل يا عقل، بڌي يا سمجهه، ادراڪ يا خيرد يا سيائپ يا حڪمت هڪ ئي حقيقت جا الڳ الڳ اسان استعمال ڪندا رهون ٿا. نه نه معاف ڪجو. آءٌ استعمال ڪندو رهان ٿو، ٻر اها شيءِ مون وٽ الائي آهي. الائي ناهي. الائي اهو ٻ منهنجو هڪ خيال آهي ته مان هڪ سيائو سيبتو انسان آهيان، يا ٿي سگهان ٿو. قرآن شريف ۾ آيل آهي ته الله تبارڪ و تعاليٰ جنهن کي سيائپ عطا فرمائي، ان کي وڏي ۾ وڏو خير عنايت فرمايو. شاهه سائينءَ جو قول ته:

"الا ڏاهي ۾ ٿيان، ڏاهيون ڏک ڏسن،
مون ڏين مون ٻرين، پوراڻيءَ ۾ پال ڪيا."

اقبال جو اهو شعر ته:

"گذر جا عقل سے آگے که یه نور،
چراغ راه هے منزل نهیں."

۽ اهڙي طرح سڀني شاعرن، فلسفين، عالمن ۽ استادن "عقل" کي منزل تي رسڻ جو يا مقصد حاصل ڪرڻ جو هڪ ذريعو ٻڌايو آهي. معنيٰ "ذهن" ۾ ڪهڙا ٻ خيال پيدا ٿيندا رهن ٻر زبان فقط اهي ڪيڏي ظاهر ڪندي جن مان مقصد حاصل ٿيندو هوندو.

هاڻي خبر پئي ته ماڻهو "ڪوڙ" ڪيئن ٿا ڳالهائين- يعني "ڪوڙ" ۽ "عقل" جو ٻه پاڻ ۾ ڪو زبردست ڳالهايو آهي. ٻر مون کي ته اهو ٻ معلوم نه آهي ته "عقل" ڇا آهي؟

نور آهي، روشني آهي، چراغ راهه آهي، وڏي خيرات آهي-سڀ تسليم. ٻر "عقل" ڪا "شيءِ" آهي يا "لاشيءِ" آهي؟ "ذهن" جي "خيال" وانگر هڪ تخليقڪار يا خود خيال جي هڪ تخليق آهي؟ جيئن منهنجو خيال آهي ته آءٌ هڪ سيائو سيبتو انسان آهيان، ته پوءِ اها عقل جي ڳالهه ته نه ٿي. اسان جو هڪ ڏاڏو سائين چوندو هو ته "سڀني کان وڏو بيوقوف اهو آهي جيڪو سمجهي ته مان عقل وارو آهيان."

ڪيئن لڪجي پيو نه!

ڇا آرام ڪرڻ ٿا چاهيو؟ ڪتاب ختم ڪرڻ ٿا چاهيو؟ مون کي ڪهڙ وڌ ڳالهائڻ جي مرضي اٿوَ؟

جيڪي وڻيو سو ڪيو، ٻر مون جيڪي ڳالهيون اوهان جي "ذهن" ۾ وڌيون آهن سي اوهان جي پچر نه ڇڏينديون. وري وري اوهان کي منهنجي سوالن ڏانهن وٺي اينديون. سڀ کان اول سوال آهي ته "انسان ڇا آهي؟"

پوءِ ”آءٌ ڪير آهيان؟“

۽ جيڪڏهن بنهي سوالن جا جواب اسان اچن ته پوءِ اهو هڪ اهم ترين سوال آهي، جيڪو هر ”لاعلم انسان“ کي معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي ته ”منهنجو خالق ڪير آهي.“ جيستائين ڪاريگر جو ”اياز“ حاصل نه ٿيندو تيستائين هن گولاڪون مشينري جي ڄاڻ ملي نه سگهندي. مون به پنهنجيءَ پَر ۾ هن کي ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي. مون کي ”هن“ جي ”وجود“ جو ته پتو پنجي ويو- پاڻ مان، ماحول مان، دل مان، دنيا مان، پر...... ”هُن“ جو ”اياز“ ڪيئن حاصل ٿي سگهندو.

”آءٌ“ ”جسم“ جي ”قيد“ ۾ آهيان. منهنجي ”نفس“ منهنجي ”روح“ جا پَرَ ڪٽي ڇڏيا آهن، پَرَ ڪٽيل ”پکيئڙو“ پاڻ ”پڃري“ ۾ پناهه وٺي ٿو. ساهه پيارو آهي، جيتوڻيڪ پساهن جي پَڪَ نه آهي. (باقي آئينده، انشاءالله تعاليٰ)

ادب لطيف

جهامنداس ڀاٽيا

ڀٽائيءَ جي نئين زندگي

ليلا، چنيسر جي راڻي هئي. موتين جي هار تي هرک هاري ويٺي. پنهنجو ور ان جي عوض، هڪ رات لاءِ ڏنائين. صبح ٿيندي، چنيسر پنهنجو چيت“ آتالس اکيڙي ڇڏيو. چوڻ لڳي:

ڏاهي هئس ڏيهه ۾ سرتين منجهه سڄاڻ،
ڪاچا پيم ڪاڻ، تہ منهن متاهون نہ ٿيان.

تڏهن، او شاهہ! اوهان ٿي ڪيس نئين زندگي جي راهہ ڏيکاري! ”ليلا پوري نہ پونين چني چنيسر سان.“ اڳتي هلي ڪيس اهو ئي حڪم ڪيو:

جي ليلائي نہ لهين، تہ پڻ ليلائيج،
آسرو م لاهيج، سڄڻ ٻاجهيندڙ گهڻو.

وقت جو والي عمر، مارئيءَ کي کوهہ تان کڻي آيو. کيس هار سينگار، محل ماڙيون، عيش عشرت آڇيائين، مگر هن سڀني مڪن ڏانهن اک کڻي بہ نہ نهاريو ۽ چوڻ لڳي.

سهسين سيبا ڪنجري، لوئي ليڙون ليڙ،
واسي وار نہ ويڙهيان، متان ڇڳون رهن ڇيڙ،
ماروءَ جي مُهاڙ ري، مون کي الدر ناهہ اکيڙ،
هيڙو حال حمير، وڃي شال ويڙهہ وڃان!

نوريءَ کي ڄام تماچي نوازي کڻي راڻين جي راڻي بنايو، تڏهن بہ کيس ڪڏهن واءُ جو جهولو نہ آيو، ۽ نہ هن ڪو پنهنجو سياءُ ڇڏيو. ائين چوندي رهي:

تون سمون آءُ گندري، سون ۾ عيبن جوءِ،
پسي راتين روءِ، متان ماڳُر منهن!

سهڻي گهڙي سير ۾ ڪري الله تهار، پيلو پُرڻ لڳس تہ چوڻ لڳي:

”مدد ڪج مهار، ترهو کڻي آءُ تار مون.“

جڏهن هوءَ ٻُڌي، اوهان چيو:

”ٻڌيءَ جا ٻيڙا ٽيا.“

سسئيءَ ڪان جڏهن سندس ڏير ڀنڀورَ کي ڌاڙو هڻي ڪٺي ويا هليا تہ هوءَ سندس پٺ پٺ وڃڻ لڳي ۽ چوندي رهي:

ملي تہ ملنديس، نہ تہ کوري جان جتن تان

ڪن چيس تہ هو ڪو تنهنجي ٻڌي سگهندو، ڪيئن؟ جي:

”منهنجو وس واڪا، ٻُڌڻ ڪر پروڄ جو.“

اوهان وري بہ پنڌ وارن کي صلاح اها ڏني:

”تتيءَ ٿڌيءَ ڪاهہ، لاهي ويل وڃڻ جي.“

ڪمڏو نہ مومل کي مجاز هوا جي سندس اوڏو ٿيڻ جي ڪندا هئا سي وڃي وهندا هئا. رانو ٿي سياڻو هو. اهڙي عورت کي پنهنجي هٿ-وسيڪو ڪيو. ڪيئن نہ اهڙي عورت رالي جي رُسي وڃڻ تي رت ٿي روئي! ڪاڪ جا ڪالڳ ٿي آڏائي، ميڱار جا مالڪ سہ لنائي ويئي چئي:

”رُس م رُسڻ کوريو، چڏ رانا رهڏاڻي،
ڪر معاف مدائي، تہ سودا سڪياڻي ٿيان!“

ڪيڏي نہ انين زلدگيءَ جي ڪلا، منهنجا شاهہ! اوهان الهن ڪامڻين معرفت پنهنجي طريقت، حقيقت ۽ شريعت جي شرع موجب ڏني، اوهان ساريءَ سنڌ کي! شاعر لطيف آهين، عامل فقير آهين، ڪامل ڪيمياگر آهين! او شاهہ! وري اچي ڏي واهہ، ڏس ڪا راهہ گمراهہ وس کي، تہ وحدت جون ولبون ٻيي وکون اهي وڃهن، جن جا ڏس ۽ ڪس اوهان جي آواز جي پڙاڏن مان پيا اچن!

[موڪليندڙ: روي. ايل. جها]

رفتار ادب

نون ڪتابن تي تبصرا

(تبصرن لاءِ ڪتاب جون ٻه ڪاپيون مهراڻ آفيس ڪي موڪلجن.)

مصريءَ جون ترڙون

طالب المولىٰ اڪيڊمي هالا جو ڇهرڀون ڪتاب "مصريءَ جون ترڙون" شايع ٿيو آهي، جيڪو عاليجناب مخدوم محمد زمان "طالب المولىٰ" جي ملفوظات تي مشتمل آهي. ان ڪتاب ۾ محترمه مهتاب اڪبر راشدي جو آهل "پيش لفظ"، تبصري طور هتي پيش ڪجي ٿو. — ادارو.

"ادب جون اليڪ صنفون آهن، جيڪي پنهنجي ليکي وڻندڙ ۽ لاڀدائڪ آهن. انهن ۾ "ملفوظات" جي صنف مٽرلي ۾ مطالعي جي لحاظ کان وڻندڙ ۽ لاڀ جي ليکي سرس آهي. بزرگن جي قولن کي ڪٺو ڪري قلمبند ڪرڻ کي "ملفوظات" چئجي ٿو.

ڏکڻ ايشيا ۾ ادب جي هن صنف جي شروعات صوفي بزرگن کان ٿي. هو پنهنجي رضا سان، پا مريد جي سوال ڪرڻ تي ڪنهن عنوان تي روشني وجهندا هئا. مريد اهي اقوال قلمبند ڪري، پنهنجي پير کي ڏيکاريندا هئا ۽ اجازت حاصل ڪرڻ بعد انهيءَ ڪتاب جا قلمي نسخا تيار ڪندا هئا.

سنڌ ۾ اهو سلسلو شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري (١٥٣٨-١٦٢٣ع) جي "بيان العارفين" کان وٺي اڄ تائين محفوظ ڪيل آهي. "بيان العارفين" جو سنڌي ترجمو شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي فراهم ڪيو ته سنڌي ادب ۾ انگريزي ۽ فارسي ڪتابن سان چونڊ خيال ۽ اقوال وري شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي مفيد ڪتابن جهڙوڪ "موتين جي ڏبلي" (ٻه ڀاڱا)، "عجيب جواهر"، "مقالات الحڪمت"، وغيره ذريعي ڪٺا ڪيا ويا.

"مقالات الحڪمت" جو مواد لارڊ بيڪن (١٥٦١-١٦٢٦ع) جي اقوال تان ورتل آهي. اهڙيءَ طرح ديني خواه دنيوي معاملن بابت همعصر بزرگن جي خيالن ۽ قولن کي سنڌي ٻوليءَ ۾ محفوظ ڪرڻ جو عمل سنڌ جي ادبي حلقن جي هڪ روايت رهي آهي.

زير نظر ڪتاب سنڌ جي هڪ همه گير شخصيت مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جي اقوال تي مشتمل آهي. مخدوم صاحب جن پير به آهن، ته ادبي محفلن جا مير به آهن. شاعر، اديب ۽ سياستدان به اعليٰ پايي جا آهن، ته خود هڪ وڏي خاندان جا سربراهه به آهن.

اهڙي بزرگ ۽ سنڌ جي اهڙي عظيم شخصيت جي قولن کي ”مصريءَ جون تڙون“ نالو ڏيئي، شايع ڪري طالب المولیٰ اڪيڊمي هڪ اهم ”ملفوظات“ کي محفوظ ڪري ورتو آهي. اميد ته موجوده دور جي ماڻهوءَ کي هن مان گهڻو لاڀ حاصل ٿيندو.

هي ڪتاب الهيءَ ڪري به وڌيڪ مفيد آهي جو فاضل مخاطب انهيءَ شهر جو نالو، جتي هن اهو قول ادا ڪيو ۽ اها تاريخ جنهن تي هن ائين چيو، سي به قلمبند ڪيا آهن، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته هن اهو قول پنهنجي ذاتي تجربي جي بنياد تي ادا ڪيو آهي.

بهرحال، تجربات مختلف ٿي سگهن ٿا ۽ اختلاف راءِ جو حق به هر ڪنهن کي آهي، تاهم هي ڪتاب هر حالت ۾ لائق تحسين آهي ۽ سنڌي ادب ۾ هڪ اهم اضافو ثابت ٿيندو.

— مهتاب اڪبر راشدي

سنڌي ثقافت تي اسلامي اثرات

زير مطالع ڪتاب محترم ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي جو تاليف ڪيل آهي، جيڪو مهراڻ اڪيڊمي ڪراچي طرفان جولاءِ ١٩٨٩ع ۾ شايع ٿيو. هيءُ ڪتاب جملي ٢٨٠ صفحن تي مشتمل آهي. سفيد ڪاغذ ۽ سٺي ڇپائي واري هن ڪتاب جي قيمت فقط چاليهه رپيا آهي، جيڪا موجوده دور جي لحاظ کان ته هٿ جي برابر آهي.

سنڌي ثقافت جي جدا جدا پهلوئن تي هن کان اڳ سنڌي، اردو، انگريزي ۽ عربي ڪتابن ۾ گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي، جن ۾ سنڌ جي تاريخي ادوار، قومن قبيلن، جاگرافيائي صورتحال، موسمن، پوکن، آبهوا، ٻولي ۽ ادب، ريتن رسمن وغيره تي ڪافي مواد ملي ٿو، ليڪن ٽڙيل پکڙيل صورت ۾. هاڻي ضرورت انهيءَ جي آهي ته سنڌي ثقافت تي محققانه انداز ۾ هڪ مفصل ۽ مربوط ڪتاب لکيو وڃي، پوءِ اهو ڇو نه ڪيترن ئي جلدن ۾ هجي. ڊاڪٽر ميمڻ صاحب جس جي لائق آهي، جنهن ”سنڌي ثقافت“ تي قلم کڻي الهي طرف ڌيان ڇڪايو آهي.

جيئن ته ”سنڌ جي ثقافت“ نهايت وسيع موضوع آهي، جنهن تي لکڻ لاءِ وڏي جاکوڙ، سرمايي، وسائل ۽ وڏي وقت جي ضرورت آهي؛ ڪو اڪيلو انسان انهيءَ موضوع کي اڌ صدي ۾ به مشڪل سان نباهي سگهي ٿو. تنهنڪري ڊاڪٽر ميمڻ صاحب آساني خاطر فقط اسلامي دور کي چونڊيو، جيڪو محمد بن قاسم جي سنڌ فتح ڪرڻ واري واقعي کان شروع ٿيو، يعني ته گذريل تيرهن صدين وارو دور. ۾ ثقافت خصوصاً سنڌي ثقافت، پوءِ کڻي اها ڪهڙي به دور جي هجي، اسلامي دور هجي يا انگريزن جو دور، ان ۾ به ثقافت جي بنيادي اصولن (تاريخ، جاگرافيائي بيهڪ، طبعي حالات، پيداوار، وڻ ٻوٽا، قومون قبيلا، رسمون رواج، موسمي تبديليون، ارتقائي ڏاڪا ۽ سماجي زندگي وغيره) کي نظرانداز ڪري نٿو سگهجي. الهي سموري جهڄجهٽ مان بلڪ آجا ڪري ڊاڪٽر ميمڻ ”اسلامي ثقافت“ جا نوان بنياد کڙيا آهن ۽ الهن لاءِ پنهنجن خيالن جو اظهار هن طرح ڪيو اٿن ته:

"اسلامي ثقافت سچ جي روشني جيان عالمگير آهي. هن جو ڪنهن هڪ خطي يا علائقي سان واسطو نہ آهي. مادي ترقي يا تبديلي، آبهوا جي فرق، وقت جي رفتار ۽ جاگرافي جي حدن سان هن جو ڪوبہ واسطو ڪونهي، ڇاڪاڻ جو اسلامي ثقافت فقط مخصوص رهڻي ڪهڻي ۽ ڳائڻ پيئڻ جو نالو نہ آهي، جنهن نظريي جو بنياد فقط ماديت تي ٻڌل آهي..."

—

"... اسلامي ثقافت ان تهذيب ۽ تمدن جو نالو آهي، جنهن ۾ انسان کي پنهنجي صلاحيتن ظاهر ڪرڻ جي آزادي هجي. انسان ۾ ڀائپي ۽ برادري هجي. انساني اخلاق جو پورو پورو لحاظ رکيو ويو هجي، انساني غير برابري نہ هجي ۽ ڏاڍو هيڻي کي ڏکوئيندو نہ هجي."

ڊاڪٽر ميمڻ صاحب پنهنجي مجوزه اصولن جي پورائي ڪندڙ فقط ٽن نڪتن کي بنياد قرار ڏنو آهي، جيڪي آهن "توحيد، رسالت ۽ آخرت تي ايمان آڻڻ." دراصل اهي مذهبي عقائد آهن ۽ خود مذهب يا مذهبي تحريڪ بہ ثقافت جو هڪ پهلو آهي.

ظاهر آهي تہ اسلامي عقائد جي روشني ۾ اسلامي ثقافت جو دائرو ويتر محدود ٿي ويو، ۽ زير مطالع ڪتاب ۾ ڪيترو ئي اهڙو مواد شامل آهي جيڪو توحيد، رسالت ۽ آخرت واري دائري کان ٻاهر آهي. مثال طور تهذيب جي فنا ۽ بقا جا سبب (٢٨-٣٣ صفحا)، قرآن حڪيم جي روشنيءَ ۾ سنڌ جي قديم آثارن تي هڪ نظر هيٺ موهن جي دڙي جو بيان (٥٦-٦٥ صفحا)، سنڌ جي تاريخي پس منظر ۾ موهن جي دڙي کان وٺي راءِ گهراڻي تائين (٦٦-٧٧ صفحا)، اروڙ جي فتح (٩٤-١٠١ صفحا)، برهمڻ جي عنوان هيٺ سڏالت، باهبود، چوهڙ راند، زامان جي حڪومت، نور جي حڪومت، ۽ بليشر جي حڪومت، بلهيت جي حڪومت، ڪورشن جي حڪومت، سنڌباد حڪيم، برهمڻ جي حڪومت، برهمڻ جي زماني ۾ علم ۽ حڪمت جي ترقي، زارج، جوڳي ۽ ڀڪشو، عقيدا ۽ فرقا، طب، نجوم ۽ حساب، ادب ۽ شاعري، موسيقي، سنڌ ين جون خصوصيتون وغيره (١٣٥-١٦٣ صفحا). نہ فقط مٿي ڄاڻايل عنوانن وارو مواد باڪ پر ڪيترو ئي اضافي مواد ڪتاب ۾ شامل آهي، جيڪو ڊاڪٽر ميمڻ صاحب جي قائم ڪيل "توحيد"، "رسالت" ۽ "آخرت تي ايمان آڻڻ" واري دائري کان ٻاهر آهي.

قطع نظر انهيءَ سموري مواد جي، البت هڪ دلچسپ ۽ نئون نڪتو ڊاڪٽر ميمڻ صاحب ڏنو آهي تہ "موهن جي دڙي" ۾ رهندڙ قديم قوم کي ڪلام پاڪ ۾ "اصحاب الرّس" جي نالي سان سڏيو ويو آهي. دراصل ڪلام پاڪ ۾ ٽن قديم قومن، عاد، ثمود ۽ اصحاب الرس جي تباهي جو ذڪر آيل آهي. انهيءَ ساڳي قوم "اصحاب الرّس" کي هن کان اڳ ڀاوابور جو هڪ محقق، "سرائڪي ٻولي ڳالهائيندڙ قوم" ڏانهن منسوب ڪري چڪو آهي تہ اهائي قديم قوم آهي، جنهن کي ڪلام پاڪ ۾ "اصحاب الرّس" چيو ويو آهي.

بهرحال، مجموعي طور "سنڌي ثقافت تي اسلامي اثرات" تصنيف قابل قدر ۽ سنڌ بابت ڪافي معلومات مهيا ڪندڙ آهي.

— شيخ محمد اسماعيل

هن وقت اسين جنهن دور مان گذري رهيا آهيون، ان دنيا ۾ لکڻ ۽ پڙهڻ کي با خاص ڪري تحقيق ۽ تدوين جي ڪم کي، ڪا گهڻي اهميت نہ رهي آهي. هڪ طرف قومي سطح تي تحقيقي ادارا، ريسرچ جا شعبا ۽ اعليٰ تعليمي ۽ تدريسي مرڪز، اسان جي ملڪ ۾ آڱرين تي ڳڻڻ جيترا وڃي رهيا آهن ۽ ٻئي طرف اتي اياس، تحقيق ۽ ترتيب جو سنجيدو ڪم ڪرڻ تقريباً عيب جي برابر ٿي چڪو آهي. عجيب زمانو اچي ويو آهي. لکڻ پڙهڻ بجاءِ ذاتي تعلقات قائم ڪرڻ، ٻہ چار ڪتاب ڇاپي پنهنجو قد ڪاٺ وڌائڻ ۽ ان ڪان وڌيڪ تہ ادارن جي فڪر ڪرڻ بجاءِ، پنهنجي ذات ۽ شخصيت کي وڌائڻ جو اولو گهڻو وڃي رهيو آهي. اهڙي ماحول ۾ ڪراچي يونيورسٽيءَ جو انسٽيٽيوٽ آف سينٽرل اينڊ ويسٽ ايشين اسٽڊيز، برابر ۽ لاڳيتو سنجيده، تحقيقي ڪم ڪري رهيو آهي؛ جنهن لاءِ سچ تہ ڊاڪٽر رياض الاسلام صاحب مبارڪباد جو مستحق آهي. هي ادارو ڪجهہ ورهيہ اڳ قائم ٿيو ۽ هيل تائين هندستان، ايران ۽ مرڪزي ايشيا جي حوالي سان ڪل ٽيرهن بهترين تحقيقي ڪتاب ڇپي چڪو آهي.

خانخانان نامہ - هن انسٽيٽيوٽ جي تازه ترين اشاعت آهي. هي ڪتاب اصل ۾ پهريون ڀيرو اردو زبان ۾ ١٨٧٩ع ۾ ڇپيو هو. مصنف ديبي پرشاد راجا جوڌپور جو منشي هو، جنهن ساڳيو ڪتاب هندي ٻوليءَ ۾ بہ لکيو هو. هن ڪتاب جو ڇوٿون ڇاپو ١٨٩٨ع ۾ ڇپيو هو، ليڪن تاريخ جي هڪ مکيہ ماخذ طور ان جي پذيرائي گهٽ ٿي سگهي ۽ اڪثر محققن ڪان اهو مخفي رهجي ويو. ١٨٩٨ع واري ايڊيشن کي اساس بنائي، ڊاڪٽر حسن علي بيگ صاحب ان جو نئون ڇاپو تيار ڪيو، جو ڪراچي يونيورسٽيءَ جي مذڪوره اداري ١٩٩٠ع ۾ پڌرو ڪيو آهي. بيگ صاحب ان تي مقدمو بہ لکيو آهي تہ متن ۾ ٦١ قيمتي حاشيا بہ شامل ڪيا اٿس. ان ڪان علاوه هن صاحب متن کي درست ڪرڻ جي دعوا بہ ڪئي آهي.

اصل ۾ هي ڪتاب اڪبري دور جي مشهور سپہ سالار عبدالرحيم خانخانان جي سوانح بابت لکيو ويو آهي، ليڪن پهرئين حصي ۾ عبدالرحيم جي والد بيرم خان جو احوال بہ ڏنو ويو آهي. ان ريت ڪتاب جو نالو "خانخانان نامہ" درست پيو لڳي. ابتدا ۾ تعارف طور ڪجهہ اکر شعبہ فارسيءَ جي استاد ڊاڪٽر حسين جعفر حليم لکيا آهن. ان بعد نئون ايڊيشن تيار ڪندڙ ڊاڪٽر حسن علي بيگ صاحب جو مقدمو "حرف آغاز" جي نالي سان ڏنو ويو آهي، جو نهايت قيمتي ۽ معلوماتي آهي. پهريون حصو بيرم خان خانخانان بابت آهي، جو نهايت مختصر مگر جاڻ وارو ڏسجي ٿو. بيرم خان وقت جو سپہ سالار ۽ مدبر هجڻ سان گڏوگڏ علم دوست انسان هو ۽ خود بہ ترڪي ۽ فارسيءَ ۾ شعر چوائين. اصل ۾ هندستان اندر مغل شهنشاهت جو نئون بنياد رکندڙ بيرم خان کي سڏيو ويو آهي، ڇو تہ جنهن وقت همايون سنڌ اندر دربدر گهمي رهيو هو، ان وقت بيرم خان کيس ايران هلڻ جو مشورو ڏنو. هن مدبر ۽ سپہ سالار اعظم جو ترڪي ۽ فارسي ديوان، ڪجهہ سال ٿيا جو سيد حسام الدين راشديءَ جي تعاون سان، ساڳيو انسٽيٽيوٽ

شايع ڪري چڪو آهي. آخري عمر ۾ بيرم خان بغاوت ڪئي، عتاب هيٺ آيو ۽ پوءِ ڪيس معاف ڪيو ويو. ليڪن دربار ۾ رهڻ بجاءِ پاڻ حج جي ارادي سان هندستان ڇڏڻ جو فيصلو ڪري گجرات طرف روانو ٿيو، جتي هماڻ قتل ٿي ويو. ڪي ڏينهن سندس لاش بي گورو ڪفن پيو رهيو. بعد ۾ پهريان دهلي ۽ پوءِ مشهد ڏي سندس بي جان جسم موڪليو ويو. هي سڀ واقعات ديبي پرشاد سهڻي نموني سان سمورهي پيش ڪيا آهن.

ٻيو حصو عبدالرحيم خانخانان بابت آهي. عبدالرحيم هندستان جي مغليہ شهنشاهت کي توسيع ڏيڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. سنڌ، گجرات، دکن ۽ قندار تائين سوين فوجي مهمون سرانجام ڏنائين. هي ڪتاب پڙهندي عبدالرحيم جي سوانح جو سرسري خاڪو ملي وڃي ٿو. ديبي پرشاد لکيو آهي ته سنڌ کي اڪبر صرف دولتمند هجڻ ڪري فتوحات ۾ آندو. خان جي شجاعت ۽ بهادري توڙي اذل سنجي ۽ سخاوت جا مثال ٻہ آندل آهن. اتفاق سان هن ٻہ پوڙهپڻ ۾ جهانگير سان بغاوت ڪئي ۽ پوءِ خوار خراب ٿي وري ٻہ بادشاهہ آڏو پيش پيو. هن واقعي بابت تزڪ ۾ جهانگير نهايت سخت لفظ لکيا آهن ۽ عبدالرحيم کي موروثي غدار سڏيو آهي. مصنف ساراهہ سان ڪڏهن هي ٻہ لکيو آهي، تہ خانخانان ڪينہ پرور، حاسد ۽ دولت سان حد درجي پيار ڪندڙ شخص هو. هن هندي، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ شعر چيو ۽ کيس عربي ۽ ترڪي ٻولين تي ٻہ مهارت هئي. مرتب جي حاشين ڪتاب جي اهميت کي گهڻو وڌائي ڇڏيو آهي. مصنف ديبي پرشاد هي ڪتاب لکندي ٻن مکيہ ماخذن؛ ذخيرة الخوالين ۽ مآثر رحيمي کان غافل رهيو، ٻي صورت ۾ ”خانخانان نامہ“ جي هيئت اڃا ٻہ وڌيل هجي ها. ٻئي طرف مرتب ڊاڪٽر حسن علي بيگ صاحب ”تحفة الڪرام“ (طبع راشدي) کي ڏسي ها تہ اڃا ٻہ بهتر حاشيہ تحرير ڪري سگهي ها. آخر ۾ اپينڊڪس کان علاوه ڊاڪٽر رياض الاسلام ۽ ايم. ايڇ. صديقي صاحب جو انگريزي مقدمہ ٻہ ڏنو ويو آهي. هن ڪتاب جي ڇپائي خوبصورت پيپر تي ڪيل آهي. ان کان علاوه سرورق جي مهڙ تي عبدالرحيم خانخانان جي رنگين تصوير ڏنل آهي ۽ آخر ۾ پڻ خان جي والد بيرم جي اها تصوير ڏنل آهي، جنهن ۾ هو شهزادي اڪبر کي بندوق بازي سيکاري رهيو آهي. هي تصويرون برٽش ميوزم جي شڪريي سان ڏنيون ويون آهن. هن خوبصورت تاريخي ڪتاب جي قيمت ٦٠ رپيا آهي، جا بلڪل مناسب ڏسجي ٿي.

— غلام محمد لاکو

ڪنڌيءَ ڪونئر ڏٺن

حضرت شاهہ عبداللطيف جي سوانح، فن ۽ فڪر بابت، گذريل ٽن صدين کان ڪم ٿيندو پيو اچي، ليڪن ورهاڱي کان پوءِ هڪ طرف ان ڪم ۾ تيزي آئي ۽ وسعت پيدا ٿي، تہ ٻئي طرف نون نظرين تحت لطيفيات جي اڀياس کي پڻ شامل ڪيو ويو. ان کان علاوه تنقيد جي جديد فڪر جي حوالي سان ٻہ، شاهہ صاحب جي شعر کي سمجهڻ ۽ پرکڻ جي ڪوشش ڪئي

وٺي آهي. ترقي پسند اديبن جو هڪ وڏو سلسلو آهي، جن اسان جي هن سدا امر شاعر کي پرکيو ۽ پروڙيو آهي. هن ڏس ۾ جناب جي. ايم. سيد، علامه آءِ. آءِ. قاضي، محمد ابراهيم جويو، غلام محمد گرامي، رسول بخش پليجو، رشيد ڀٽي ۽ تنوير عباسيءَ جا نالا وڏي اهميت رکن ٿا.

محمد حسين ڪاشف به انهن ليکڪن مان آهي، جن رجعت پرستي، قدامت پرستي ۽ ڪنهن هڪ خاص تنگ نظر خول کان ٻاهر نڪري، ڀٽائيءَ جي شعر ۽ فڪر جو اونهو اڀياس ڪيو آهي. لطيف سائينءَ جي اڀياس جو آغاز، پاڻ ١٩٥٥ع کان شروع ڪيائين. ان طرح ڪيس ڀٽ ڌڻيءَ جو شعر پڙهندي ۽ سمجهائيندي اٽڪل ٣٥ سال ٿيا آهن. تبصري هيٺ آيل ڪتاب ”ڪنڌيءَ ڪونئر ڦٽن“ ۾، ڪاشف پنهنجي لطيفي مطالعي بابت ١٥ مقالا پيش ڪيا آهن، جي هن مختلف موقعن تي لکيا ۽ جدا جدا رسالن يا ڪتابن ۾ ڇپيا. هن ڪتاب جو مهاڳ مشهور سنڌي اديب جناب حميد سنڌيءَ لکيو آهي، جو پڻ ڪجهه عرصي کان ڀٽ شاه ثقافتي مرڪز جي حوالي سان، لطيف سائينءَ بابت ٿيندڙ ڪم ۾ شريڪ ڪار رهندو اچي. حقيقت ۾ حميد سنڌي صاحب جو مهاڳ پڙهڻ سان، هن ڪتاب ۽ خود صاحبِ ڪتاب جي باري ۾، اسان آڏو هڪ بهترين راه سامهون اچي ٿي ۽ منهنجي خيال ۾ ڪاشف بابت ان کان وڌيڪ پيو ڪوبه تجزيو ٿي ئي نه ٿو سگهي. هو لکي ٿو:

”شاه جي باري ۾ نئين فڪر ۽ نئين سر ڳولا، نوان مفڪر ۽ ليکڪ ميدان ۾ آندا، جن شاه کي حياتي جي موجوده رخن ۽ لاڙن سان هم آهنگ ڪيو، انهن ۾ مون وٽ ڪئين نالا آهن، جن مضمون لکيا آهن ۽ مون سان لطيف جي ميڙي ويل پڻ ملندا رهندا آهن. پر جن شاه کي جديد فڪر جي علامت بنائي، اسان تائين حق ۽ سچ، اسان جي تهذيب، ثقافت ۽ سماجي ڳانڍاپي جو قدرن وارو پربل پيالو پهچايو آهي، تن ۾ تنوير عباسي، رشيد ڀٽي مرحوم ۽ محمد حسين ڪاشف منهنجي ذهن تي وڌيڪ اڪريل آهن.“

خود مصنف جا خيال ڏسو ته پاڻ ڪهڙن روين ۽ دليلن سان شاه جو اڀياس ڪري ٿو. لکي ٿو ته:

”شاه تي لکڻ جي سلسلي ۾ منهنجي اها ڪوشش رهي آهي ته لطيف کي وقت، حالات، انساني فڪر جي اوسر سماجي معروضي ۽ عالمي علمي سطح جي ماڻن ۽ ماپن جي روپ ۾ پيش ڪيو وڃي. هر بيت کي ظاهر ۽ باطن، حقيقت ۽ مجاز ۽ روحاني راز جي پچار ۾ آڻڻ صحيح نه آهي. بجاءِ ان جي ان جو مطالعو زندگيءَ جي تقاضا، ان جي معروضات، تاريخي حقائق، ثقافتي روين ۽ تصوف جي حرڪياتي نظرئي وحدة الوجود جي روشني ۾ ڪيو وڃي، جيڪو اسان کي لاڀ ڏيئي سگهي ٿو.“

هن ڪتاب جو پهريون مقالو، ”شاه جي وقت ۾ سياسي ۽ ثقافتي حالات جو تجزيو“ بهترين جاکوڙي پيپر ته آهي، پر ان سان گڏ ڏسجي ٿو ته مصنف موضوع کان هٽي، شاه ـ

سچل سامي (محمد ابراهيم جويو) جي تتبع تي، ان کي شاهه جي پنهنجي دور کان وڌيڪ ڦهلايو آهي، جنهن جي ڪا خاص ضرورت نه هئي. لطيف جي حوالي سان سترهين ۽ ارڙهين صديءَ جو اڀياس مناسب رهندو. ٻيو مضمون ”موجوده دور ۾ شاهه لطيف جي اهميت“ عنوان سان آهي، جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي، ته هن وقت ڪي گروهه لطيفي اڀياس ۾ مصروف ڏسجن ٿا. سندس خيال ۾ سنڌي قوم جي جيئي لاءِ ٻانيءَ جو ذڪر وڏي اهميت رکي ٿو. ڪاشف جو خيال آهي، ته سنڌ جا ڪيترا شعر يا سورمي جي ٻيت ۾، لطيف سان ڪو گهڻو الصاف نه ٿا ڪن (مضمون: شاهه ۽ اسين). ان بعد ٽي مقالا: ويٺي وڃن وٽ، شاهه جي شاعريءَ جو صوفيانه انداز ۽ لئون لاٿو، ڏنل آهن. ورلڊڙ مقالو، ”شاهه جو چنڊ“ آهي، جو اصل ۾ مرحوم الهه بخش ”سرشار“ عقيليءَ جي هڪ مضمون جو تنقيدي جواب آهي. عقيلي صاحب جو اهو ليک ۱۹۵۳ع ۾ ”نئين زندگي“ رسالي ۾ ڇپيو هو. بلاشبه ڪاشف صاحب هي مضمون لکي ”شاهه جي چنڊ“ سان ڀرپور الصاف ڪيو آهي. مصنف آخري ڪجهه مقالن ۾ رسالي جي تاريخي ڪردارن ۽ انهن جي حوالي سان، سنڌ جي ڪن مکيه جاگرافيائي ماڳن جي اهڃاڻ پڻ ڪئي آهي. ابڙو، سمون، ليلان، سسئي، نوري ڄام تماچي ۽ راءِ ڪنگهار بابت، تحقيق ڪندي وڏي محنت ڪئي آهي.

هيءَ ڪتاب پڙهندي البته ڪٿي ڪٿي تاريخي درستين جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي. مثال طور ص ۲۱۱ تي سمن جي دور ۾ سٺن رياستن ۽ وفاقي نظام جي ڳالهه ڪئي آهي. حقيقت ۾ اهي رياستون قباچه جي زماني ۾ موجود هيون. ان کان علاوه هي ڪتاب لطيف سائين جي ٽي سؤ ساله جشن ولادت (۱۶۸۹-۱۹۸۹ع) جي حوالي سان شايع ڪيو ويو آهي، سو پڻ درست ڪونهي. شاهه صاحب جو جنم ۱۶۹۰ع ۾ ٿيو ۽ وفات ۱۷۵۲ع ۾ ٿي. هي حقيقت هاڻي عالم آشڪار ٿي چڪي آهي. ان هوندي به نوجوان نسل کي هن ڪتاب جو دل جي گهراين سان آڌرڀاءُ ڪرڻ گهرجي. اميد ته محترم محمد حسين ڪاشف لطيفيات جي ضمن ۾ اڳ کان به اڳرو رهندو. هيءُ ڪتاب مقصود پبليڪيشن حيدرآباد ڇپيو آهي ۽ قيمت ۵۰ رپيا اٿس، جا مناسب آهي.

- محمد قاسم سومرو

سرمست ۱۰/۱۹۹۰ع

سچل سرمست يادگار ڪميٽي خيرپور پاران شايع ڪرايل سرمست ۱۰/۱۹۹۰ع هٿن ۾ آهي. هن کان اڳ ايل ۹ ڪڙيون، جيڪي ۱/۱۹۸۱ع-۹/۱۹۸۹ع تائين آيون آهن، پنهنجيءَ جاءِ تي سارا هڻ جوڳي ڳالهه آهي.

هن ڪتاب ۾ شروع ۾ پنهنجي پاران سائين تنوير عباسي ۱۹۸۱ کان ۱۹۹۰ تائين سچل سائينءَ جي فن، فڪر ۽ شعر تي ٿيل ڪم ۽ ان ڪم لاءِ تحقيقي ادارا قائم ڪندڙ ۽ سيبتيون صلاحون ڏيندڙ مائهن جو مختصر تعارف ڏنو آهي. ان کان پوءِ مقالا ڏنل آهن، جن جو تعداد ۱۰ آهي،

جن ۾ هڪ خاص مقالو مشهور اديب گوبند مالهيءَ جو آهي، جنهن جو عنوان آهي ”سچل سرمست“. هي مقالو پاڻ سچل سيمينار ۱۹۸۸ع ۾ آديپور انڊيا ۾ پڙهيو هئائون. آخر ۾ ببليوگرافي جو ڇهون واڌارو، جيڪا محترم محمد علي حداد جي ڪاوش آهي، بہ هن شماري ۾ شامل آهي. سرمست ۾ باقي ۱۰ مقالا ڏنل آهن، سي انهايت محنت ۽ اڳئن سان لکيل آهن ۽ اڳتي تحقيق جي ميدان ۾ ڪارائتا ثابت ٿيندا.

ڊاڪٽر اياز قادري جو مقالو ”منصور حلاج ۽ سچل سائين“ جي عنوان سان لکيل آهي، جنهن ۾ حسين بن منصور حلاج ۽ سچل سائين کي هڪٻئي جي تمام ويجهو آندو آهي.

محترم حميد سنڌي جو مقالو ”پنيءَ ڇڄ مَ ڇُل“ ڏنل آهي، جنهن ۾ اهو ٻڌايل آهي تہ اڄ آدم جاڳيل آهي، منجهس خيال اپڻ جي قوت آهي، جنهن خيال کي هن دور جي عظيم مفڪر علامہ آءِ. آءِ. قاضي صاحب قوت فڪر ۽ لٽين خيال سان تشبيهہ ڏني آهي. سچل سائين جي لفظن ۾ تہ:

پنيءَ ڇڄ مَ ڇُل، منجهہ تماشي لہ پوين،
کهوٽ ڪري تون پاڻ کي، ڪر هنگامو هُل.

حميد سنڌي صاحب جو هي مقالو انهايت ئي وقتائتو آهي، جنهن ۾ پاڻ تقليد پرستي ۽ حد کان خارج روايت پرستي کي ٽوڙڻ لاءِ سچل سائينءَ جي شاعريءَ سان هي عنوان چونڊي پنهنجي ذهانت جي چٽائي ڪئي آهي. جنهن شيءِ جي اسان کي گهرج آهي، اها شيءِ اسان جي سامهون آندي اٿن، جنهن جي روشني ۾ اسان پنهنجي مستقبل کي سڦل ۽ سگهارو بنائي سگهون ٿا. بقول سچل سائين جي:

ٽوڙ رواج ۽ رسمون ساريون، مرد ٿئين مردانو،
وهہ سچل ڪڍ پانهپ وارو، شملو پڌ شاهانو.

محترم غلام محمد لاکي جو مقالو ”سچل جي سوانح ۽ ڪلام جو قديم ترين ڇپيل ماخذ“ جي عنوان سان آهي، جنهن ۾ ڪوشش ڪيل آهي تہ سچل سائين جو جيڪو ڪلام شايع ٿيل آهي، ان جي عام سڃاڻ ڪرائجي؛ جنهن ۾ ڪافين جي ڪتاب جي چٽائي ڪندي، ڪافين بابت هڪ چارٽ پڻ ڏنو اٿن. وڌيڪ انهن ڪم ڪندڙ ذميوار ماڻهن جو ڪم آهي جيڪي سچل جيئن سنڀالين ٿا تہ هو اڻ ڇپيل مواد ۽ پراڻو ڇپيل مواد ايڊٽ ڪري وري پيهر شايع ڪرائين.

محترم الطاف اثير جو مقالو ”صوفيءَ جي اصليت ۽ سماجي ڪردار“ جي عنوان سان آهي. ان ۾ الطاف اثير صاحب لفظ صوفيءَ کي مختلف حوالن سان چٽو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، پر ڪو بہ حتمي فيصلو ڪري نہ سگهيو آهن. صوفي لفظ اسان وٽ عام آهي، پر ان جي معنيٰ لاءِ اسان وٽ اختلاف آهن. بهتر ائين ٿئي ها تہ هن مقالي جو ليکڪ ڪنهن مستند حوالي سان هي مونجهارو حل ڪرائڻ جي ڪوشش ڪري ها. باقي سڄو مقالو بهتر آهي.

محترم قاسم ٻگھيو جو مقالو "سچل ۽ سنڌي سماج جو اڀياس" جي عنوان سان آهي. ياڻ سچل متعلق ٻڌايو اٿن تہ سچل جو سمورو دور سياسي ۽ سماجي ڇڪتاڻ جو دور رهيو. ڪلهوڙا ۽ ٽالپر حاڪم سنڌ جي بقاء ۽ بچاء جي جنگ ۾ هر وقت مصروف رهيا تہ سچل بہ انهن کان جدا نہ رهيو. ٻگھيو صاحب سچل جي دور جي سنڌي ماڻهن جي نفسيات، ڪردار ۽ عمل جي چٽي اپٽار ڪئي آهي. عنوان جي حوالي سان مضمون ٿورو هيٺ تو لڳي، ڇاڪاڻ جو عنوان ۾ اها چٽائي ڪانہ ٿيل آهي تہ سنڌي سماج جو اڀياس ان دور جو يا اڄوڪي دور جو، جڏهن تہ مضمون ۾ سچل واري دور جي سنڌي سماج جو اڀياس ڪيو ويو آهي.

ڊاڪٽر شاهنواز سوڍر صاحب جو مقالو "سنڌ ۾ بزرگن جو ڪردار" جي سري سان آهي. هن مقالي ۾ سنڌ جي صوفي بزرگن جو هر ابري غيري ۽ ڌاريي حاڪميت جي خلاف ڪيل جهاد ۽ مثبت ڪردار تي مختصر نموني لکيو ويو آهي، جڏهن تہ هن عنوان هيٺ سرجندڙ مضمون کي ڪافي مواد جي ضرورت آهي.

محترم خادم عباسي جو مقالو، جنهن جو عنوان آهي "درگاهہ درازن جي گادي ڌڻين جو تعارف"، هن صاحب سچل سائين جي خاندان جي سٺي نموني سان سڃاڻ ڪرائي آهي، جنهن مان درگاهہ جي گادي نشينن جي ڄاڻ پوي ٿي.

نوجوان ليکڪ محترم اختر درگاهي جو مقالو "سچل جو نظريو" جي سري سان لکيل آهي. پاڻ سچل سائين جي نظريي ۽ خيالن کي چٽيءَ ريت پرکيو اٿن.

مولوي عبداللطيف سڪندري صاحب جو مقالو "حضرت سچل سائين جو عشق نامه" جي عنوان سان آهي، جنهن ۾ ڪيترن ئي روايتن کي سامهون آندو ويو آهي. هڪ جاء تي حضرت سچل سرمست عشق بابت اهم انڪشاف ڪندي فرمائي ٿو، تہ عشق جو شهباز لامڪان کان اڏري آسمان تي ويو، اتان جنت ۾ ويو. جنت ۾ نعمتون ۽ مزا ڏسي ولي پڇو ۽ چيائين تہ هت محنت ۽ مشقت ناهي، الهيءَ ڪري آءُ هت نہ ويهندس ۽ جنت سان نڪري ڏکن جو بار کڻندڙ ٻنهنجي پياري سرزمين سنڌ تي پهچي پٽ تان ٿيندو، درازا شريف ۾ سچل سائين جو اچي سلامي ٿيو، جنهن ڪانئس حال احوال ورتو 'عشق ناما' ۾ سمورو راز قلمبند ڪيو. مطلب تہ عشق جي الاهي رمزن، جن کي سچل سائين ڏٺو ۽ پرکيو، تن جو ذڪر آهي.

آخر ۾ جيڪو 'خاص مقالو' ڏنل آهي، جنهن جو عنوان آهي "سچل سرمست" سو هند- سنڌ جي برک ليکڪ محترم گوبند مالهيءَ جو آهي. هن مقالي ۾ سائين گوبند مالهي مختصر پر جامع نموني سان سچل تي لطيف جو اثر يا سندن ڪلام ۾ هڪجهڙائي جو ذڪر ڪيو آهي. جنهن ۾ ٻنهي شاعرن جي ڪلام جي ڀيٽ ڪرايل آهي. مثال طور شاهہ سائين چوي ٿو.

"تون چئہ الله هيڪڙو، وائي ٻي مَ سِکُ."

تہ وري سچل سائين چوي ٿو:

"الله الله چو چوين، تون الله پاڻ."

پناڻي صاحب چوي ٿو:

"روزا ۽ نمازون، ايءُ پڻ چڱو ڪم."

ته سچل سائين چيو:

"وسري ويو روزو ته ياد نماز سون ڪي."

سائين گوبند پنهنجي مقالي ۾ اها ڳالهه به ظاهر ڪئي آهي ته سچل شاهه ۽ ساميءَ جي پيٽ ۾ گهڻو ڪلام چيو آهي، پر زماني جي گردش جي ڪري ڪجهه ڪلام گم ٿي ويو، جيڪڏهن ان جي چڪاسي ٿيل هجي ته ڪيئن ۽ ڪهڙي نموني گم ٿي ويو ۽ اهو ڪلام هٿ ڪري سگهجي ٿو يا نه، ته وڌيڪ ٺيڪ ٿئي ها.

سرمست ۱۰/۱۹۹۰ع جي قيمت ۳۵ رپيه آهي، جيڪا عام پڙهندڙن جي پهچ کان مٿڀري آهي. بهرحال "سرمست" پنهنجيءَ جاءِ تي خصوصي اهميت رکي ٿو. آخر ۾ مان به سائين گوبند ماليءَ جيان اهو چوندس ته دير سان ئي سهي ۾ سچل جي شعر ۽ فڪر جي صحيح لمولي جائزي وٺڻ جي مجموعي طور تي ڪوشش شروع ٿي آهي. شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور ۾ سچل چيئر، سچل اڪيڊمي، سچل سيمينار، هڪ اڳتي قدم آهي، جنهن لاءِ محترم تنوير عباسي خاص طرح جس لهڻي، جيڪو ڏينهن رات سچل جي فن ۽ فڪر، شعر ۽ شخصيت تي ڪم ڪري رهيو آهي.

--- پارس حميد

هڪ خط، هڪ ڪوڙ

محترم علي نواز وفائي سنڌ جو مشهور اديب، مڃيل انشا پرداز ۽ ڪهنه مشق صحافي آهي. پاڻ ڪيترن ئي دلپذير ڪتابن جو مصنف آهي. سندس شايع ٿيل ڪتاب "وفائيءَ جا خط"، "سنڌ جي سورهين ڏانهن سنيهو"، "رتيءَ جي رهاڻ" ۽ "پلئه پايو سچ"، پڙهندڙن کان داد حاصل ڪري چڪا آهن. سندس تازه شايع ٿيل ڪتاب "هڪ خط هڪ ڪوڙ" ان سلسلي جي هڪ وڌيڪ ڪڙي آهي. ڪتاب جي مهڙ ۾ علي نواز وفائي جي علمي پورهيي ۽ سندس شخصيت جي باري ۾ سنڌ جي چند نامور عالمن ۽ اديبن جا رايا آهن، جن ڪتاب جي سونهن کي ويتر وڌائي ڇڏيو آهي. مصنف "ليکڪ جا لفظ" نالي مهڙ ۾ لکي ٿو "...... منهنجو پنهنجو خيال آهي ته اديبن لاءِ مطالع ۽ مشاهدي کان وڌيڪ آزمايل آزمودا ۽ تلخ تجربا، سندس قلم ۾ صحيح شعور، پانداري، پختگي پيدا ڪندا رهندا آهن."

جيئن ڪتاب جي نالي مان ظاهر آهي، هي ڪتاب ڪنهن سڄڻ جي خط جو جواب آهي. فاضل مصنف ڪتاب ۾ معاشرتي نا انصافين ۽ سماجي ڪمزورين تي مدلل انداز ۾ راءِ زني ڪئي آهي. پورو ڪتاب ڏاهپ جي نڪتن ۽ دانائيءَ جي معنيٰ آفرين خيالن سان ڀريل آهي. مصنف هن ڪتاب ۾ پڻ الهيءَ بي باڪي ۽ سچائيءَ سان لکيو آهي، جيڪو ڪيس پنهنجي والد محترم،

علامهٔ دوران، مولانا دين محمد وفائي رحه کان ورثي ۾ مليو آهي. جناب وفائي جي قلم ۾ رواني ۽ بي ساختگي جو هڪ درياهه موجزن آهي. هن ڪتاب ۾ وفائي صاحب هڪ هنڌ لکي ٿو: "... منهنجا دوست! جڏهن پنهنجي اندر ۾ جهاتي پائي ڏسان ٿو، ته چوڌاري جا چارئي پاسا چِڪ ۾ ڇڪيا پيا آهن، جنهنڪري عيبن ۽ اوڻاين، گناهن ۽ غلطين، بڇڙاين ۽ بڇڙاين، بيهودگين ۽ براين، ڪمزورين ۽ ڪوتاهين، مندائن ۽ ميراين جي ڪاڪ پيٽي پر ۽ ڪپر ڪنڌي ڪاله آهي ۽ دنيا ۾ ٻاڻ کان سواءِ ٻيو ڪوبه اُرو نظر ڪونه ٿو اچي." اهو اظهار وفائي صاحب جي مجاهداڻي ۽ حق پرستاڻي مزاج جو آئينه دار آهي. وفائي صاحب جي ٻين ڪتابن وانگر هن ڪتاب کي سنڌي ادب، باالخصوص انشائيه ادب جي فن ۾ وڏو مقام حاصل آهي.

هي ڪتاب وفائي اڪيڊمي ڪراچي وڏي اهتمام سان شايع ڪيو آهي. ان جي قيمت پنجاهه رپيا آهي. صفحا ١٨١، سائيز ڊيمي، سفيد ڪاغذ، ڇپائي جاذب ۽ سرورق ديده زيب آهي.

--- الطاف حسين آگرو

بندر بازاريون، سُڃا ساموندين ري

چاچا اسد بيگ جي ياد ۾...

نصير مرزا

ڳوليان ۽ ڳنڍيان، وڻا ويراڳيءَ لکري،
صُحبت جا سنڌيان، آءٌ نه جيئندي ان ري.

● اسين سڀ ڀيڻ ڀائر ننڍڙا ننڍڙا ۽ ٻڪڙا هوندا هئاسين ۽ عيد جي ڏينهن، چاچا اسد بيگ جڏهن اسان جو اڱڻ اجارڻ لاءِ پنهنجا مهربان قدم کڻي، اسان جي گهر ايندو ۽ اچي اندر پينگهي ۾ ويهندو هو، تڏهن امان اسان سڀني کي سڏي تاڪيد ڪندي هئي ته ”بابا، چاچا سائينءَ سان جهُڪي، پيرين هٿ اچي عيد ملو.“ تڏهن اسين سڀ ڀيڻ ڀائر جهُڪي چاچا سان عيد ملندا هئاسين. تڏهن پاڻ انهايت شفقت سان اسان جي مٿي تي هٿ به رکندو هو ۽ پيار به ڪندو هو. مون کي ياد آهي، ان ننڍڙي عمار ۾ ئي چاچا اسد بيگ جون ڳالهيون مون کي ايترو ته موهينديون هيون، جو عيد جي ڏينهن هيڏان هوڏالهن ڊڪڻ بدران، سندس پينگهي ساموهون رکيل منجيءَ تي ويهي ڪاڏِيءَ هيٺان هٿ رکي، هن جي چهري ڏالهن معصوميت سان ويٺو ڏسندو ۽ سندس دلچسپ ڳالهيون به ويٺو ٻڌندو هوس. هن جو حافظو ايترو ته تيز، ايترو ته شارپ ۽ سٺو هو جو هن کي ٻه وقت ڪئي آيتون، ڪئي حديثون، ڪئي حڪايتون، ڪئي سهڻا قول، ڪئي ٽوٽڪا، ڪئي اردو، فارسي ۽ سنڌيءَ جا شعر ياد هوندا هئا ۽ ايترا ته ياد هوندا هئا جو طويل طويل گفتگوءَ جي سٽنگس ۾ ٻه، هن وٽ الهن جو اسٽاڪ ختم ڪونه ٿيندو هو. مون کي پنهنجي انهيءَ ننڍي وهيءَ ۾ به چاچا اسد بيگ پنهنجي خاندان جو سڀ کان وڌيڪ مهربان ۽ سڀني عزيزن کان وڌيڪ عظيم شخصيت جو مالڪ لڳندو هو، ۽ جڏهن ١٠- اپريل ١٩٩٠ع جي رات جو ڏهين بجي ڌاري کين پنهنجي اباڻي قبرستان ”بلند شاهه“ ڏالهن انهن رستن تان نيو ٿي ويو، جن تي ڪڏهن پنهنجي الهڙ جوانيءَ ۾ سائيڪل هلائي هئي، موٽر ڊرائيو ڪئي هئي، ڪئي تابوتن کي ڪلهو ڏنو هو- انهن ئي رستن تان جڏهن هو پنهنجي ابدي آرامگاهه ڏالهن سدائين لاءِ وڃي رهيو هو، ان ڏينهن به مون کي شدت سان محسوس ٿي ٿيو ته اڄ اسان جو خاندان هڪ اهڙي ٻاجهاري ۽ مهربان هستيءَ کان محروم ٿي رهيو آهي، جنهن جو وجود پوري خاندان لاءِ ڪنهن گهاٽي ٻڙ جي وڻ مثل هو، ۽ سندس جدائيءَ جو تصور ڪندي ائين ٿي لڳو ته ڪو دروازو، ڪوئي رابطو، ڪو سلسلو، جيڪو باعث هو ٻاهرين ادبي ۽ ثقافتي دنيا سان ڳنڍيل رهڻ جو - اوچتو بند ٿي رهيو آهي... ۽ اڄ اهو به سوچيندي ۽ لکندي ننڍڙيون

لنډڙيون اکيون، وڏن وڏن لڙڪن سان پرجيو ٿيو اچن ته هن پنهنجي شخصيت جي سحر سان، اسان سڀني کي ۽ اسان جي خاندان کي ٻاهرين دنيا سان جنهن مضبوط پُل ذريعي جوڙي رکيو هو، اها سندس وفات سان ڇڻ اوچتو ٽٽي پئي آهي. اهائي پُل، جيڪا هن پنهنجي عظيم پيءُ شمس العلماءُ مرزا قليچ بيگ جي ١٩٢٩ع ۾ وفات کان پوءِ، سورهن سالن جي ڄمار کان تعمير ڪرڻ شروع ڪئي هئي. والد جي وفات وقت هو صرف سورهن سالن جو نوخيز ۽ خوبصورت نوجوان هو. هڪ پاسي نوجوانيءَ جا اسرار هئا ۽ ٻئي پاسي خالدالي ذميدارين جا پهاڙ سندس ناتوان ڪلهن لاءِ منتظر هئا. ازانسواءِ عظيم پيءُ جي ڇڏيل علمي ۽ ادبي اماڻ خزاني جي سار سنڀال ۽ ان جي سرواڻيءَ جو ڪم الڳ ڪيس ڏي ڪرڻو هو، ۽ ان ڏس ۾ ڪامياب منتظم جو جيڪو عظيم الشان ڪردار هن پنهنجي زندگيءَ ۾ ادا ڪري ڏيکاريو، اهو سنڌ جي ڪنهن به علم ادب دوست کان ڳُجهو ڪونه هوندو. پراڻي ’قليچ ڪتبخاني‘ جي ڪسمپرسيءَ کي ڏسندي، هن ١٩٥٣ع ۾ ’قليچ لائبريري‘ جي موجوده نئين عمارت جي تعمير ۾ ڏينهن رات هڪ ڪري ڇڏيا. ان کان پوءِ پنهنجي والد جي عظيم ڪتبخاني ڏانهن ايندڙ متجندڙ رستن کي پڌرو جاري ڪرڻ جا جيڪي هن جتن ڪيا ۽ برصغير جي اهڙين اهڙين هستين کي پاپيادا قليچ ڪتبخاني تائين هلي مٿي اچڻ لاءِ ان حد تائين متوجهه ڪيو، جو شهر کان پري، ننڍڙو هي ڳوٺڙو ’ٽنڊو نورهو‘، هند سنڌ جي اديبن، عالمن ۽ اسڪالرن جي حاضريءَ جو بي مثال سبب بڻجي ويو.

چاچا اسد بيگ مرحوم جي شخصيت جا ڪئي روپ ۽ شخصي ذميدارين جا ڪئي رُخ هئا. هو سنڌ جي سڀ کان وڏي علمي ادبي خاندان جو، سنڌ جي علمي ۽ ادبي حلقن ۾ نمائندو هڪ پاسي هو، ته ’قليچ لائبريري‘ ۽ مرزاصاحب جي مسودن جي اشاعت جو نگهبان ۽ منتظم ٻئي پاسي هو. سندس شخصيت جي ٽين ذميداري هئي عبادت الاهي. مون هن کي گهر واري صندل تي پنهي نماز پڙهڻ کان، مسجد جي مصلي تائين عبادت جي طويل طويل مشغوليءَ ۾ به ڏٺو هو. آءٌ ڪين ڄاڻان اوچتو عبادت جي ادائگيءَ ۾ ڏسندو هئس ته ڏسندو ئي رهجي ويندو هئس. ايڏي يڪسوئيءَ سان خدا گواهه آهي ته مون اڄ تائين ڪنهن ٻئي بني بشر کي عبادت ۾ اهڙيءَ ربت سُنهڪ ڪونه ڏٺو آهي. فجر جي نماز کان پوءِ ڪلاڪن جا ڪلاڪ ذڪر الاهي ۾ وينا دعائون پڙهندا هئا. ان سان والدا ٿي ويهندا هئا پينگهي ۾، اتي تلاوت کان پوءِ لطيف سائينءَ جي رسالي جو مطالعو ڪندا هئا. صرف مطالعوئي نه، پر ڪڏهن ڪڏهن ان تي غور فڪر ڪرڻ سندن روزمره جي معمولات جو لازمي جُز هوندو هو. سندن اها زندگي مون کي ذاتي طرح نه فقط قابلِ رشڪ پر قابلِ تقليد پڻ لڳندي هئي. حقوق الله کان پوءِ حقوق العباد ۽ ڪارِ خير ۾ حصو وٺڻ کي چاچا اسد بيگ هميشه پنهنجي زندگيءَ جو شعار سمجهندو هو. پالڻهار جي رضا سان هن جو وجود، مُجسم خير ۽ دعا هو. هن جي شخصيت ۾ ڪا اهڙي برڪت، ڪو اهڙو ڪرشمو هوندو هو، جو جنهن به ضرورتمند جي حاجت روائي لاءِ سائس ڳُڏجي ڪئي به ويندو هو، ان جا ٻيڙا پار ٿي ويندا هئا.

هي دؤر دنيا ۾ تنهنجو تمام ٿيندو نيٺ
هي پُر سگهو ئي حياتي جو جام ٿيندو نيٺ
هي وعظ تنهنجو، وصيّت، هي قول تنهنجو "قليچ"
قبول پير و جوان، خاص و عام ٿيندو نيٺ

سائين مرزا اسد بيگ

جنم
١٨- سيپٽمبر ١٩١٣

وفات
١٠- اپريل ١٩٩٠ع

17 December SUNDAY 1972

نعت شريف

10 ZIQAD 1392 HIJ. — 2 POUSH 1379 Ben. — 3 POH 2029 Bik.

١ ذات حق دنيا ۾ ڪيو هڪ آهي اهڙو گهر پسند
جنهن جي خاطر پنهنجي رحمت جو ڪيل عمود پسند
٢ هيج مان جنهن کي سڏيو آهي خدا پنهنجو حبيب
تنهن خدائي ۾ خدا کي پنهنجو پيغمبر پسند
٣ پرورش خاطر منهنجي محبوب مرسل باعبدالله
هن جهان ۾ ڪيو ابو طالب جو گهر آخر پسند
٤ هي مليو احسان جو بدلو (ابو طالب) وري عمران کي
بيت رب تنهن خدا کي جنهن جي پٽ خاطر پسند
٥ خانه زاد ڪعبه بي ته نور از محبوب خدا
آهه جي لال ڪيو عمران جو ننڍڙو پسند
٦ هت رکي هٿ ۾ وٺي بيعت ڏهن ۾ ڏيئي زبان
زوج زهرا جو علي ڪيو پاڪ پيغمبر پسند
٧ حڪم حق پڻ هو نه بيت الله ۾ جاول ڀار لاءِ
ڪيئي خدا پنهنجي نبي جي فاطمه دختر پسند
٨ نور جا دريا مليا آخر تنهي ۾ بحر ڏڪار
لؤلؤ و مرجان ٿيا شبير ۽ شبر پسند
٩ سي ابو طالب جا پوٽا، خانه زاد حق جا پٽ
جن جو پي ڏاڏو پسند، نانو پسند، مادر پسند
١٠ تنهن نزول آيه تطهير پڙهيو زير ڪسا (الحاديث)
پاڪ پنجتن لئه ڪئي تنهن لفظ هي جادر پسند
١١ پنهنجي پنهنجي جاءِ تي پسند ۽ پنهنجو پنهنجو تنهن خيال
ٻه جهان ۾ تنهن اسان کي ساقي ڪوثر پسند
١٢ التجا آهي اسد بخشش ڪجهه روز جزا
تون ڪتاب مصطفيٰ جي پنهنجو ڪڻ جاڪر پسند

سائين مرزا اسد بيگ جا هٿ اکر

ڪنهن به وڏي ڪمان وڏي آفيسر سان واقفيت هجي نه هجي، هُن جي شخصيت ايتري ته هردلعزيز ۽ پُربهار هوندي هئي، جو واقفيت جا سلسلا پنهنجو پاڻ اڪرندا ويندا، ڪم ڪاج سنوان ٿيندا ويندا هئا. اهو سندس پربهار شخصيت جوئي اثر هو، جو ’بابا قليچ‘ آڏو قليچ جا ڏهاڙا هجن يا ڪي ٻيون ادبي ۽ ثقافتي محفلون، هو پنهنجي شائستگيءَ ۽ پُرڪشش شخصيت سان سڀني جي نگاهن جو مرڪز ۽ محفل جو مور بڻجي پوندو هو. ماڻهن جا هجوم ۽ خوبصورت موهيندڙ چهرا، هن کي هميشه (Inspire) ڪندا هئا ۽ هو اهڙين محفلن ۾ بطور مقرر ڪلاڪن جا ڪلاڪ خوبصورت گفتگو ڪري سگهندو هو. پاڻ جن ڏينهن ۾ سنڌ ڪوآپريٽو سوسائٽيءَ جي ٽريننگ انسٽيٽيوٽ ۾ ليڪچرار هئا، تڏهن مان به اسڪول مان موٽندي سندن فرزندن محمد حبيب بيگ ۽ مسلم بيگ سان گڏجي سندن ليڪچر روم ۾، پٺين سيٽن تي وڃي ويهندو ۽ سندن ليڪچر وينو گوش گذار ڪندو هئس، تڏهن ڏسندو وينو هئس ته سندن ليڪچر جو انداز اهڙو ته دلچسپ هوندو هو، جو پاڻ به شاگردن سان گڏجي ان کي چڱي (Enjoy) پيا ڪندا هئا ۽ ان مان لطف به پيا وٺندا هئا.

چاچا اسد بيگ پنهنجي شخصيت جي الهن وڏين خوبين جي باعث پنهنجي خالدان جو صحيح معنيٰ ۾ هڪ آئيڊل ۽ نهايت وڏو ماڻهو هو. جيتوڻيڪ خالدان ۾ هن جي آسپاس وڏن وڏن ۽ اعليٰ منصب تي فائز پيا به وڏا وڏا ذهن موجود هئا، پر هو الهن جي وچ ۾ ائين نمايان هو، جهڙي تارن جي وچ ۾ چنڊ نمايان هوندو آهي. چون ٿا، جنهن خالدان يا جنهن گهر ۾ هڪڙو دفعو ڪو وڏو ماڻهو پيدا ٿي پوندو آهي، ان گهر مان پيهر ورلي ئي وڏو ماڻهو آسري سگهندو آهي. باوجود ان جي، ته هو پنهنجي خالدان جو وڏو ذهن ۽ وڏو ماڻهو هو پر هن هميشه انڪساري کان ڪم ورتو. چوندو هو ”بابا! اڃا ڪجهه به ناهيان. سنڌ لاءِ قليچ جي ڇڏيل املهه ادبي سرمايي جو محافظ آهيان، پيو ڪجهه به نه...“ ۽ پڇين ڪجهه سالن کان ’عظيم قليچ‘ جو اهو عظيم محافظ، سخت عليل رهڻ لڳو هو ۽ زندگيءَ جي سمورين سرگرمين، دلچسپين کان ڏينهون ڏينهن پري ٿيندو ٿي ويو، تڏهن محسوس ٿيڻ لڳو هئم: ڪو وڏو جزيرو آهي، جو جڻ هوريان هوريان پاڻيءَ جي لپيٽ ۾ اچي رهيو آهي. پاسندو هوم ڄڻ ڪو وڏو بحري جهاز ٻڏڻ ۾ لهي رهيو هجي. مٽي ڄڻ پنهنجي مٽيءَ کي وڏيڪ شدت سان پڪاري رهي هئي. سندس علالت جو پڇاڙي مان به هڪ ڏينهن امان سان گڏجي عيادت لاءِ سندس گهر پهتس. نهايت ڪمزور ٿي ويو هو، پر سندس آواز ۾ اهائي سگهه، اهائي روالي ۽ اهائي وضعداري موجود هئي، جيڪا سون کي هميشه موهيندي هئي. چاچا سان گفتگو شروع ڪيم ته منهنجا تاڪ لڳي ويا. هو منهنجي سامهون اهو تيز حافظي وارو ۽ نهايت دلچسپ ڳالهيون ڪندڙ چاچا اسد بيگ ڪونه هو، منهنجي سامهون ته اهڙي هستي موجود هئي، جنهن جي سارون ۽ يادگيرين جا آڪيرا، ڪنهن واچوڙي ۾ ڪک پن ٿي ويا هئا.

مون ڏٺو، هن جي يادگيرين جا سلسلا سڀ ڇڙوڇڙ هئا ۽ جڏهن هن لهايت ڀاڀوهه سان اوچتو مون کان جدا منهنجي ٣٠ سال اڳ وفات ڪري ويل والد جي خيريت دريافت ڪئي، تڏهن منهنجي اکين ۾ لڙڪ تري آيا. مان آتان اٿي ڪڙو ٿيس ۽ امان کي آتي ڇڏي، موڪلائي گهر موٽي آيس. ان کان پوءِ بهتر علاج لاءِ چاچا اسد کي پنهنجي موٽرڪار ۾ ويهاري ڪراچي ليو ويو ۽ ٿيو ائين جو هو جڏهن اتان واپس گهر موٽيو ته ايمبولينس ۾ اسٽريچر تي سُتل هو— (لنبا مان سجاڳ ٿيامين. ڏٺوسين ته فيتني جي رات اڃان ڪُنِي ڪالهي سو وري سمهي رهيا سين) مون چُپ چاپ وڏي، ڪنڌ جهڪائي چاچا اسد بيگ جا پير چُميا ۽ هٿ اکين تي رکي لڙڪ لڪائڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳس. اوچتو منهنجي اکين اڳيان شمس العلماءَ مرزا قليچ بيگ جي ١٩١٤ع واري روزنامچي جو ١٨- سيپٽمبر وارو ورق هوربان عيان ٿيندو ويو: ”اڄ ١٨- سيپٽمبر ۽ جمع جو ڏينهن آهي. اڄ اسد بيگ طولعمره جي پهرين سالگرهه هئي. شاديءَ جهڙو عمدو ڪاڏو ڪيوسين. آس پاس وارن گهرن ۾ ورهايوسين. پارن کي پنهنجي گهر ۾ سڏائي بسڪيٽ ڪيڪ ميوو وغيره کارايوسين ۽ هار وڌاسين. وقت خير جو گذريو...“.

۽ ٺيڪ ٧٦ سال ٥ مهينا ۽ ڪجهه ڏينهن کان پوءِ ’بلندشاهه‘ ۾ الحاج چاچا اسد بيگ جي پنهنجي والد ۽ والدهه جي پاسي ۾، تدفين کان پوءِ، رات جو ١٢ ڌاري موٽي پنهنجي ڊائريءَ ۾ اچي لکيم. ”اڄ ڏهين اپريل تي منهنجو وقت خير جو ڪوڙ گذريو. واهه صد افسوس! اڄ خالدانِ عزيز جي سِر تاڻ چاچا اسد بيگ جو سايو کڄي ويو. اڄهو هينئر سندس تدفين ۾ شريڪ ٿيڻ ۽ هٿ-فاتح کان پوءِ گهر موٽيو آهيان. تدفين وقت مان سندس تربت جي سيوالديءَ کان ايئو هئس ۽ چاچا جي چهري ڏانهن مسلسل ڏسندو رهيس. جنهن تي موتيي جي گُلن جهڙي تازگي ۽ سرهاڻ پکڙيل هئي. بلاشڪ ته هو هڪ جنتي انسان هو... ۽ مون کي يقين آهي ته، هن کي پنهنجن طويل عبادتن، رياضتن ۽ عام ماڻهن سان ڀلائي ڪرڻ جي اجر طور قدرت طرفان قبر ۾ وڏا ڀاڙا ملندا.

* * *

مرزا اسد بيگ-زندگيءَ جا وکريل ورق

ترتيب: مومن بيگ اسد بيگ مرزا

- لالو. اسد بيگ مرزا پٽ شمس العلماءَ قليچ بيگ مرزا.
- جنم جو سال. ١٨- سيپٽمبر ١٩١٣ع.
- ابتدائي تعليم ميونسپل اسڪول ٽنڊو لوڙهو مان حاصل ڪيائون.
- مئٽرڪ گورنمينٽ هاءِ اسڪول حيدرآباد مان، بمبئي يونيورسٽيءَ جي تحت پاس ڪيائون.

● ١٩٣٢ع ۾ سندن شادي، سندن ماروٽ ۾ سان ٿي.

● ١٩٣٤ع کان گورنمينٽ سروس شروع ڪيائون ۽ ١٩٤٠ع کان ١٩٤٩ع تائين سنڌ ڪوآپريٽو سوسائٽي ۾ مختلف عهدن تي ڪم ڪيائون.

● ١٩٣٦ع ۾ ديوان قاسم، لئين سر سڌاري، ان جو مقدمو لکي، اهم ادبي ڪارنامو سر انجام ڏنائون.

● ١٩٤٧ع ۾ ڪربلا معليٰ ۽ عراق، ايران، نجف اشرف، ڪاظمين شريف ۽ سامره شريف وغيره ۾ آئمه عليهم السلام جي زيارت ڪان مع پنهنجي خاندان جي مشرف ٿيا.

● ١٩٥٢ع ۾ حج بيت الله شريف ۽ زيارت مدينه منوره کان مشرف ٿيا.

● ١٩٦٣ع ۽ ١٩٧٢ع ۾ ٻيهر زيارت ۾ 'ايران' و 'عراق' ۽ 'شام' کان مشرف ٿيا.

● ١٩٧٠ع ۾ سرڪاري نوڪريءَ مان خير خواهيءَ سان رٽائر ٿيا.

● آگسٽ ١٩٧٠ع ۾ پاڪستان ٽيلي ويزن ڪراچي سينٽر جي تمثيلي مشاعري ۾ پهريون دفعو پنهنجي والد شمس العلماءُ مرزا قليچ بيگ مرحوم جو پارٽ ادا ڪيائون، جيڪو سڀني سنڌ ۾ نهايت پسند ڪيو ويو.

● ٣١- ڊسمبر ١٩٨١ع تي، سنڌي ڊرامي جي سؤ سال جشن جي موقعي تي گورنمنٽ گرلس ڪاليج حيدرآباد ۾ هڪ دفعو ٻيهر شمس العلماءُ مرزا قليچ بيگ جي پارٽ ۾، تمثيلي مشاعري ۾ حصو ورتائون.

● ١٩٨٠ع - ١٩٨١ع ۾ پهرين ۽ ٻي ڪُل پاڪستان اهل قلم ڪانفرنس اسلام آباد ۾ شرڪت ڪيائون.

● ١٩٥٢ع ۾ 'اداره قليچ' قائم ڪري 'ماهاڻ قليچ' شروع ڪرڻ سان گڏوگڏ، ٢٠ کن مختلف موضوعن تي ڪتاب پڻ شايع ڪيائين.

● ١٩٥٣ع ۾ ڪوآپريٽو انٽرنيشنل ڪانفرنس لاءِ منظوم اوپيرا تحرير ڪيائون.

● ١٩٥٤ع ۾ ڪتب خانه قليچ جي موجوده عمارت تعمير ڪرايائين. جيڪا لنڊي لوڙهي ۾ قليچ لائبريريءَ جي نالي سان مشهور آهي.

● ١٩٥٨ع ۾ ڪوآپريٽو سوسائٽيءَ جي ٽريننگ انسٽيٽيوٽ ۾ ليڪچرار مقرر ٿيا.

● ١٩٦٠ع ۾ مسلم آرٽس ۽ سائنس ڪاليج حيدرآباد جا پرنسپال مقرر ٿيا.

● ١٩٨٦ع ۾ گين پراوانشل ايجوڪيشنل ڪائونسل ۾ ميمبر طور کنيو ويو.

● ١٠- اپريل ١٩٩٠ع تي صبح جو ١١ وڳي ڌاري دماغ جي رڳ ڦاٽڻ سبب ڪراچيءَ ۾ وفات ڪيائون.

● ساڳي ڏينهن تي رات جو ١١ وڳي ڌاري، حيدرآباد واري سندن اباڻي قبرستان 'بلند شاه' ۾ سندن تدفين عمل ۾ آئي. (اول فنا آخر فنا)

تشدد کي روکيو....

(افضل قادريءَ جي ياد ۾)

تاج جويو

صدين کان هٿ ۾ قلم آ
۽ هميشه رهندو ايندو.
ڏاڍ ۽ ڏسمن خلاف،
مون ڪڏهن ٻئجي لطيف،
۽ ڪڏهن ٻئجي سچل،
پنهنجي فن تي رقص ڪيو آ!
سچ لکيو آ... سچ چيو آ!

(افضل قادري)

قومي ۽ سماجي جبر، ڏاڍ ۽ ڏسمن خلاف سچ لکندڙ ۽ سچ چوندڙ ناميارو شاعر افضل قادري، "ڦڦڙن جي ڪينسر" جهڙي لکري ۽ لهوڙيندڙ مرض سان اڪيلي، ۾ لاڳيتي جنگ ڪندي، ١٢- مئي ١٩٩٠ع تي سنڌ جي تاريخي شهر لاڙڪاڻي ۾ پنهنجي غريباڻي اجهي ۾ گذاري ويو. هيءُ سدا بهار شخصيت جو مالڪ ۽ هرڪنهن سان مُرڪي ملندڙ سنڙو شاعر، ٤٨ سالن جي ڄمار ۾ "ڪينسر اسپتال" لاڙڪاڻي ۾ علاج هيٺ هو ۽ سنڌي ادبي سنگت جا دوست محمدعلي پٺاڻ، سرڪش سنڌي، هدايت منگي ۽ منظور بلوچ، غريبي حال سارو دوستن کان پئي سٽي سندس علاج ڪرائيندا هئا، پر دوستن جون ڪوششون ڪامياب نه ٿيون ۽ افضل اجل جو شڪار ٿي ويو.

آءٌ ٧- اپريل ١٩٩٠ع تي سرڪش سنڌيءَ، محمدعلي پٺاڻ ۽ منظور بلوچ سان گڏجي، جڏهن افضل قادريءَ جي گهر عيادت لاءِ ويو هئس ته بيماريءَ جي حالت ۾ به گهر جي در تي اسان جي آجيان ڪئي هئائين ۽ سڀني سان، خاص ڪري مون سان ته وڏي اڪير سان ڀاڪر پائي مليو هو. جڏهن اسان سڀني کيس يڪ آواز ٿي چيو هو ته "سائين! ٻاهر نڪرڻ جي تڪليف چو ڪيو؟" ته ٽهڪندي چيائين، "توهان جهڙا پيارا يار ملڻ لاءِ اچن ۽ آءٌ ٻه قدم ٻاهر به نه اچان." افضل سان سندس غريباڻي ڪکن ۾ اڌ ڪلاڪ ڪن ڪچهري ٿي هئي. سندس چهرو بيماريءَ سبب ڪارائجي ويو هو، پر مُک تي هميشه جيان سدا بهار مُرڪ آئي، اسان سان ڳالهيون ڪندو رهيو. هن کي ڪجهه ڏينهن اڳ وزير اعظم پاڪستان جي هدايتن تي جناح اسپتال ڪراچي ۾ علاج لاءِ داخل ڪيو ويو هو، پر ٢٣- ڏينهن دوران کيس ڪنهن به قسم جي دوا نه ملي، البت چڪاس ذريعي "ڦڦڙن جي ڪينسر" جي تشخيص ڪئي وئي هئي.

انفضل قادري اسان کي ٻڌايو هو تہ ”۲۳ ڏينهن تائين بستري تي پنهنجي رهڻ واري بيجا ۽ بنا علاج پوکنا پوکي، ڊاڪٽرن کي ست سربون ٻڌائي، ڀاڻ کٽائي، گهر ۾ ڪٽ پيڙو اچي ٿيو آهيان. لاڙڪاڻي ڊويزن جو ڪمشنر پنج هزار رپيا علاج لاءِ ڏني ويو هو، جيڪي پنسا ٻن چئن ڏينهن جي علاج جا بہ نہ هئا. شاباس آهي لاڙڪاڻي جي سنگتين کي، جيڪي منهنجي سار لهندا اچن ۽ ڪينسر اسپتال ۾ علاج جو سمورو خرچ ڀريندا اچن. روزانو سئيون لڳنديون آهن. جيسين انهن جو اثر رهي ٿو، ٺيڪ رهان ٿو، ان بعد وري ساڳي حالت. اڳ سان ڪري پولڊو آهيان، پر اج اوهان يارن جو ٻڌي، جان ۾ نہ جان ڪهڙو ست ۽ قوتائي اچي ويئي، جو در تائين نڪري آيس.“

ڪڇهريءَ دوران محمد علي پٺاڻ ٻڌايو تہ افضل قادري جي شاعريءَ جو ٻيو مجموعو ترتيب ڏني رهيو آهيان ۽ افضل، اسان جي زور ڀرڻ تي پنهنجا تازا چيل بہ نظم ڊائري مان پڙهي ٻڌايا ۽ چيو تہ ”اڃا حوصلو نہ هاريو اٿم. ليڪن ٿي منهنجي زندگي ۽ بندگي آهي. آخري پساهن تائين قلم هٿ مان ڪونہ ڇڏيندس، ڇو تہ هن هيٺي حالت ۾ قلم ٿي واحد سهارو اٿم.“

افضل کي بيماري جسماني طرح ضرور هيٺو ڪري ڇڏيو هو، پر سندس حوصلو ۽ ارادو بلند هو. سندس شاعري مان ڪنهن بہ قسم جي مايوسي ۽ ڪمزوري نہ ٿي بکي. ساڳي ڳالهہ استاد بخاريءَ جي شاعري ۾ بہ موجود آهي. استاد بخاري کي بہ ڪينسر آهي، پر ”ٻتي جو ڪينسر.“ هن هڪ ڀيرو ڪراچي مان آپريشن ڪرائي، ٺيڪ ڪرائي ڇڏيو هو، پر وري وڌي آيو آهيس ۽ تازو سنڌ سرڪار جي منظور ڪيل هڪ لک رپين جي امداد تي لنڊن علاج لاءِ روانو ٿي چڪو آهي. استاد بخاريءَ سان ٢٦-اپريل ١٩٩٠ع تي دادو ۾ ڪڇهري ڪئي هئم. ڪيس جاڻ ڏني تہ ڪينسر جو نڪرو مرض موتمار آهي، علاج ۽ آپريشن وسيلي چمار ڪجهہ سال تہ وڌائي سگهجي ٿي، پر مستقل علاج ڪونہ آهي. پر سندس واتان ٻڌل تازي شاعريءَ ۾ مون کي وڌو حوصلو ۽ آتساهہ نظر آيو هو. سندس حوصلي جو اندازو غزل جي هن بند مان لڳائي سگهجي ٿو:

ازل کان ٿي هليو آهيان، بخاري ڪجهہ ٿڪو هوندس،
جهلتي ڪنهن جي رُڪيو ناهيان، اڃا چئبو اجهل آهيان!

افضل قادري، بنيادي طور غريب گهر جو فرد رهيو آهي. هن ويهن سالن جي چمار ۾ نوڪري ڪئي ۽ آخر تائين جالورن جي اسپتال ۾ ”اسٽاڪ اسسٽنٽ“ رهيو. هن زندگيءَ ۾ ڪنهن بہ وڏي ۾ وڏي ۽ ڏاڍي ماڻهو جي ڪاڻ نہ ڪئي ۽ نہ ڪنهن آڏو هٿ ڦهلايو. سڄي زندگي، محنت ۽ مزاحمت ۾ گذاريائين. محبت، محنت ۽ مزاحمت، هن جي زندگيءَ جا اٽل اصول هئا. حساس دل لنئڻ ڪان ٿي هو، ان ڪري اندر جي آڌمن ۽ جذبن جو اظهار شاعريءَ جي روپ ۾ ڪيائين. هن جي شاعري جو هڪ مجموعو ”ڀريا رنگ رتول“ ٨-مئي ١٩٧٧ع

تي ڇپجي پڌرو ٿيو هو ۽ ان مجموعي ڇپجڻ کان ٺيڪ ١٣ سال ۽ چار ڏينهن پوءِ مئي جي مهني ۾ ني،
شاعريءَ جو ٻيو مجموعو ترتيب ڏياري، لڪري بيماريءَ سان وڙهالد ڪندي وفات ڪري ويو.
۾ قلر بيماري جي بستري تي ٻه هٿ سان له ڇڏيائين. افضل جي وفات سنڌ جي ادبي حلقن ۾
ڏک جي لهر آياري آهي، ۾ منهنجو من وڏيڪ ڏکويل آهي، ان ڪري ته افضل نه رڳو شاعر
جي لاتي منهنجو دوست هو، ۾ اسان ٻني ساڳني مکتبهٔ فڪر سان ۾ واسطو رکندڙ هئاسون.
”پريا رلڪ رتول“ شايع ٿيڻ وقت ۾ افضل قادري مون ڏانهن اعزازي ڪاپي موڪلي هئي ۽
زندگي جي آخري ملاقات (٧- اپريل ١٩٩٠ع) وقت ۾ وٽس موجود آخري ڪاپي مون کي التهائي
پيارن جذبن سان، پنهنجي هٿ اکرين لکي ڏني هئائين.

هن وقت اهو ڪتاب ”پريا رلڪ رتول“ منهنجي آڏو رکيو آهي ۽ افضل جي شاعري،
جنهن ۾ وايون، غزل، ترائيل، ساليٽ، ٽيڙو، لوڪ گيت، گيت، نظم ۽ آزاد نظم موجود آهن،
مون کان ڪجهه تقاضا ڪري رهي آهي، ڪجهه ڪهري رهي آهي، ڪي سوال ڪري رهي آهي.
ڪتاب جا ورق ورائيندي، افضل قادري جي هڪ نظم ”وقت“ تي نظرون ڄمي وڃن ٿيون.
اکين کي اعتبار ئي نٿو اچي ته هيءُ نظم ڪو ١٣ سال اڳ ڇپيل ”پريا رلڪ رتول“ ۾
موجود آهي. هيءُ ته تازو لکيل ڪو نظم آهي، جيڪو هن ڪينسر اسپتال لاڙڪاڻي ۾، ۾ ڏينهن
لاڳيتو ڊاڪٽرن جي عدم موجودگيءَ سبب پيڙا ڀوڳيندي لکيو آهي ۽ اسان کي چئي رهيو آهي ته:

وقت هو مون تي جڏهن،
ايذاءُ ڪاڏا مون گهڻا.
عمر زماني جا سهي ٿڪجي پيس،
زندگي پنهنجي سان بيزار ٿيس!
اڄ توهان کي ياد آيو آهيان،
جڏهن ڪا ناهي رهي مون کي ضرورت.
هاڻي آخر ڇا ڪندس مان؟
اڄ منهنجي حسرتن جي
لاش تي ماتم ڪري،
موٽي وڃو! موٽي وڃو!
۽ وري ڪنهن ٻئي سچي فنڪار جي،
موت تي سڀ ٿيو وڃي ڪلا جي شريڪ!
موت تي سڀ ٿيو وڃي ڪلا جي شريڪ!

انين ته له آهي ته افضل قادري پنهنجي موت تي ڳوڙها ڳاڙيندڙ ۽ ڏک جو اظهار ڪندڙ اسان همدردن/اديبن ۽ شاعرن کي چئي رهيو آهي ته ”آءٌ ته مري ويس. منهنجي موت تي ماتم ڪري ڇا ڪندئو؟ مون تي ڳوڙها نه ڳاڙيو! وڃي پنهنجي اديبن شاعرن ۽ سچن فنڪارن، استاد بخاري، برڪت علي آزاد، نجم عباسي، جمال ابڙي ۽ دادا گرداس واڌوانيءَ جي سار لهو! متان وري انهن جي موت تي به نوحا لکنا ۽ مرثيا چوڻا پنجي وڃنوا“

واقعي افضل قادري هڪ سچو فنڪار ۽ شاعر هو. هن جا ڪاهه چيل/لکيل شعر، اڄ جا شعر آهن، وقت جا شعر آهن. واقعي هن جي شاعريءَ ۾ دائمي قدر هئا، اڄ جا ۽ وقت جا قدر هئا. ”اوکو سوال“ نظم، سچ پچ اڄ به اسان لاءِ سواليه نشان (؟) بڻيل آهي.

بک، مفلسي ۽ انسانيت،
وري وري هڪ سوال ڪري ٿي.
زنجيرن سان هيڏو جڪڙيل ڪنهن جي آڏو بيٺو آهين؟
ديس ڪهاڻي لئه چو موڳا! ڪات جي هيٺان بيٺو آهين؟
ڇا لئه آڏو سينو تاڻي، موت جي منهن ۾ بيٺو آهين؟
بک، مفلسي ۽ انسانيت،
وري وري هڪ سوال ڪري ٿي
ڪيڏو اوکو سوال ڪري ٿي،
ديس جي باغي ليکڪ کان،
ننگي سر بازارن ۾ اڄ ليائين جو نيلام ٿئي ٿو،
منهنجي ملڪ جي مارُن جي هيت غيرت جو قتلام ٿئي ٿو،
آزاديءَ جو عاشق آهيان، جنتا خاطر بيٺو آهيان!
بک، مفلسي ۽ انسانيت،
وري وري هڪ سوال ڪري ٿي،
ڪيڏو اوکو سوال ڪري ٿي،
ديس جي باغي ليکڪ کان!

ڇا، ”بک، مفلسي ۽ انسانيت“ اهو سوال اسان کان به ڪري ٿي يا رڳو اسان جي سچي ۽ باغي ليکڪ ۽ شاعر افضل قادري کان اهو سوال ڪري ٿي؟ افضل قادري ته بک ۽ مفلسيءَ جو شڪار هوندي به انسانيت سان ناتو ڙيابو هو. هو آزاديءَ جو عاشق هو ۽ پنهنجي ديس جي جنتا خاطر پڙ ۾ مردانگيءَ سان بيٺو هو. پوءِ به ”بک مفلسي ۽ انسانيت“ ڪانئس سوال ڪيو هو؟ اڄو ته اسان سنڌ جا سمورا ليکڪ، اديب ۽ شاعر، پنهنجي جيءَ ۾ جهاتي پائي، پنهنجي ضمير کي منصف بڻائي، پنهنجو پاڻ کان پڇون ته ڇا، ”بک، مفلسيءَ ۽ انسانيت“ جي

ان صدا موجود سوال جو جواب اسان ڏنو آهي؟ ڇا اسان پنهنجي ملڪ جي مارن سان نيايو آهي؟ ڇا، اسان اڄ جي ٻرمار قوتن سان ٽڪر کاڌو آهي؟ ڇا، اسان ڌرتي جي آجپي لاءِ جاکوڙ ڪئي آهي؟ ڇا، اسان لورڪا، پئبلو نرودا ۽ بينجمن مولائيز وانگر ٻرمارن ۽ فاشسٽن سان ٽڪر کاڌو آهي يا اسان حڪمرانن سان "ڪمپرومائيز" ڪيو آهي ۽ مارونڙن سان ويساهه گهاتي ڪئي آهي؟ اسان ڌرتي ۽ ڌرتي واسين سان ڪيس ۽ تهر ڏسي، آواز بلند ڪيو آهي يا پنهنجا چپ سبي ڇڏيا آهن ۽ جمهوريت جي "ڪئي" چپن تي چاڙهي، ڪرسيءَ، عهدن، اعزازن ۽ لالچن جي مستيءَ ۾ مدهوش ٿي، ٿڙلدا، ٿاٻڙلدا ٿا وتون! ڇا، ٻک، مفلسي ۽ انسانيت، اسان کان وري وري ڪو سوال ڪري ٿي، يا اهڙا سوال ٻڌڻ ٻدران اسان پنهنجن ڪنن ۾ ڪپهه وجهي ڇڏي آهي؟ افضل قادريءَ تہ جيڪي ڪجهه لکيو، جيڪو پيغام يا فڪر ڏنو، ان ۾ سندس عمل بہ شامل هو، جيئن هيٺين سٽن مان ظاهر آهي.

ساٿيو! هر لفظ منهنجو سچ جو پيغام آ،
فڪر سان شامل عمل منهنجو رهيو ايمان آ.

ڇا، اسان ڪا اهڙي تخليق لکي آهي، جنهن ۾ اسان جو عمل بہ شامل رهيو هجي ۽ ان تي اسان ڪي اڳر رهيو هجي؟ افضل قادري سچ پچ جيڪا بہ تخليق ڪئي، ان جو نہ رڳو پاڻ خلقيندڙ هو، پر ان تي ڪيس فخر بہ هو تہ هو باعمل فنڪار هو. هن جون تخليقون ۽ هن جو عمل، هن ڌرتي جي تقدير بدلائڻ لاءِ هــو، تڏهن ئي تہ هن قسم جا شعر لکي سگهيو هو. اچو تہ ڏسون، اسان جي شاعر افضل قادريءَ ١٢ سال اڳ پنهنجي شاعريءَ ۾ سنڌ جون جيڪي حالتون بيان ڪيون آهن، سي اڄ بہ ساڳيون قائم آهن يا ڪا تبديلي بہ آئي آهي.

ڪاري ڪاري رات

رائيفلون هٿن ۾

هنگامي حالات!

سنڌ جا شهر ۽ ڳوٺ، افضل قادري جي ان تيڙو جو حقيقي نقشو آهن يا نہ، پاڻ اندازو لڳايو:

ڏئي ويندو جان،

ڌرتيءَ خاطر قيد ۾

آخر هو انسان!

ڇا، اها حقيقت نہ آهي تہ سنڌ جو بزرگ دانشور، تاريخدان ۽ سياستدان محترم جي. ايم. سيد ١٣ سال اڳ وانگر اڄ بہ قيد آهي؟ سنڌ ۾ "فڪري انقلاب" آڻيندڙ ان پوڙهي جا ساٿي محمد ابراهيم جويو، شيخ اياز، رسول بخش پليجو، نورالدين سرڪي، تنوير عباسي، سراج، فتاح ملڪ ۽ ٻيا ان سان گڏ آهن يا خاموش آهن؟

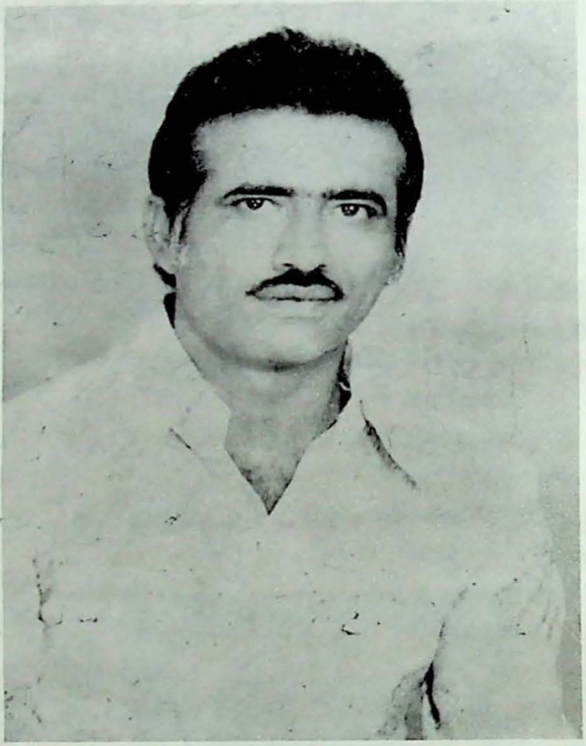

افضل قادري

جنم
۱۵- آگسٽ ۱۹۴۱ع

وفات
۱۲- مئي ۱۹۹۰ع

ٻوڏ ۾ ماڻ

رات جو پوين پهر ۾ ڪوهين ڪهي -
ٻوڏ ۾ ماڻ، جڏهن پهتس اڌ ۾ تي،
جتي ۾ ڪاٺ ۾ هيٺان -
هر وقت ويڙهه هوندا ٿا،
ڪيئن ڏسي ڪشتا رهندا ٿا،
ٻار هوءِ رت وهندو رهي ٿو
جيڪي ڏيان، اي دوست ايئن -
وحشي فطرت- ڪاٺ ساڻ جي ڏي ڏيئي
۾ جڪڙيل ماس ڪي ٻئي ڏي ٻيلي
جڏهن منظر ٻوڏ ۾ مان
آڳين سان ڏڌ سنڌ ڏرهون ٿا
وحشي ۾ ساڻ وڌهڻ رهون ٿا
جڏهن ڏيان اي دوست ايئن!

امن جي ڳالهه ساں دنيا ۾
آبادين تي ٻم وسن ٿا،
لاش رلن ٿا.
مظلومن جا معصومن جا!
ٻه ڪرڻ سان ٻاهه لڳي ٿي،
ڌرتي ماتا ڌانهن ڪري ٿي،
ٻستي ٻستي ڪارو پاڻي،
مفلس هت اي موت مرن ٿا!

ڇا اڄ دنيا سان گڏ سامراج، سنڌ جي حالت اها اسان ٺاهي آهي؟ ڇا، امن ۽ حق پرستي جون دعوائون ڪندڙ، اڄ به ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ سنڌي آبادين تي ڪلاشنڪوفون، راڪيٽ لانچر ۽ ٻم وسائي، سنڌي ماڻهن کي ماري نه رهيا آهن؟ افضل قادري ڪوڙ ڳالهائي ٿو يا اسان کي اڄ جي صورت ٻڌائي ٿو، فيصلو پاڻ ڪريو.

سنڌ ۾ سامراجي قوتن جا ڇاڙتا، تشدد ۽ بربريت جي بازار گرم رکيو اچن ٿا سنڌي هن وقت امن ۽ فقط امن چاهي ٿي، ڌرتي جي ٻچن جي زندگين لاءِ هن ڌرتي جي مارونڙن جي جياپي لاءِ افضل قادري جو نظم ”تشدد کي روڪيو“ اڄ به دهشتگردن لاءِ للڪار آهي.

او السالي قدرن جا قاتل چنگيزي!
چوڏهين سن جا جابر ۽ آمر هلاڪو!
امن اڄ اوهان کان تقاضا ڪري ٿو.
نه توبن کي روڪيو ۽ ٽئنڪن کي روڪيو!
تشدد نه کهرجي، تشدد کي روڪيو!

حاجي سليمان ڀان-موجوده دور جو ڀاڳو ڀان

ڊاڪٽر غلام علي الانا

ڀاڳو ڀان جي نالي ۽ اسم گراميءَ کان ڪهڙو سنڌي واقف نه آهي؟ اهڙيءَ طرح موجوده دور جي ڀاڳوڀان، حاجي سليمان ڀان جي نالي ۽ فن کان اتر، وچولي ۽ لاڙ جو ڪهڙو سگهڙ ۽ مؤرخ واقف نه آهي. موجوده دور ۾ جڏهن به سنڌ جي تاريخ جي ڳالهه لکرندي آهي، جڏهن به سمن ۽ سومرن جو ذڪر ڇڙندو آهي، جڏهن به قديم آثارن، دريائن، ڍنڍن ڍورن، ڀرائن ڀڊن، ترن ۽ کهيڙن جون ڳالهيون لکرنديون آهن، تڏهن ڪئين سگهڙ ۽ سياڻا ڪئين گوهر ۽ سخنور، ڪئين تاريخدان ۽ سڄاڻ ياد اچي ويندا آهن، جيڪي سنڌ جي تاريخ، جاگرافي، سنڌ جي حاڪمن، تاريخي دورن، خاندانن ۽ گهرانن جي راڄ، حڪومتن، واقعن، شجرن ۽ نسلن جا نالا ۽ احوال سينن ۾ سانڍيندا هئا. حاجي سليمان ڀان اهڙن سخنورن، سگهڙن ۽ سڄاڻن مان هڪ اهم شخص هو.

مون پنهنجي پي. ايچ. ڊي واري ٿيسز تي تحقيق واري زماني ۾، يعني ١٩٥٧ع کان وٺي ١٩٦٠ع تائين، ۽ اڳتي اسلام آباد اسهڻ کان اڳ يعني ١٩٨٣ع تائين، اهڙن بيشمار سگهڙن ۽ سياڻن سان ملاقاتون، ڪچهريون ۽ رهاڻيون ڪيون، رابطا ۽ سلسلا رکيا. اهڙن سگهڙن ۽ سڄاڻ شخصيتن ۾ علامه علي محمد مهيري، علي ڪوراڻي، مريد فقير مهيري، رمضان جت، اميد علي مهيري، عبدالله مسڻ، لعل بخش فقير جت، کلو لاکو، حاجي مراد چانڊيو، حامد رند، فقير حيات جمالي، حسين فقير جت، ٻاپو ناراڻي، منهنجي ناني جي ڀاءُ آسر فقير خواجي (سالوڻ فقير جي ساٿياري) جا نالا اهم آهن.

حاجي سليمان ڀان سان مان لاءِ آءٌ پنهنجي پياري ساٿي ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي سان گڏ، ١٩٥٨ع ۾، ننڍي شهر کان ڪجهه مفاصلي تي، حاجي صاحب جي ڳوٺ ويس. ان وقت ڪوسڪي شهر جو وجود ئي ڪونه هو، البت ڪيٽين جا ڦبا، ونگي ٽڪ، باغ جي ٽڪ، ۽ مهراڻ جي قديم وهڪري جي ڪنڌيءَ تي ڀنڀور جي قتل شهر جا دڙا موجود هئا. ان زماني ۾ حاجي سليمان ڀان موٺيل عمر جو هو، هيءَ ١٩٥٧ع جي ڳالهه آهي. ان وقت به سندس جوش ۽ جولان، ولولو ۽ مستي، سگهڙن سان ميل ملاقات جو چالامان ۽ ذاڪر هو. سندس ڳوٺ ۾ ڪئين سڄاڻ سخنور حاضري ڀريندا هئا ۽ ڪچهريون ڪندا هئا. حاجي صاحب وڏو ڏاڍو شخص هو. سنڌي ٻوليءَ جي ولڪاڻي رسم الخط جو ڄاڻو هو، جنهن کي هو 'لاڙي موڏي رسم الخط' سڏيندو هو.

حاجي صاحب هونئن تہ وڏو ماهر هو، پر منجهس جيڪا وڏي ۾ وڏي ۽ اعليٰ مڙيا هوندي هئي، اها هيءَ هئي تہ پاڻ مهراڻي، مالڌر ۽ ڪڇ واري علائقي جي تاريخ جو وڏو ڄاڻو هو. ڪين مهراڻي، مالڌر، ولاسي ۽ ولڪي جي پراڻن پڊن، مهراڻ ۽ پراڻ جي ترن، کهڙن، درياهي شهرن ۽ بندن ڪان سواءِ مذڪوره خطن جي جاگرافي، تاريخ، لوڪ ادب، لوڪ داستانن، لوڪ گيتن، قصن ۽ ڪهاڻين جي پوري ڄاڻ هئي.

ڪچهرين ۾ هُو ٻڌائيندو هو تہ راڌڻ منڌرو ڪير هو، تماچي منڌرو ڪير هو؟ هو بيان ڪندو هو تہ لهڙين جو راڄ ڪڏهن شروع ٿيو، ڪيئن شروع ٿيو ۽ ڪيترا سال جاري رهيو؟ هوتي لهڙني جو داستان، لهڙيا قوم جي حاڪم ۽ سردارن جو احوال گهڻي چاهہ و جلال سان بيان ڪندو هو. هو ٻي ٻڌائيندو هو تہ ميان نور محمد ڪلهوڙي ۽ ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي هن خطي يعني مالڌر ۽ مهراڻي تي ڇو حملو ڪيو؛ هو بيان ڪندو هو تہ ديوان ٽيڪراءِ ڪير هو؟ ارٺي ڪير هئي؟ ٽيڪراءِ جي ماڙيءَ سان سنڌ جي تاريخ جو ڪهڙو واقعو ۽ داستان منسلڪ آهي. حاجي صاحب ’ڪالجي ڪوٽ‘ جون ڪهاڻيون بيان ڪندو هو. هن سان راتين جون راتيون جاڳي، ولڪي پٽڻ، باغ جي پٽڻ، علي بندر، سنڌڙي بندر، هوٿل پريءَ جي تلاءُ، راهموڪي بازار، سيف الملوڪ جي ڪوهہ، الهہ بند، ڪوري ڪوريءَ، ڀنڀور جي شهر، ۽ بدين جا تاريخي احوال ٻڌبا هئا. هو چوندو هو تہ ماموئي فقيرن جو هي بيت:

هاڪ وهندو هاڪڙو، ڀڄندي بند اروڙ،
سيهہ سچي ۽ لوڙهہ، سمي ويندي سوڪڙي.

ماموئيءَ سان لاءِ، پر مهراڻي واري خطي جي باري ۾ آهي. هن جو خيال هو تہ هن بيت ۾ جنهن سمي ڄام ڏانهن اشارو آهي، اهو سمو ڄام، ڄام تماچي نہ پر مهراڻي جو حاڪم ڄام سمو هو جو ارٺي ۽ ڄام واري رومانوي داستان جو سورمو هو.

حاجي سليمان پاڻ هن دور جو وڏو مؤرخ هو، ۽ اهي ۽ اهڙا ٻيا ڪئين تاريخي داستان سندس سيني ۾ سميٽيل هوندا هئا. اهڙيءَ طرح هو جڏهن سمن سردارن، ڄامن، لهڙيان، راجپوتن، سوڍن ۽ راڻن جا شجرا بيان ڪندو هو، ۽ شجرن جي بيان ڪندي، اُن وقت جي سمن سردارن، حاڪمن، شهزادن، سورمن ۽ سورمين جا جڏهن قصا بيان ڪندو هو تڏهن ٻڌڻ وارا پاڻ کي ماضيءَ جي ماحول ۾ محسوس ڪندا هئا؛ راتيون ڪٽي وينديون هيون پر حاجي صاحب وٽ مواد جي ڪوٽ ڪانہ ٿيندي هئي.

اسان سان ڪيترن ئي سڄڻ حاجي سليمان پيان سان وبهي رهائيون تہ ضرور ڪيون. ڪچهريون بہ ڪيون، پر ڪنهن بہ انهن رهاڻين ۽ ڪچهرين کي رڪارڊ ڪونہ ڪيو. منهنجون بہ سائس ڪئين دفعا ڪچهريون ٿيون، پر ان وقت سنڌالاجيءَ ۾ ٽيپ رڪارڊ ڪونہ هوندو هو، ان ڪري سائس ڪيل اهي ڪچهريون ۽ رهاڻيون رڪارڊ نہ ٿي سگهيون.

حاجي صاحب تازو هي جهان ڇڏي ويو ۽ ٢٢ جون ١٩٩٠ع تي سنڌس ٻهرين چاليهي جي موقعي تي، خيرات جي ماليءَ ۾ مون کي بہ حاضر ٿيڻ لاءِ سڏ ڏنو ويو. آءٌ پنهنجن ساٿين ۽ نوجوان عالم محترم عبدالله ورياهہ ۽ سدا بهار ۽ سڄاڻ نوجوان ۽ سماجيات جي ڄاڻو محترم بابر سومري سان گڏ پهتو هوس. خيرات جي ماليءَ کان پوءِ، يادگار ادبي ميڙ جو بہ بندوبست ڪيل هو.

ادبي ڪانفرنس ۾ منهنجن مٿي ڄاڻايل ساٿين کان سواءِ، مهراڻي ۽ ٻين ڪن آيل شاعرن، سگهڙن ۽ اديبن مرحوم جي ڏاهپ ۽ سگهڙپائيءَ تي روشني وڌي ۽ سنڌس ڳڻ ڳايا. ان موقعي تي مرحوم جو لکيل هڪ اڻڇپيل قلمي نسخو بہ مون کي ڏيکاريو ويو جيڪو سنڌ جي تاريخ جي سلسلي ۾ بهترين مواد سان ڀريل هو. هن قلمي نسخي ۾ حاجي سليمان پاڻ مهراڻي، مانتر ۽ لاڙ کان سواءِ سڄي سنڌ جي تاريخ، تاريخي حالتن، ماڳن ۽ مڪانن جو ذڪر ڪيو آهي. مرحوم جي عزيزن ٻڌايو تہ سمانن جي وڏن وڏن شاهوڪار ماڻهن، اسيمبليءَ جي ميمبرن ڪيس ان ڪتاب جي ڇپائڻ لاءِ آسرا تہ گهڻائي ڏنا پر ڪنهن بہ ڏوڪڙ ڪونہ ڏنا، جنهنڪري هي نسخو ڇپجڻ جو منهن ڏسي نہ سگهيو.

ادبي رهاڻ جي ختم ٿيڻ کان پوءِ ۽ اسان جي اٿي وڃڻ کان پوءِ، ان پنڊال تي مهراڻي جي مولودين اچي قبضو ڪيو. لاڙ ۽ مهراڻ جا مولودي هونئن بہ شهرت رکندڙ آهن پر مولودين جي هنن ٽولين جي مٺڙي آواز ۽ سريلي انداز، اسان کي بہ آسماهہ ڏياريو تہ اٿي وڃي مولودين جي محفل ۾ ويهون ۽ هن فن جي مالڪن جو قدر ڪريون.

مولودي تہ گهڻا ٻڌا اٿئون پر هنن جو انداز ڏاڍو وڻندڙ هو. فجر جي نماز تائين ٻاٽي ماري، مولودين جي ڌار ڌار ٽولين کي ٻڌوسين. عجب رنگ هو هن محفل ۾. مون محسوس ڪيو تہ سنڌ جون حالتون اڃا بہ اهڙيون آهن جو سگهڙن جي ڪچهرين کي وري قائم ڪجي. مولودين جي محفلن جي همت افزائي ڪجي ڇو تہ سنڌ ۾ اڃا بہ ڪئين گوهر پيا آهن، جن جي قدر ڪرڻ جي ضرورت آهي. ادارا تہ ڏکجي پيا آهن، پر وري بہ شاباس هجي ٽيليويزن وارن کي، خصوصاً سيد صالح محمد شاهہ کي، جنهن ٽيليويزن تي ٿيندڙ ڪچهرين ۾ هن فن کي زنده رکيو آهي.

ضرورت هن ڳالهہ جي آهي تہ سنڌ جي نئين نسل کي، سگهڙن واري هن قيمتي سرمايي ۽ مولودين جي محفلن ۾ پيش ٿيندڙ فن کان واقف ڪيو وڃي، جيئن اسان جو نئون نسل لطيف جي درگاهہ تي ٿيندڙ راڳ ۽ راڳداريءَ جي فن کان واقف نہ آهي، تيئن اسان جو نئون نسل سگهڙن جي سينن ۾ سانڍيل خزاني ۽ مولودين وٽ موجود مواد ۽ مولودن، مناجات ۽ نعت جي پڙهڻ واري انداز کان اڻڄاڻ آهن. ڪين هن فن سان واقف ڪرائڻ گهرجي.

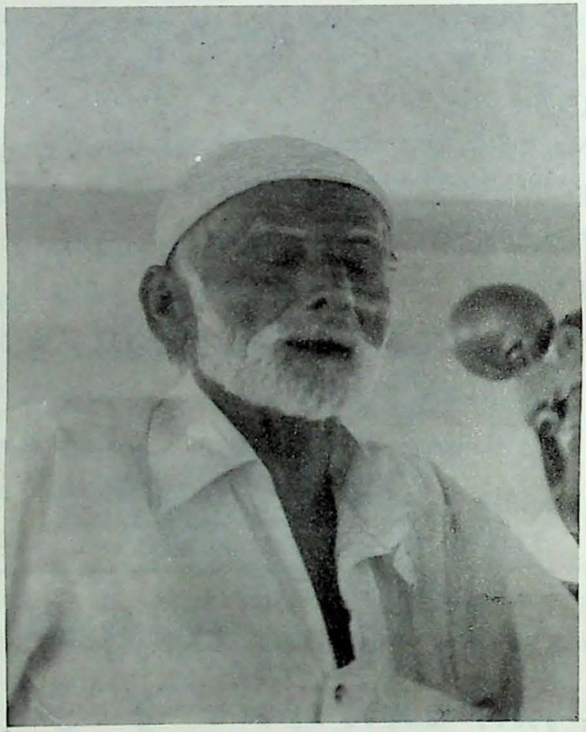

قاضي محمد سليمان يان

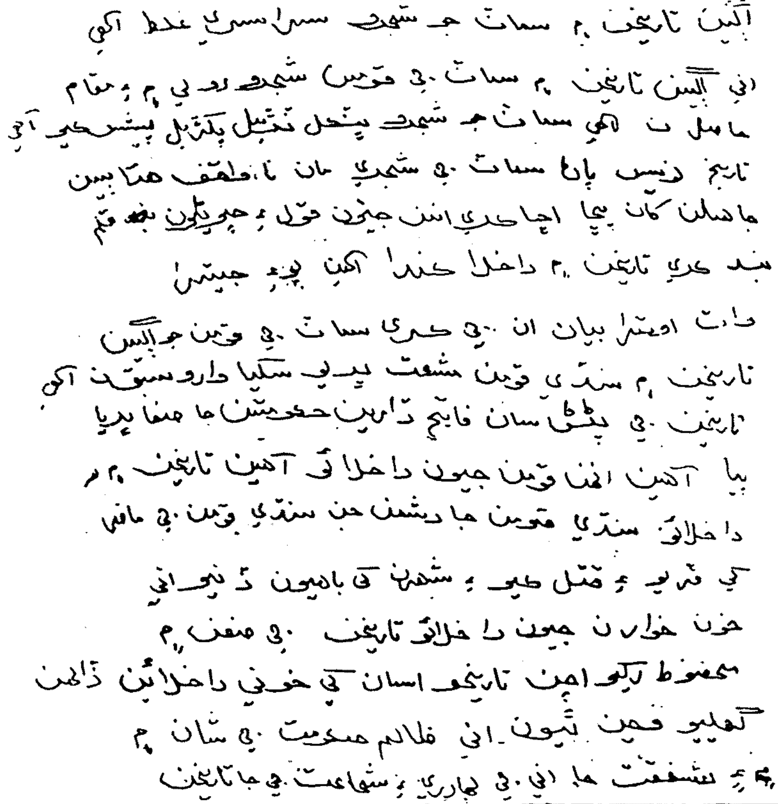

قاضي محمد سليمان جا هٿ اکر

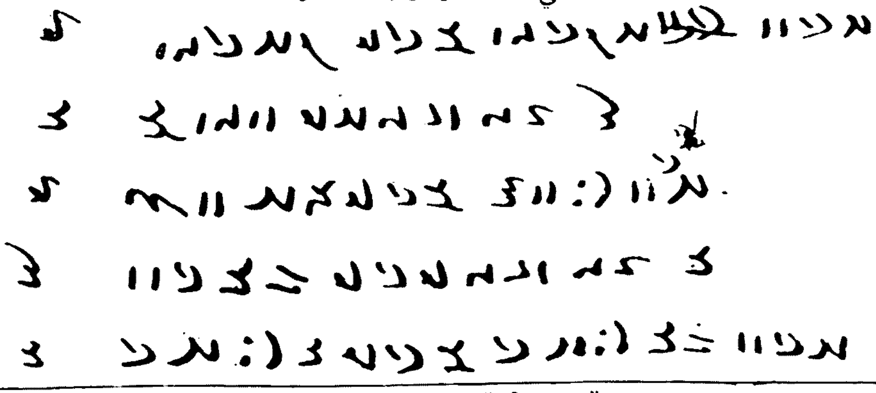

"لاڙي موڏي" رسم الخط جو نمونو

هي ڪم ڪهڙي اداري کي ڪرڻو آهي، اهو بلڪل واضح آهي. اهو ڪم ثقافت کاتي جو آهي. اسان کي حاجي سليمان ڀان واري فن يعني شجرن کي ياد ڪرڻ واري علم کي نه ڇڏڻ گهرجي.

حاجي سليمان ڀان هاڻ جيتوڻيڪ اسان وٽ موجود ڪونهي، پر هي بزرگ ۽ هن جهڙا ٻين سڄاڻ سگهڙن جهڙوڪ: پيرڙي فقير ڪنڀار، طالب لوهار، ولي محمد طاهرزادي، رمضان ڄت، حامد رلد، علامه علي محمد مهيري، حاجي عبدالله مسٽ، محمدهاشم مگهڻار، حسين بخش ڏونگر ۽ اهڙن ٻين سگهڙن ۽ ماهرن وٽ يا انهن جي پونئرن وٽ جيڪو مواد موجود آهي، اهو هٿ ڪري ڇپايو وڃي. هن ڏس ۾ اسان جي ادبي ادارن کي اڳڀان وڌڻ گهرجي.

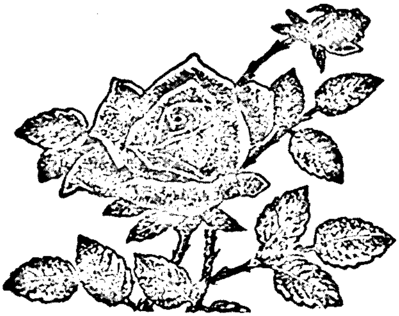

مهربان لکندڙن کي چند خاص گذارشون

مهراڻ جا بيشتر ڪرمفرما، خاص ڪري شاعر پنهنجو ڪلام ڪاغذ جي مختلف سائيزن تي، رف لڪولي سان لکي ٿا موڪلين ۽ اڪثر پنهنجي پوسٽل ائڊريس به لڪا ڇاڻائين. هڪڙي ڪاغذ تي ٻه ـ ٽي ڪلام لکي موڪلڻ به معمول ۾ شامل آهي. ان قسم جي پيچل مواد سبب پڙهڻ، چوائڊ ڪرڻ، ترتيب ۾ شامل ڪرڻ ۽ پريس ڪاپي ٺاهڻ جي مرحلن ۾ ڪافي دشواري پيش اچي ٿي ۽ بعض اوقات معياري مواد به مٿين فني نقصن جي ڪري درج ٿيڻ کان رهجي ٿو وڃي.

مهربان لکندڙن کي خاص استدعا آهي ته پنهنجو مواد سُٺن اکرن ۾ فل اسڪيپ شيٽ تي لکي موڪلين؛ ساڳيءَ شيٽ تي هڪ کان وڌيڪ شعر/مواد لکڻ يا ڪاغذ جي ٻنهي پاسي تي لکڻ کان مڪمل پرهيز ڪجي، ۽ پنهنجي پوسٽل ائڊريس ڇاڻائڻ نه وسارجي.

ساڳيءَ طرح، اهڙا گذارش به ”خاص طور“ ڪبي ته مهرباني ڪري فوٽو اسٽيٽ مواد موڪلڻ کان پوريءَ طرح پرهيز ڪرڻ فرمائين. (ان قسم جي پيچل مواد تي توجهه ڏيڻ کان معذوري رهندي).

*　　　*　　　*

● مهراڻ ۾ شايع ٿيندڙ مواد جي نفس مضمون ۽ تحقيقي نتيجن جي ذميواري، مهربان لکندڙن تي آهي. سندن راين کي سنڌي ادبي بورڊ جي راءِ نه سمجهڻ گهرجي.

● مهراڻ ۾ آيل مواد، سنڌي زبان ۽ ادب جي خدمت جي نيڪ مقصد سان، ٻئي هنڌ بلاشڪ شايع ڪري سگهجي ٿو. مهراڻ جو حوالو ڏيڻ بهرحال وضعداريءَ جي تقاضا آهي.

مواد موڪلڻ جي ائڊريس:

نفيس احمد شيخ

ايڊيٽر ”مهراڻ“

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو سنڌ ـ ڪوڊ نمبر ٧٦٠٧٠

وايا: حيدرآباد سنڌ.

فون: (٢١٢٤٦ ۽ ٢١٥٦٥)

شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي سمهڻ واري ڪٽ ۽ ڪمرو